

नेपालीमा वाक्यात्मक विविधताको अभिलक्षणात्मक अध्ययन

शोधप्रबन्ध

सिक्किम विश्वविद्यालय

भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयमा विद्यावारिधि
उपाधिका निम्ति प्रस्तुत

शोधार्थी

निर्मल निरौला

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सेप्टेम्बर २०२१

नेपालीमा वाक्यात्मक विविधताको अभिलक्षणात्मक अध्ययन

शोधप्रबन्ध

सिक्किम विश्वविद्यालय

भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयमा विद्यावारिधि
उपाधिका निम्ति प्रस्तुत

शोध निर्देशक

शोधार्थी

डा समर सिन्हा

निर्मल निरौला

सहायक प्रध्यापक

प सङ्ख्या 16/Ph.D/NEP/02

नेपाली विभाग

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्यसङ्काय

भाषा अनि साहित्यसङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

सिक्किम विश्वविद्यालय

सेप्टेम्बर २०२१

PLAGIARISM TEST CERTIFICATE

This is to certify that plagiarism check has been carried out for the following PhD thesis with the help of **TURNITIN SOFTWARE** and the result is 53% tolerance rate, within the permissible limit as per the norms of the Sikkim University.

नेपालीभाषा प्राच्यशास्त्रिक विविधताको अभिलक्षणशास्त्रिक अध्ययन
nepalini bhāṣāśāstrika vidibhātāko abhilāṣaṇāśāstrika adhyāyan
"Nepalini Bhaṣaśāstris Vividhatako Avilasanātraś Adhyayan"

Submitted by **Mr. Nirmal Niroula** under the supervision of **Dr. Samar Sinha**, Department of Nepali, Sikkim University.

Nirmal Niroula

Signature of the Candidate

Dr. Samar Sinha
Assistant Professor
Department of Nepali
Sikkim University
Gangtok

SUPERVISOR
Department of Nepali
Sikkim University

Dr. Shri Ram
Librarian
Central Library
Sikkim University

पुस्तकालयाध्यक्ष
Librarian
केन्द्रीय पुस्तकालय Central Library
सिक्किम विश्वविद्यालय
Sikkim University

सिक्किम विश्वविद्यालय
SIKKIM UNIVERSITY

(भारत की संसद के अधिनियम द्वारा वर्ष 2007 में स्थापित और नैक (एनएएसी) द्वारा वर्ष 2015 में प्रत्यायित केंद्रीय विश्वविद्यालय)
(A central university established by an Act of Parliament of India, 2007 and accredited by NAAC in 2015)

प्रतिबद्धता पत्र

सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि सहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा विद्यावारिधि उपाधिका निम्ति तयार गरिएको नेपालीमा वाक्यात्मक विविधताको अभिलक्षणात्मक अध्ययन शीर्षक रहेको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध मेरो नितान्त मौलिक कार्य हो। यो शोधकार्य मैले शोध निर्देश डा समर सिन्हाको कुशल निर्देशनमा रहेर पुरा गरेको हुँ। यस शोधकार्यका लागि प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतबाट अध्ययन सामाग्री सङ्कलन गरी त्यसलाई आधिकारिक तथा प्राज्ञिक रूपमा प्रयोग गरेको छु। प्रस्तुत शोधकार्यको कुनै पनि खेसा तथा अंशलाई कुनै पनि प्रयोजन वा उपाधिका निम्ति आजसम्म प्रयोग गरेको छुइन। मेरो यो प्रतिबद्धता पूर्ण रूपले सत्यमा आधारित छ। यदि यस प्रतिबद्धता विरुद्ध कुनै प्रमाण पाइए त्यसको जिम्मवार स्वयम् हुनेछु।

शोधार्थी

निर्मल निरौला

पञ्जिकरण सङ्ख्या 16/Ph.D/NEP/02

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय

SUPERVISOR
Department of Nepali
Sikkim University

अध्यक्ष
नेपाली विभाग
सिक्किम विश्वविद्यालय

ख

सिक्किम विश्वविद्यालय
SIKKIM UNIVERSITY

(भारत की संसद के अधिनियम द्वारा वर्ष 2007 में स्थापित और नैक (एनएएसी) द्वारा वर्ष 2015 में प्रत्यायित केंद्रीय विश्वविद्यालय)
(A central university established by an Act of Parliament of India, 2007 and accredited by NAAC in 2015)

शोध निर्देशकको अग्रसारण

नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालय पिएचडीका शोधार्थी निर्मल निरौला, पञ्जिकृत सङ्ख्या 16/Ph.D/NEP/02 -ले नेपालीमा वाक्यात्मक विविधताको अभिलक्षणात्मक अध्ययन शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको शोधप्रबन्ध यिनको मौलिक शोधकार्यको परिणाम हो जो मेरो निर्देशनमा रही परिश्रमपूर्वक तयार पारेका हुन्। यस शोधकार्यको लेखन क्रममा यिनले शोधविधि तथा सिक्किम विश्वविद्यालयद्वारा जारी गरिएको नियमावलीको यथोचित पालन गर्दै आफू लगनशील रही निर्धारित समयावधिभित्र तयार पार्न सक्षम भएकै हुन भन्ने कुरा प्रमाणित गर्दछु। यस शोधप्रबन्धको उचित मुल्याङ्कनका निम्ति सिक्किम विश्वविद्यालयको सम्बन्धित निकाय समक्ष अग्रसारित गर्दछु।

शोध निर्देशक

SUPERVISOR
Department of Nepali
Sikkim University

डा समर सिन्हा

सहायक प्रध्यापक

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

कृतज्ञता ज्ञापन

सिक्किम विश्वविद्यालय, भाषा अनि सहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा जुलाई २०१६-मा विद्यावारिधिका निम्ति प्रविष्टि पाउँदाको सुखद् क्षणलाई शब्दमा व्यक्त गर्न सकिँदैन। स्नातकोत्तर तहमा दुईवटा पत्र मात्र भाषाविज्ञानको अध्ययन गरिएको र एमफिलमा यसै क्षेत्रमा कार्य गरेको हुँदा मैले नेपालीमा वाक्यात्मक विविधताको अभिलक्षणात्मक अध्ययन शीर्षकमा शोधकार्य गर्ने निधो गरेको हुँ। यस विषयका पुस्तकहरू खोज्ने र पढ्ने कार्य गर्दै शोधनिर्देशक डा समर सिन्हाको परामर्शअनुसार शोध प्रस्ताव तयार पारेर नेपाली विभागको बोर्ड अफ स्टडिजसमक्ष स्वीकृतिका निम्ति प्रस्तुत गरियो। बोर्ड अफ स्टडिजको सभाले नेपालीमा वाक्यात्मक विविधताको अभिलक्षणात्मक अध्ययन शीर्षकलाई स्वीकृति दिएपछि २४ अगस्त २०१७-को दिन शोधप्रबन्ध पञ्जीकृत भएको हो। शोध निर्देशक डा सिन्हाले बारम्बार सकारात्मक ऊर्जाद्वारा मलाई प्रोत्साहन गर्नु भएका कारण नै प्रस्तुत शोधप्रबन्ध तयार भएको हो। डा सिन्हाको कुशल निर्देशन र परामर्शको कारण नै मैले यस शोध कार्यलाई समयमा नै पुरा गर्न सक्षम भएँ। उहाँबाट धेरै कुरा सिक्ने र जान्ने अवसर पाएको छु। यसैले आदरणीय गुरुवर डा समर सिन्हाप्रति आन्तरिक हृदयबाट नै कृतज्ञता प्रकट गर्दछु।

यसरी नै आफू सेवानिवृत्त नभइञ्जेल र भइसकेपछि पनि माया गरेर सधैं उचित सुझाव र सल्लाह दिनुहुने आदरणीय गुरुवर प्रो प्रतापचन्द्र प्रधानलाई सम्झनामा राखेको छु। मलाई सदैव प्रेरणाको स्रोत भएर प्रोत्साहन गरिरहनु हुने आदरणीय गुरुमा प्रो कविता लामाप्रति विशेष आभारी रहेको छु। यसरी नै शोध कार्यसम्बन्धी उचित परामर्श दिँदै मेरा अपठगारा-असुविधाहरूलाई हटाइदिनु हुने नेपाली विभाग सिक्किम विश्वविद्यालयका सम्पूर्ण गुरुजनहरू क्रमैले प्रो पुष्प शर्मा, डा अरुणा राई, श्री बलराम पाण्डे अनि डा देवचन्द्र सुब्बाप्रति आभार व्यक्त गर्दछु।

मैले नबुझेको नजानेको कुराहरू सामाजिक सञ्जाल मार्फत् तथा काठमाडौँमा भेट्दा सुझाव र सल्लाह दिनुहुने प्रो माधव पोखरेल, प्रो चुडामणि बन्धु, डा भीम गौतम, प्रा योगेन्द्रप्रसाद यादव, डा भीमनारायण रेग्मी, प्रो दानराज रेग्मी, डा अम्बिका रेग्मी आदिप्रति आभारी रहेको छु। यसरी नै मेरा पहिलो कक्षादेखि स्नातक तहसम्मका सम्पूर्ण शिक्षकगणलाई यस क्षण आभार व्यक्त नगरी रहन सकदिनँ।

तथ्याङ्क सङ्कलनका निम्ति क्षेत्रगत अध्ययन गर्ने क्रममा सहयोग गर्नु हुने असम र उता ताराबारीका आदरणीय भोलानाथ उपाध्याय, स्व जोग्निधी दाहाल, हरिप्रसाद ओली, मित्रबहादुर सुब्बा तथा तथ्य सङ्कलन गर्न अनुमति र समय निकालिदिनु हुने सबै सबैमा आभार व्यक्त गर्दछु। यसरी नै वीर गोर्खा टिभीका समाचारवाचक दीपक राईप्रति ऋणी छु। उहाँले एउटा फोनकलको माध्यमद्वारा मलाई उत्तराखण्ड र हिमाचल प्रदेशमा जानु र तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सहयोग पुऱ्याउनु भएको थियो। यसरी नै देहरादुन गोर्खा सभाका अध्यक्ष पदमसिंह थापा, उपाध्यक्ष पूजा सुब्बा, अशोक गुरुङ साथै सबै पदाधिकारीगणप्रति गोर्खासभामा बस्ने व्यवस्थाका साथै तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न धेरै सहयोग पुऱ्याउनु भएको सम्झनासहित धन्यवाद दिँदछु। यसरी नै हिमाचल एन्ड पञ्जाब गोर्खा एसोसिएसन (भागसु) -का अध्यक्ष रविन्द्र राणा साथै सबै पदाधिकारीगणलाई मलाई माया गरेर बस्नु तथा खानाको व्यवस्था मिलाउनका साथै गाउँ-गाउँ गएर तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सहयोग पुऱ्याउनु भएकोमा आन्तरिक हृदयबाट नै धन्यवाद दिँदछु। खन्याराका अनिल गुरुङले एउटा फोन कलको सहारामा मलाई धर्मशालामा सहयोग गर्नु साथै तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने क्रममा सहयोग पुऱ्याउनु भएकोमा हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु। यसरी नै आफ्नो बहुमूल्य समय निकालेर तथ्याङ्क दिनु हुने देहरादुन, भागसु, असम, सिक्किम, दार्जिलिङ, कालेबुङका सबै नेपाली मातृभाषी वक्ताहरूलाई धन्यवाद टक्रयाउँदछु। उहाँहरूको सहयोग नभएको भए यस शोधकार्य पूरा हुँदैन थियो।

यसरी नै मेरो अभिभावक जस्तो भएर साथ दिनुहुने तथा सुझाव र सल्लाह दिनु हुने आदरणीय गुरु डा पारसमणि दङ्गाल, दाजु सुरज गुरुङ, डा दिपेन तामङ, डा सूचन प्रधान, डा सुमन बान्तवाप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु। यसरी नै मेरो कार्यको निम्नि प्रत्यक्ष एवम् परोक्ष रूपमा सहयोग गर्नु हुने मित्रगणहरू डा सरस्वती मिश्र, डा शारदा छेत्री, विवेक छेत्री, रीना राई, विष्णुलाल भुजेल, भीमकुमार शर्मा, रूद्र छेत्री, नवराज छेत्री, सिर्जना छेत्री, योगेस लिम्बू एवम् मेरो परममित्रका रूपमा व्याक्तिगत समस्यादेखि शोध कार्य लेखनमा आइपरेका समस्याहरूमा धेरै सहयोग गर्नु हुने मनोज लिम्बूलाई कदापि भूल्न सक्ने छुइँनँ। यसका साथै मेरा सम्पूर्ण मित्रगण, भाइबहिनी, इष्टमित्र र शुभचिन्तकहरूप्रति आन्तरिक हृदयबाट आभार व्यक्त गर्दछु।

अन्ततः मेरा देव तूल्य बुबा श्री लोकनाथ निरौलाले आफू अस्पतालमा रहँदा अन्तिम बोली रहेसम्म तैले पिएचडी कहिले सक्छस् भनि बारम्बार सोधिरहनु हुन्थ्यो। म

बिमर भएर यसको काम ढिलो भयो भन्ने उहाँमा एक प्रकारको त्रास थियो। आफू नपढे पनि छोराछोरी पढाउने उहाँको सपना थियो। उहाँको आशीर्वाद र माया सदैव प्राप्त गरिरहूँ भन्ने कामना राख्दै उहाँलाई कोटि कोटि नमन गर्दै प्रस्तुत शोधप्रबन्ध उहाँमा समर्पण गर्दछु। यसरी नै मेरो समस्यालाई आफ्नै समस्या सम्झेर मलाई शोध कार्य गर्ने समय तथा आर्थिक अवस्थाबारे बरम्बार सोधखोज गरिरहनु हुने मेरी आमा रेनुका निरौलाप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु। शोध कार्यको प्रगति विषय बरम्बार सोधिरहनु हुने मामा राम नेपाल, के पी नेपाल, गोपाल नेपाल, माइजु डा यमुना शर्मा, द्रौपदी शर्मा, बडा नारद निरौला, बडी सावित्री प्रधान, दाजु चन्द्रप्रसाद निरौला, भाउजु अर्चना शर्मा, दिदी सरिता शर्मा, बहिनी माया शर्मा तथा मेरा सम्पूर्ण परिवारलाई आन्तरिक हृदयबाट कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु।

विनीत

निर्मल निरौला

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय

सङ्केताक्षरसूची

अ.ने	-	असमेली नेपाली
अक	-	अकरण
आद	-	आदरार्थी
उप	-	उत्तरपश्चिमाञ्चल
उपू	-	उत्तरपूर्वाञ्चल
ए व	-	एकवचन
क	-	करण
तृ पु	-	तृतीय पुरुष
दा.ने	-	दार्जिलिङ्गे नेपाली
द्वि पु	-	द्वितीय पुरुष
पु	-	पुरुष
प्र पु	-	प्रथम पुरुष
बहु व	-	बहुवचन
व	-	वचन
वि	-	विविधता
विस	-	विक्रम संवत्
सम्पा	-	सम्पादक
स्त्री	-	स्त्रीलिङ्ग
स्त्रीइ	-	स्त्रीइतरलिङ्ग
Σ	-	क्रिया प्रतिपादिक
1	-	First person
2	-	Second person
3	-	Third person
ABL	-	ablative
ABS	-	absolute
ACC	-	accusative

ADJ	-	adjective
ADV	-	adverb
AGR	-	agreement
AUX	-	auxiliary
CLF	-	classifier
COP	-	copula
DAT	-	dative
DEF	-	definite
DEM	-	Demonstrative
DP	-	Determiner Phrase
ERG	-	ergative
EXCL	-	exclusive
F	-	Feminine
GEN	-	genitive
IMP	-	imperative
INCL	-	inclusive
IND	-	indicative
INDF	-	indefinite
INF	-	infinitive
INS	-	instrumental
INTR	-	intransitive
IPFV	-	imperfective
LOC	-	locative
NEG	-	negation
NF	-	non-feminine
NPST	-	non-past
NOM	-	nominative

OBJ	-	object
PASS	-	passive
PST	-	past
PFV	-	perfective
PROG	-	progressive
PTCP	-	participle
RELF	-	reflexive
REFL	-	relative
SG	-	singular
TR	-	transitive
VOC	-	vocative

तालिका सूची

तालिका ३.१	सम्बन्धपरक संज्ञाका रूप	३९
तालिका ३.२	पेनका आधारमा क्रियाका भेद	४६
तालिका ३.३	अर्थगत आधारमा विशेषण	४७
तालिका ३.४	मध्यम र लामो विशेषण	४७
तालिका ३.५	अर्थगत आधारमा विशेषण	४८
तालिका ३.६:	आचार्यका आधारमा विशेषण	५१
तालिका ३.७:	पेनका आधारमा विशेषण	५१
तालिका ३.८:	नेपालीमा परस्थानिक	५९
तालिका ३.९	दूरवर्ती र निकटवर्ती	६१
तालिका ३.१०	नेपालीमा आयाम	६२
तालिका ३.११	वचन र पुरुष	६५
तालिका ३.१२	नेपाली फाइफिचर	७०
तालिका ३.१३	नेपालीमा कारक	८४
तालिका ३.१४	नेपालीमा कारक सूचक	८४
तालिका ४.१	शब्दावलीको ढाँचा	९६
तालिका ४.२	पदसङ्गति र अधिशासनको भिन्नता	९९
तालिका ४.३	निर्पेक्ष बोधक	१०३

तालिका ४.४ नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति	१०३
तालिका ४.५ नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ असङ्गति	१०५
तालिका ४.६ दार्जिलिङ्गे क-वर्ग नेपालीको पदसङ्गति वितरण	११९
तालिका ४.७ क-वर्गमा करण-अकरण र भूत-अभूतकालको रूप	१२१
तालिका ४.८ दार्जिलिङ्गे नेपाली विविधता १ -मा पदसङ्गति वितरण	१३०
तालिका ४.९ विविधता १-मा करण-अकरण र भूत-अभूतकालको रूप	१३१
तालिका ४.१० विविधता -२ पदसङ्गति वितरण	१३३
तालिका ४.११ विविधता २-मा करण-अकरण र भूत-अभूतकालको रूप	१३४
तालिका ४.१२ दार्जिलिङ्गे विविधता ३-मा पदसङ्गति वितरण	१४०
तालिका ४.१३ विविधता ३ -मा करण-अकरण र भूत-अभूतकालको रूप	१४१
तालिका ४.१४ उत्तरपूर्वाञ्चल नेपालीमा पदसङ्गति वितरण	१५१
तालिका ४.१५ उत्तरपूर्वाञ्चल भाषिकामा करण-अकरण र भूत-अभूतकालको रूप	१५२
तालिका ४.१६ उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिकाको पदसङ्गति वितरण	१५८
तालिका ४.१७ उत्तरपश्चिमाञ्चल भाषिकामा करण-अकरण र भूत-अभूतकालको रूप	१६९
तालिका ४.१८ कृदन्त विविधता	१६९
तालिका ५.१ बार्वियसको भाषिक विविधताको प्रारूप	१८३
तालिका ५.२ परिधि १ नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (क्रियापद) माझको पदसङ्गति द्वित्व	१९०
तालिका ५.३ परिधि २ नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (विशेषणपद) माझ द्वित्व	१९१

तालिका ५.४ परिधि ३ नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (कोटिकारपद) माझ द्वित्व	१९३
तालिका ५.५ परिधि ४ नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (आयाम) -मा द्वित्व	१९४
तालिका ५.६ परिधि ५ नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (कृदन्त) -मा द्वित्व	१९५
तालिका ५.७ परिधि ६ नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (योजिका) -मा द्वित्व	१९६
तालिका ५.८ नेपालीमा द्वित्व वितरण	१९८

विषय सूची

विषय	पृष्ठ सङ्ख्या
भावहरणको प्रमाण पत्र	क
प्रतिबद्धता पत्र	ख
शोध निर्देशकको अग्रसरण	ग
कृतज्ञता ज्ञापन	घ-च
सङ्केताक्षर सूची	छ-झ
तालिका सूची	ज-ठ
पहिलो अध्याय	१-११
शोधको परिचय	
१.१ शोधशीर्षक	१
१.२ शोधशीर्षकको परिचय	१-२
१.३ शोधको प्रयोजन	२
१.४ शोधको समस्या	३
१.५ शोधको उद्देश्य	३
१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा	३-९
१.७ शोधको औचित्य	९
१.८ शोधको सीमाङ्कन	१०
१.९ शोध विधि	१०-११
१.९.१ अध्ययनको विधि	
१.९.२ सामाग्री सङ्कलन विधि	

दोस्रो अध्याय १२-३२

नेपाली भाषाको पृष्ठभूमि र वर्तमान स्वरूप

२.१ नेपाली भाषाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि १२-१६

२.२ नेपाली भाषाको अध्ययन परम्परा १७-२२

२.३ नेपाली भाषाका भाषिका २३-२६

२.४ नेपाली भाषाको भौगोलिक क्षेत्र २६-२७

२.५ भारतमा नेपाली भाषाको स्वरूप र अवस्था २७-३१

२.५.१ उत्तरपूर्वाञ्चल

२.५.२ उत्तर पश्चिमाञ्चल

२.५.३ पश्चिम बङ्गाल-सिक्किम

२.६ निष्कर्ष ३१-३२

तेस्रो अध्याय ३३-९४

नेपाली भाषाको व्याकरणिक कोटि

३.१ व्याकरणिक कोटि ३३-३४

३.२ नेपालीमा व्याकरणिक कोटि ३४-३५

३.३ व्याकरणिक कोटिको भेद-उपभेद ३५-७०

३.३.१ शाब्दिक कोटि

नाम

क्रिया

विशेषण

परस्थानिक

३.३.२ अशाब्दिक कोटि

३.३.२.१ सर्वनाम

३.३.२.२ फाइ-फिचर

पुरुष

वचन

लिङ्ग

आदरार्थी

आयाम

३.४ नेपालीमा काल, पक्ष, भाव र ध्रुवीयता	७०-८३
३.५ नेपाली कारक र कारक सूचक	८३-८५
३.६ सहायक क्रिया	८५-८६
३.७ कृदन्त व्यवस्था	८६-८७
३.८ योजिका	८७-९१
३.९ संयोजक	९१
३.१० कोटिकार	९१-९२
३.११ परिणामवाचक	९२
३.१२ निपात	९३
३.१३ निष्कर्ष	९३-९४

चौथो अध्याय ९५-१७९

नेपालीमा विविधताको अभिलक्षणात्मक अध्ययन

४.१ नेपालीमा पदसङ्गति ९५-१०५

४.१.१ पदसङ्गति र एकता	
४.१.२ पदसङ्गति र अधिशासन	
४.१.३ नियन्त्रक	
४.१.४ लक्ष्य	
४.१.५ परिधि	
४.१.६ बोधक	
४.१.७ असङ्गति	
४.२ नेपालीमा फाइफिचर अभिलक्षण-महत्ताको विविधता	१०६-१६५
४.२.१ क-वर्ग	
४.२.२ ख-वर्ग	
४.२.२.१ विविधता - १	
४.२.२.२ विविधता - २	
४.२.२.३ विविधता - ३	
४.२.३ उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली	
४.२.४ उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली	
४.३ कृदन्तका आधारमा विविधता	१६६-१७०
४.४ योजिकाको आधारमा विविधता	१७०-१७८
४.५ निष्कर्ष	१७८-१७९
पाँचौं अध्याय	१८०-२०५
वाक्यात्मक विविधता र अभिलक्षण द्वित्व	
५.१ वाक्यात्मक विविधताको अध्ययन	१८०-१८

५.२	नेपालीमा वाक्यात्मक विविधता	१८५
	५.२.१ व्याकरणिक कोटिका आधारमा वाक्यात्मक विविधता	
५.३	द्वित्व	१८६-१८८
	५.३.१ द्वित्वका प्रकार	
५.४	नेपालीमा द्वित्व	१८८-१९७
	५.४.१ परिधिका आधारमा द्वित्व	
	५.४.१.१ परिधि १	
	५.४.१.२ परिधि २	
	५.४.१.३ परिधि ३	
	५.४.१.४ परिधि ४	
	५.४.१.५ परिधि ५	
	५.४.१.६ परिधि ६	
५.५	द्वित्वमा कोड र वितरण	१९७-२०५
५.६	निष्कर्ष	२०५
	छैटौँ अध्याय	२०५-२१२
	उपसंहार एवम् निष्कर्ष	
	६.१ उपसंहार	
	६.२ निष्कर्ष	
	सन्दर्भग्रन्थसूची	२१३-२२८
	परिशिष्ट	

पहिलो अध्याय

शोधपरिचय

१.१ शोधको शीर्षक

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको शीर्षक *नेपालीमा वाक्यात्मक विविधताको अभिलक्षणात्मक अध्ययन* रहेको छ।

१.२ शोधको शीर्षक परिचय

भारतीय नेपाली भाषामा केन्द्रित प्रस्तुत शोधकार्यमा विभिन्न भाषिकाको अध्ययन गरिएको छ। भाषा सामाजिक वस्तु हो। भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक आदि कारणले भाषाका भाषिकाहरू विकसित हुँदछन्। भाषिकाहरू विकास हुँदा भाषामा पनि विविधता आउँदै जान्छ। एउटै भाषिकामा पनि बोलीमा विविधता रहेको पाइन्छन्। नेपाली भाषाका पनि धेरै भाषिका विकसित भएका पाइन्छन्।

नेपाल, भारत, भुटान, म्यानमारलगायत एसिया, युरोप, उत्तरी अमेरिका, दक्षिण अमेरिका, अस्ट्रेलिया अनि अफ्रिका महादेशका कतिपय देशमा नेपाली भाषाका वक्ताहरू रहेका पाइन्छन्। नेपाली भाषीहरू विश्वभरि फैलिएका कारण एक ठाउँका वक्ताको बोली र अर्का ठाउँका वक्ताका बोलीमा भाषिक भिन्नता रहेको पाइन्छ। भाषिक वक्ता बाँचेको समाज, भौगोलिक स्थिति तथा अन्य भाषाको प्रभाव आदिका कारण वक्ताको बोलीमा विविधता आउँदछ।

भारतका विभिन्न स्थानमा नेपाली भाषाका वक्ता रहेका छन्। उनीहरूको बोली तथा भाषिक प्रयोगमा भिन्नता पाइन्छन्। भागसु, देहरादुन अनि असम पूर्वाञ्चलमा बोलिने नेपाली भाषा र दार्जिलिङ सिक्किममा बोलिने नेपाली भाषामा पाइने पार्थक्यले आआफ्नो ठाउँमा भाषाको आफ्नै प्रकारले विकास भइरहेको पुष्टि गर्दछ।

नेपाली भाषामा वाक्यात्मक विविधताको अभिलक्षणात्मक अध्ययन शीर्षक रहेको प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा भारतमा बोलिने नेपाली भाषाको वाक्यात्मक विविधतालाई अध्ययन गरिएको छ। भारतमा बोलिने नेपाली भाषालाई उत्तरपूर्वाञ्चल, उत्तरपश्चिमाञ्चल र दार्जिलिङ्गो नेपाली भाषिका गरी तीनवटा भाषिकामा विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको छ। यस अध्ययनमा विभिन्न क्षेत्रबाट तथ्याङ्कहरूको सङ्कलन गरी 'क-वर्ग' र 'ख-वर्ग' (निरौला सन् २०१५) -मा छुट्ट्याएर भाषिक अभिलक्षणको अध्ययन गरिएको छ। क-वर्गअन्तर्गत मानक नेपालीसँग मिल्दाजुल्दा तथ्याङ्कलाई राखिएको छ। ख-वर्गअन्तर्गत मानक नेपालीभन्दा केही भिन्न देखिने तथ्याङ्कलाई राखिएको छ। सङ्कलित तथ्याङ्कहरूको फाइफिचर (पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदरार्थी) -को अध्ययन पदसङ्गति र द्वित्व सिद्धान्तका आधारमा गरिएको छ।

कुनै शब्द वा वाक्यमा एक अथवा धेरै व्याकरणिक अभिलक्षणहरूको पुनरावृत्ति हुन्छ भने त्यसलाई वाक्यात्मक द्वित्व भनिन्छ (बारवियस सन् २०१३)। वाक्यात्मक विविधताको अध्ययनका निम्ति तीनवटा भिन्न भिन्न द्वित्व सिद्धान्तलाई आधार बनाएर अध्ययन गरिएका पाइन्छन्। भाषिक प्रयोगका आधारमा बारवियसले द्वित्वलाई पाँच भागमा विभाजन गरेका छन्- पहिलो वाक्यगत, दोस्रो मानसिक संरचना, तेस्रो संज्ञानात्मक, चौथो शारीरिक प्रक्रिया र पाँचौँ सामाजिक प्रयोग। यस शोधकार्यमा सङ्कलित नेपाली भाषाका तथ्याङ्कलाई वाक्यगत आधारमा मात्र अध्ययन गरिएको छ।

१.३ शोधको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधप्रबन्ध नेपाली विभाग, भाषा अनि साहित्य सङ्काय, सिक्किम विश्वविद्यालयअन्तर्गत नेपाली विषयमा विद्यावारिधि उपाधि प्राप्त गर्न प्रयोजन हेतु तयार पारिएको हो।

१.४ शोधको समस्या

प्रस्तुत शोधप्रबन्ध नेपाली भाषामा वाक्यात्मक विविधताको अभिलक्षणात्मक अध्ययनमाथि केन्द्रित रहेको छ। यस शोध शीर्षकसित सम्बन्धित शोध समस्या निम्न प्रकार रहेका छन्-

- (१) नेपाली भाषामा पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदरार्थी, कारक व्यवस्थामा आधारित विभिन्न व्याकरणिक कोटिमाझका सम्बन्ध के कस्ता रहेका छन् ?
- (२) नेपालीका भाषिकाहरूमा पाइने भाषिक भिन्नताका आधारहरू के कस्ता रहेका छन् ?
- (३) नेपाली भाषामा द्वित्वको अवस्था के कस्तो पाइन्छ ?

१.५ शोधको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्यका उपर्युक्त समस्या समाधानार्थ निष्कर्षसम्म पुग्नका लागि निम्नलिखित उद्देश्य रहेका छन्-

- (१) नेपाली भाषामा पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदरार्थी, कारक व्यवस्थामा आधारित विभिन्न व्याकरणिक कोटिमाझका सम्बन्धलाई चिनाउनु।
- (२) नेपालीका भाषिकाहरूमा पाइने भाषिक भिन्नताका आधारहरूको अध्ययन गर्नु।
- (३) नेपाली भाषामा द्वित्वको अवस्था अध्ययन गरी स्पष्ट गर्नु।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपालीमा वाक्यात्मक विविधताको अभिलक्षणात्मक अध्ययन विषय गहन, वैज्ञानिक, प्राज्ञिक अध्ययन भएको जानकारी प्राप्त हुन नसकेका कारण कतिपय पत्रपत्रिका एवम् शोधपत्रहरूमा यस विषयमा सामान्य चर्चा गरिएको पाइन्छ। त्यस्ता केही सामान्य अध्ययनलाई नै पूर्वकार्यका रूपमा लिएर समीक्षात्मक अध्ययन गरिएको छ।

शोधप्रबन्धका आधारमा पूर्वकार्यको समीक्षा

सन् १९७४ -मा वल्लभमणि दाहालको विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध *ए डिस्ट्रिप्सन अन् नेपाली: लिटेरेरी एन्ड कोलोक्वेल्* -मा नेपाल र दार्जिलिङमा बोलिने भाषाको कथ्य रूपमाथि अध्ययन गरिएको छ। उनले नेपालका बाहुन छेत्री समुदायका नेपाली कथ्य भाषा र दार्जिलिङको अनेपाली मातृभाषीको कथ्य भाषालाई लिएर आफ्नो शोधप्रबन्ध तयार पारेका छन्। उनले कथ्य भाषाका आधारमा नेपाली भाषाको वर्ण र संवर्णहरूको अध्ययन गरेका छन्। नेपाली वर्णहरूको उच्चारण अवयव, प्रयत्न र स्थानलाई छुट्ट्याउने अनि नेपाली मानस्वरलाई पनि चिनाउने काम गरिएको पाइन्छ। ध्वनिविज्ञानका आधारमा नेपाली भाषाका ध्वनि अनि भाषाको न्युनतम एकाइ रूपिम र संरूपको पनि अध्ययन गरिएको पाइन्छ। नेपाली कथ्य भाषामा रहेका आक्षरिक र अनाक्षरिक दुवै रूपलाई उनले छुट्ट्याएका छन्। नेपाली भाषामा रहेका काल, पक्ष, भाव, पुरुष, वचन, लिङ्ग पनि अध्ययन दाहालले गरेका छन्। दाहालले दार्जिलिङ र नेपालमा प्रचलित नेपाली भाषाका कथ्यरूपको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने क्रममा नेपालमा प्रचलित कथ्य रूपको विशेष महत्त्वका साथ अध्ययन गरेका छन्। शोधप्रबन्धमा दाहालले अन्तर्राष्ट्रिय ध्वन्यात्मक वर्णमाला (अध्वव) -को प्रयोग गरेका छन्।

दाहाल (१९७४) -ले शोधप्रबन्धमा सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषाको कथ्य रूपको अध्ययन गरेका छैनन्। दार्जिलिङमा बोलिने नेपाली भाषाको नमुना सङ्ग्रह गर्ने क्रममा उनले सम्पूर्ण दार्जिलिङ जिल्लालाई नलिएर एकाध क्षेत्रबाट मात्र तथ्याङ्क सङ्ग्रह गरेका छन्। नेपाल र दार्जिलिङमा प्रयोग हुने नेपाली भाषाको कथ्य रूपमा पाइने भिन्नताहरूको अध्ययन शोधप्रबन्धमा सीमित रूपमा मात्र गरिएको पाइन्छ। अतः दाहालको शोधकार्यमा अभिलक्षण विविधताको अध्ययन भने नभएको स्पष्ट हुँदछ।

दशरथ खरेल (सन् २००६) -ले आफ्नो विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध *दार्जिलिङ र सिक्किममा बोलिने नेपाली भाषाको तथ्यपरक अध्ययन* विषयमा तयार पारेका छन्। नेपाली

भाषाको व्याकरणिक कोटिको अध्ययन गर्दै खरेलले दार्जिलिङमा बोलिने नेपाली भाषाको भिन्नतालाई भोटबर्मेली भाषा परिवारको प्रभाव ठहर गरेका छन्। अतः खरेलको शोधप्रबन्धमा पनि दार्जिलिङको नेपाली भाषामा अभिलक्षण विविधताको अध्ययन भएको पाइँदैन।

वि सं २०७२ -मा यज्ञेश्वर निरौलाले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट *नेपाली भाषिकाहरूको अध्ययन* शीर्षकमा विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध तयार पारेका छन्। उनले नेपालमा बोलिने नेपाली भाषिकाहरूलाई विस्तृत अध्ययन गरे तापनि भारतीय नेपाली भाषाका भाषिकाहरूको उल्लेख मात्र गरेका छन्। अतः यज्ञेश्वर निरौलाद्वारा पनि अभिलक्षणको चर्चा नभएको स्पष्ट हुँदछ।

निर्मल निरौला (सन् २०१५) -ले आफ्ना एमफिलको लघु शोधप्रबन्ध *दार्जिलिङ-सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषाको रूपतात्विक अध्ययन*मा भाषिक विविधतालाई नदेखाए तापनि दार्जिलिङ सिक्किममा बोलिने नेपाली भाषालाई क-वर्ग र ख-वर्गमा विभाजन गरी नेपाली फाइफिचरको आंशिक अध्ययन गरेका छन्। नेपाली फाइफिचरको अध्ययनका क्रममा निरौलाले अभिलक्षणको सङ्क्षिप्त चर्चा गरेको पाइन्छ।

सिक्किम विश्वविद्यालयबाट सन् २०१७ -मा भीमकुमार शर्माले *नेपालीमा अकरणको अध्ययन* शीर्षकमा एमफिलको लघु शोधप्रबन्ध तयार गरेका छन्। उनले अकरण सिद्धान्तका आधारमा नेपाली करण र अकरणलाई चिनाउँदै तिनका प्रकारहरूका पनि अध्ययन गरेका छन्। शर्माले आफ्ना शोधकार्यमा अभिलक्षणबारे कुनै चर्चा गरेका छैनन्।

सिर्जना छेत्री (सन् २०१७) -ले सिक्किम विश्वविद्यालयबाट *नेपालीमा सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकको विश्लेषण एवम् सैद्धान्तिक अध्ययन* शीर्षकमा एमफिलको लघु शोधप्रबन्ध तयार पारेकी छन्। उनले यस अध्ययनमा नेपालीमा

सम्बन्धपरक नामलाई चिनाउँदै त्यसको प्रकार र सिद्धान्तबारे चर्चा गरेको पाइन्छ। उनले नेपालीमा कारक र कारक सूचकको चर्चा गर्दै दस प्रकारका कारक सूचकहरू र परस्थानिक र त्यसका प्रकारहरूको अध्ययन गरेकी छन्। छेत्रीले अभिलक्षणलाई चिनाए तापनि यसको विविधताबारे चर्चा गरेको पाइँदैन।

पुस्तकका आधारमा पूर्वकार्यको समीक्षा

कविता लामाले आफ्नो पुस्तक *दिदृक्षा* (सन् २००५) -मा दुईवटा अध्यायमा भाषा विषय लेखहरूको चर्चा गरेकी छन्। पहिलो अध्याय, 'भारतीय नेपाली भाषाको स्वरूप' शीर्षकमा भारतीय नेपाली भाषाको क्षेत्रलाई 'पश्चिम बङ्गाल/सिक्किम, पूर्वाञ्चल र पश्चिमाञ्चल' गरी तीन भागमा विभाजन गरेकी छन्। यस अध्यायमा लामाले भारतीय नेपाली भाषालाई भौगोलिक, सामाजिक, प्रयुक्तिपरक आदि भेदका आधारमा अध्ययन गरेकी छन्। विविध भेदलाई अञ्चलगत, जातगत, लिङ्गगत, पेसागत, आधारमा भाषिकाहरूको तुलनात्मक अध्ययन यस अध्यायमा भएको पाइन्छ। यसअन्तर्गत असमेली नेपाली भाषिका र दार्जिलिङ सिक्किममा बोलिने नेपाली भाषिका, देहरादुन र दार्जिलिङ-सिक्किमको भाषिका, भोटे-सेर्पा र लाप्चे जातिले बोल्ने नेपाली भाषाको भेदलाई देखाएकी छन्। भारतीय नेपालीमा विभिन्न भाषिका रहेको कुरा उनले यस अध्यायमा देखाउन चाहेकी छन्। कथ्य भाषामा लिङ्ग एक मात्र भएको कुरा उनका अध्ययनमा पाइन्छ।

*दिदृक्षा*को दोस्रो अध्याय 'नेपाली भाषाको समाज-स्तरीकरण व्यवस्था' शीर्षकमा स्त्री र पुरुषले बोल्ने नेपाली भाषाको भेद, शिक्षित वर्ग र अशिक्षित वर्गमा पाइने नेपाली भाषाको भेद आदि छुट्ट्याएर अध्ययन गरिएको पाइन्छ। यस अध्यायमा मानक नेपाली र भारतीय नेपाली भाषामा पाइने रूपतात्त्विक विविधताको चर्चा गरेको पाइन्छ। यस अध्यायमा लामाले समय र समाजको बनोटलाई हेरेर भाषिक प्रयोगका क्षेत्रमा शब्दभण्डार, वाक्य गठन र

रूपात्मक संरचनामा परिवर्तन हुने बताएकी छन्। अतः उनको अध्ययन सामाजिक भाषाविज्ञानका आधारमा रहेका हुनाले अभिलक्षणको अध्ययन भने भएको पाइँदैन।

सन् १९९१ -मा प्रकाशित पुस्तक *अ डिस्क्रिप्टिभ अन्ड एन एनलाइज कर्पोसमा* जयराज आचार्यले नेपाली भाषाको व्याकरणिक कोटिको पदगत अध्ययन गरेका छन्। उनले साहित्यिक पुस्तकको तथ्याङ्क तथा नेपालमा प्रचलित कथ्य भाषाको तथ्याङ्कलाई आधार बनाएर अध्ययन गरेका छन्। नाम, क्रिया, विशेषण, क्रियाविशेषण, परस्थानिक, निपात, कोटिकार, सङ्ख्यावाचक, संयोजक, पद, वाक्य, उपवाक्य आदिलाई चिनाउँदै त्यसको व्याकरणिक सम्बन्धलाई देखाउने कार्य आचार्यले गरेका छन्।

वि सं २०५५ -मा प्रकाशित बालकृष्ण पोखरेलको पुस्तक *राष्ट्रभाषाको दसौँ संस्करणमा नेपाली भाषिकाहरूको चर्चा गर्ने क्रममा भारतीय नेपाली भाषाका टिस्टेली, असमेली, वनमनखी र देहरादुनेली भाषिका गरी चारवटा भाषिका रहेको चर्चा गरेका छन्।*

सन् २०१३ -मा प्रकाशित गोपालप्रसाद दाहालको *भाषाविविधामा सिक्किममा* बोलिने नेपाली भाषाको चर्चा गर्दै नेपाली भाषामा अन्य भाषा परिवारको प्रभावबारे चर्चा गरिएको पाइन्छ। उनले यस पुस्तकमा भाषा विविधताको कुरा नगरे तापनि विभिन्न समुदायले बोल्ने नेपाली भाषाको तथ्याङ्क भने प्रस्तुत गरेका छन्।

सम्पादित पुस्तकका आधारमा पूर्वकार्यको समीक्षा

विभिन्न शोधमूलक लेखहरूलाई समेटेर साहित्य अकादमी नयाँ दिल्लीले सन् २००९ -मा जार्ज ताडतिल र अन्यका सम्पादनमा *दार्जीलिङको नेपाली भाषी समुदाय संस्कृति र भाषिक संक्रमण* नामक पुस्तक प्रकाशित गरेका छन्। यस पुस्तकमा ११-१२ मार्च २००७ -मा सलेसियन कलेज, दार्जीलिङमा सम्पन्न सङ्गोष्ठीमा प्रस्तुत गरिएका कार्यपत्रहरू समावेश गरिएका छन्। तीमध्ये नेपाली भाषासित सम्बन्धित लेखहरूमा गोकुल सिन्हाको

‘दार्जीलिङको नेपालीभाषी समुदाय: बोलीमा विचलन’, दशरथ खरेलको ‘दार्जीलिङमा नेपाली भाषा र संस्कृतिको बदलिँदो अवस्था’, ललिता राई ‘अहमद’ -को ‘वर्तमान दार्जीलिङको कथ्य नेपाली भाषाको बदलिँदो रूप अनि संस्कृतिमा यसको प्रभाव’, विनेश प्रधानको ‘दार्जीलिङ भाषिक समुदायमा संक्रमणको फलस्वरूप देखिएका भाषिक विकास र विकृतिहरू’ अनि राजकुमार छेत्री ‘दार्जीलिङको कथ्य नेपाली भाषा: एक अध्ययन’ रहेका छन्। यी लेखहरू नेपाली भाषाको सामान्य परिचय र समाजभाषिक अध्ययनमा केन्द्रित रहेका छन्।

अरियन बल्याकस्वानद्वारा सन् २०१८ -मा गणेश देवीको अनि बलराम पाण्डेका सम्पादनमा प्रकाशित पुस्तक *भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण: सिक्किमका भाषा* (भाग २६, खण्ड ३) -मा सिक्किमका १६ वटा भाषाको परिचयात्मक चर्चा गरिएको पाइन्छ। यसमा समर सिन्हा र बलराम पाण्डेको सहलेख ‘नेपाली भाषा’ -मा सिक्किमको नेपाली भाषाको ऐतिहासिक, सामाजिक र व्याकरणिक कोटिका सामान्य अध्ययन गरिएको छ।

सन् २०२० -मा नेपाली साहित्य परिषद्, सिक्किमद्वारा टेकबहादुर छेत्रीको सम्पादनमा प्रकाशित *सिक्किमका भाषा: दशा एवम् दिशा* पुस्तकमा सिक्किमका राज्य भाषाहरूका परिचयात्मक अध्ययन प्रस्तुत गर्दै विभिन्न लेखकहरूका लेखहरू प्रकाशित भएका छन्। यस पुस्तकमा नेपाली भाषासित सम्बन्धित पारसमणि दङ्गालको ‘सिक्किममा नेपाली भाषाको विस्तार’, निर्मल निरौलाको ‘दार्जीलिङ्गे नेपालीमा आदरार्थी’ अनि भीमकुमार शर्माको ‘नेपालीमा नेगेटिव पोलारेटी आइटम’ शीर्षकमा लेखहरू प्रकाशित भएका छन्। दङ्गालका लेखमा सिक्किममा नेपाली भाषाको ऐतिहासिक विकासको सामान्य चर्चा रहेको छ। निरौलाका लेखमा दार्जीलिङ र सिक्किमको कथ्य भाषामा प्रयुक्त आदरार्थीको विविधताको सामान्य चर्चा गरिएको छ भने शर्माका लेखमा अकरण र नेगेटिव पोलारिटीको परिचयात्मक चर्चा गरिएको पाइन्छ।

पत्रपत्रिकाका आधारमा पूर्वकार्यको समीक्षा

सन् १९९७ -मा महानन्द पौड्यालका सम्पादनमा प्रकाशित भएको *सन्धान* पत्रिकामा विनेश प्रधानले 'नेपाली भाषा-स्रोतदेखि दार्जिलिङसम्म आइपुग्दा देखिएका विकास र विकृतिहरू' शीर्षक लेखमा दार्जिलिङमा बोलिने भाषिकामा भाषाका विकृत रूपको चर्चा गरेका छन्।

उपर्युक्त शोधप्रबन्ध, पुस्तक एवम् पत्रपत्रिकाहरूमा नेपालीमा भाषाका अध्ययन विभिन्न पक्षमा गरिए तापनि नेपाली भाषाको वाक्यात्मक विविधताको अभिलक्षणात्मक अध्ययन भने नगण्य देखिन्छ। अतः यही अभावपूर्तिका निम्ति बृहत् र विशद प्राज्ञिक अध्ययन गर्न आवश्यक भएका हुँदा प्रस्तुत शोधप्रबन्ध तयार पारिएको हो।

१.७ शोधको औचित्य

आधुनिक नेपाली भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा विभिन्न पुस्तक, शोधप्रबन्ध पाइए तापनि भारतीय नेपाली भाषाको अध्ययन भने अपेक्षित रूपमा नभएको पाइन्छ। भारतीय नेपाली भाषामा अभिलक्षणको अध्ययन गर्नु यस शोधप्रबन्धको अभीष्ट रहेको छ। अतः प्रस्तुत शोधप्रबन्धले नेपाली भाषाप्रति रुचि राख्ने विज्ञान, प्राज्ञजन साथै विद्यार्थीहरूलाई नयाँ विषयसँग साक्षात्कार गराउनका साथै नयाँ दृष्टि प्रदान गर्न सकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्ने हुँदा प्रस्तुत शोधकार्य औचित्यपूर्ण रहेको छ।

१.८ शोधको सीमाङ्कन

नेपालीमा वाक्यात्मक विविधताको अभिलक्षणात्मक अध्ययन शीर्षक रहेको यस शोधप्रबन्धको अध्ययन क्षेत्र भारतको उत्तरपूर्वाञ्चल (असम), दार्जिलिङ्गे (दार्जिलिङ र सिक्किम) र उत्तरपश्चिमाञ्चल (भागसु र देहरादुन) रहेका छन्। यी क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषाको नमुना सङ्कलन गरी पदसङ्गति र द्वित्वका आधारमा फाइफिचरको अध्ययन,

विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ। यसरी नै भारतीय नेपाली भाषाका भाषिकाहरूको व्याकरणिक कोटिगत अभिलक्षणका आधारमा विविधता छुट्ट्याएर अध्ययन गरिएको छ।

१.९ शोध विधि

१.९.१ अध्ययनको विधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा निगमनात्मक शोध पद्धति अपनाइएको छ। यसका साथै विवरणात्मक एवम् विश्लेषणात्मक पद्धतिद्वारा निष्कर्षसम्म पुग्ने कार्य भएको छ। प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा भाषिक तथा व्याकरणिक नियमावालीका निम्ति *नेपाली लेखन शैली* (सन् २०११) -लाई आधार मानिएको छ। यसका अतिरिक्त कतिपय पारिभाषिक शब्दवाली र हिज्जेका निम्ति *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश* (वि सं २०६३) र *भाषा विज्ञान शब्दावली* (वि सं २०७२) -लाई आधार मानिएको छ। सन्दर्भ लेखन र पादटिप्पणीका निम्ति क्याम्ब्रिज विश्वविद्यालयबाट प्रकाशित *ज्यानरिक स्टाइल रुल्स फर लिङ्ग्विस्टिक* (सन् २०१४) -लाई आधार बनाइएको छ। उदाहरणहरूलाई ग्लोस गर्नका निम्ति *दि लिपिङ्ग ग्लोसिङ्ग रुल्स* (सन् २०१५) -लाई आधार मानिएको छ। सिक्किम विश्वविद्यालयद्वारा जारी गरिएको शोधप्रबन्ध लेखनसित सम्बन्धित नियामवालीका आधारमा तयार यस शोधकार्यमा प्रयोग गरिएका पुस्तक, पत्रपत्रिका, जर्नल, लघु शोधप्रबन्ध, शोधप्रबन्ध आदिलाई सन्दर्भका रूपमा राखिएको छ। प्रस्तुत शोधप्रबन्ध तयार गर्दा सङ्कलित तथ्याङ्कहरूको अन्तर्राष्ट्रिय ध्वन्यात्मक वर्णमालामा लिप्यान्तरण गरिएको छ। आधुनिक भाषाविज्ञानका सिद्धान्तका आधारमा तथ्याङ्कहरूका विश्लेषण गरिएको छ। बार्वियसको द्वित्वको सिद्धान्तका आधारमा व्याकरणिक अभिलक्षणहरूको अध्ययन गरिएको छ।

१.९.२ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधप्रबन्धलाई पुरा गर्न निम्नलिखित सामग्री सङ्कलन विधिका प्रयोग गरिएको छ-

प्राथमिक स्रोत - प्राथमिक स्रोतअन्तर्गत नेपाली भाषिक वक्ताहरूसँग प्रत्यक्ष एवम् परोक्ष रूपमा वार्तालाप गरी नमुनाहरू सङ्कलन गरिएको छ। नमुना सङ्कलन गर्ने क्रममा असमको उदालगुडी र तेजपूर जिल्लाका विभिन्न गाउँ, पश्चिम बङ्गालका दार्जिलिङ, कालेबुङ र जलपाइगुडी जिल्लाका विभिन्न गाउँ, सिक्किमका चारै जिल्लाका विभिन्न गाउँ, उत्तराखण्डको देहरादुन जिल्लाका विभिन्न गाउँ अनि हिमाचल प्रदेशको धर्मशाला जिल्लाका विभिन्न गाउँको भ्रमण गरी भाषिक नमुना एवम् तथ्याङ्कहरू ध्वनि रेकर्डिङ यन्त्रद्वारा अभिलेखन (रेकर्डिङ) गरी अध्ययन गरिएको छ।

द्वितीय स्रोत - प्रस्तुत शोधप्रबन्धलाई पुरा गर्न द्वितीय स्रोतका रूपमा विभिन्न पुस्तकालयहरूको प्रयोग गर्दै भाषाविज्ञान र भाषाविज्ञान सिद्धान्तका पुस्तक, लघु शोधप्रबन्ध, शोधप्रबन्ध, जर्नल, पत्रपत्रिका आदिमा प्रकाशित लेख आदिबाट अध्ययन सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। यसका अतिरिक्त विभिन्न वेब स्रोतबाट आवश्यक पुस्तक, शोधप्रबन्ध, शोधमूलक लेखादि पनि सङ्कलित गरिएको छ।

दोस्रो अध्याय

नेपाली भाषाको पृष्ठभूमि र वर्तमान स्वरूप

नेपाली भारोपेली भाषा परिवारअन्तर्गत आधुनिक आर्य भाषा हो (च्याटर्जी सन् १९२६: १०)। यस अध्यायमा नेपाली भाषाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका साथै भाषिकाहरूको परिचयात्मक अध्ययन तथा भारतमा नेपाली भाषाको वर्तमान स्वरूप विषय चर्चा गरिएको छ।

२.१ नेपाली भाषाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

नेपाली भाषा भारोपेली भाषा परिवारअन्तर्गत भारत-इरानेली शाखाको खस अपभ्रंशबाट विकसित आधुनिक आर्य भाषा हो (च्याटर्जी सन् १९२६: १०)। भारोपेली शब्द भारत र युरोप दुई शब्दको मिश्रणबाट बनेको रूप हो। भारतीय उपमहाद्वीप र युरोपका विभिन्न भूभागमा बोलिने भाषाहरूलाई भौगोलिकताका आधारमा भारोपेली भाषा परिवारअन्तर्गत राखेर अध्ययन गरिएको पाइन्छ। यस भाषा परिवारलाई आर्य परिवार, भारत-जर्मनेली परिवार, भारत-केल्टेली परिवार आदि नाम पनि दिइएको पाइन्छ (गौतम सन् १९९२: २०)। भारोपेली भाषा परिवारलाई दुई वर्गमा विभाजन गरिएको छ- केन्तुम् वर्ग र शतम् वर्ग। केन्तुम् वर्गका केल्टेली, इटालेली, ग्रीसेली, तोखारेली र हिट्टेली गरी छ शाखा रहेका छन्। शतम् वर्गअन्तर्गत बाल्टो-स्लाभेली, अल्बानियाली, अर्मेनियाली र भारत इरानेली गरी चार शाखा रहेका छन्। भारत इरानेली शाखाभित्र इरानेली, दरदेली र भारतेली गरी जम्मा तीन शाखा रहेका छन्। बन्धु (वि सं २०५०) -ले भारतेली उपशाखालाई पनि तीन भागमा विभाजन गरी अध्ययन गरेका पाइन्छन्। ती हुन्-

(क) प्राचीन आर्य भाषा (ई पू १५००- ई पू ५०० सम्म)

(ख) मध्यकालीन आर्यभाषा (ई पू ५००- ई पू १००० सम्म)

(ग) आधुनिक आर्य भाषा (ई पू १००० देखि यता)

प्राचीन आर्य भाषाभिन्न वैदिक संस्कृत र लौकिक संस्कृतको विकास भएको पाइन्छ। यस समयमा वेद, उपनिषद्, रामायण, महाभारत आदि ग्रन्थहरूको रचना भएको पाइन्छ। मध्यकालीन आर्य भाषाअन्तर्गत पाली प्राकृत, अशोकी प्राकृत, मागधी, शैरसेनी, महाराष्ट्री प्राकृत आदिको विकास भएको देखिन्छ। आधुनिक आर्य भाषा कालमा विभिन्न आधुनिक भाषाहरूको विकास भएको पाइन्छ। ई १००० देखि नेपाली, भोजपुरी, थारू, मैथिली, पन्जाबी, हिन्दी, कुमाउनी, बङ्गाली, उडिया, असमिया आदि आधुनिक आर्य भाषाहरूका विकास भएको पाइन्छ। यस कालखण्डलाई नव्य भारतीय आर्य भाषाको समय मानिएको छ (च्याटर्जी सन् १९२६: १९)।

च्याटर्जी (सन् १९२६) -का आधारमा नेपाली भाषाको उद्भव भारोपेली भाषा परिवारको शतम् वर्गभिन्न पर्ने भारत-इरानेली शाखाको संस्कृत भाषाबाट विकसित खस अपभ्रंशका रूपमा ई सं १००० पछि भएको हो।

नेपाली भाषाको विकास इसाको दसौं शताब्दीदेखि भएको मानिएको छ। इसाको दसौं शताब्दीपछि अपभ्रंश भाषाहरू आधुनिक आर्य भाषाका रूपमा विकसित भएको मानिन्छ। नेपाली भाषाको विकासबारे विभिन्न मत रहेका छन्। हर्ले (सन् १८८०: ३२२) -ले नेपाली भाषाको सम्बन्ध उत्तरी गौडीसँग भएको उल्लेख गरेका छन्।

हर्लेको मतलाई नकार्दै प्रियर्सन (सन् १९१६: १-१००) -ले नेपाली भाषाको सम्बन्ध राजस्थानी भाषासँग रहेको बताउँदै आधुनिक आर्य भाषाहरूको वर्गीकरण गर्ने क्रममा पहाडी भाषालाई एउटा स्वतन्त्र समूह मानेका छन्।

च्याटर्जी (सन् १९२६, तिवारी सन् १९५१, सरकार सन् १९६५, मासिका सन् १९९३) -ले नेपाली तथा आधुनिक आर्य भाषाको विकास मध्यकालीन प्राकृत र अपभ्रंशबाट भएको मानेका छन्। टर्नर (सन् १९३१) -ले नेपाली भाषाको उत्पत्ति मागधी प्राकृत र त्यसैको अपभ्रंशबाट भएको उल्लेख गरेका छन्। पोखरेल (सन् १९४६) -ले नेपाली

भाषाको विकास शौरसेनी प्राकृतबाट भएको उल्लेख गरे तापनि सन् च्याटर्जी (सन् १९२६) -ले आधुनिक आर्य भाषाको उत्तरपूर्वी शाखा खस अपभ्रंशबाट नेपाली भाषाको विकास भएको उल्लेख गरेका छन्। ज्ञवाली (सन् १९६४) -ले नेपाली भाषा संस्कृत भाषाबाट विकसित शौरसेनी प्राकृतको सन्तती बताएका छन्। राई (सन् २०१४) -ले नेपाली भाषा मागधी प्राकृतसँग निकट रहेको बताएका छन्। उनले मागधी प्राकृतको केही रूप नेपालीमा रहेको बताएका छन्। विभिन्न मतका आधारमा नेपाली भाषाको विकास संस्कृतबाट विकसित भएर खस प्राकृत हुँदै खस अपभ्रंशबाट विकसित भएको आधुनिक आर्य भाषा हो।

नेपाली भाषाको अध्ययन गर्ने क्रममा नेपाली भाषालाई विभिन्न कालखण्डमा विभाजन गरिएको पाइन्छ। श्रेष्ठ र शर्मा (वि सं २०४६) -ले निम्नलिखित तीन कालखण्डका आधारमा विभाजन गरेका छन्-

(क) प्राचीन नेपाली (११औँ देखि १५औँ शताब्दीसम्म)

(ख) मध्यकालीन नेपाली (१६औँ देखि १९औँ शताब्दीसम्म)

(ग) आधुनिक नेपाली (२०औँ शताब्दी यता)

आजसम्म पाइएको नेपाली भाषाको प्राचीनतम रूप ९८१ -मा पश्चिम नेपालको दुल्लुमा राजा दामुपालको शीलालेखलाई मानिएको छ। यसबाहेक सङ्ग्राम मल्लको अभिलेख (वि सं ११४३), अशोक चल्लको हुम्लाको ताम्रपत्र (वि सं १३७८), डोटीका राजा निरयपालको ताम्रपत्र (वि सं १४०९), अक्षयमल्लको अछाम दिवालको शिलालेख (वि सं १३७८), अपडराज पृथ्वीमल्ल राइको कनकपत्र (वि सं १४१३), अभय मल्ल राईको ताम्रपत्र (वि सं १४३३), डोटीका राजा गान मल्लको ताम्रपत्र (वि सं १४४४), मलय बर्माको ताम्रपत्र (वि सं १४४६), राजा मेदिनी बर्माको जुम्लाको ताम्रपत्र (वि सं १४५०), संसार ब्रह्माको ताम्रपत्र (वि सं १४५३), बलिराजाको मुगुमा प्राप्त ताम्रपत्र (वि सं १४५७)

आदि नेपाली भाषाका प्राचीन रूप हुन्। यस कालमा शिलालेख र ताम्रपत्रबाहेक अन्य कुनै पनि भाषिक रूपका दस्तावेजहरू पाउन सकिएको छैन।

१६औँ शताब्दीदेखि १९औँ शताब्दीको अन्त्यसम्मका अवधिलाई मध्यकालीन नेपाली भाषाको अवधि मानिएको छ। यस कालमा नेपाली भाषाको स्वरूप र स्थितिको परिचय दिने विविध ग्रन्थहरू लेखिएका पाइन्छन्। विशेषतः सिकार, औषधी रसायन, नीति उपदेश आदि विषयका ग्रन्थहरू यस कालमा लेखिएका पाइन्छन्। कार्विक विवोप शाहीको अभिलेख (वि सं १५५५), सुर्ती शाहीको ताम्रपत्र (वि सं १६३८), विन्दुदास जोशीद्वारा लिखित भाषिक नमुना (वि सं १६३८), सङ्ग्राम शाहीको ताम्रपत्र (वि सं १६६१), कल्याल राजा र रास्कोटी राजाको सीमा रेखासम्बन्धी भाषिक नमुना (वि सं १६७७), प्रताप मल्लको शिलालेख (वि सं १७२७), वाणीविलास ज्योतिर्विदको ज्वरोत्पत्ति चिकित्सा (वि सं १७१६), प्रेमनिधि पन्तको *प्रायश्चित प्रदीप* (वि सं १७८०), गङ्गाविष्णु द्विजको अजीर्णमञ्जरी (वि सं १७५३), नरभूपाल शाहको अभिलेख (वि सं १७९६), पृथ्वी नारायण शाहको दिव्योपदेश (वि सं १८३१), भानुदत्तको हितोपदेश मित्रलाभ (वि सं १८३३), भीमसेनस्थानको अभिलेख (वि सं १८३९), भीम खवासको अभिलेख (वि सं १८४२), मोतिराम भट्टको भानुभक्तको जीवनचरित्र (वि सं १८४८), भीमेश्वर भण्डारीको अभिलेख (वि सं १८४९), बैतडी देवलहाटको अभिलेख (वि सं १८७२) आदिलाई नेपाली भाषाको मध्यकालीन भाषिक नमुनाका रूपमा लिन सकिन्छ। यस कालमा अभिलेख र ताम्रपत्रहरू मात्र नभएर विभिन्न विषयका लेखहरू पनि प्रकाशित भएको पाइन्छ।

बीसौँ शताब्दीको आरम्भसँगै नेपाली भाषाको आधुनिक कालको आरम्भ हुन्छ। सन् १९०१ -मा प्रकाशित *गोर्खे खबर कागत् र गोरखापत्र*लाई पहिलो आधुनिक नेपाली भाषाको नमुनाको रूपमा लिन सकिन्छ। यसका साथसाथै *सुन्दरी* (सन् १९०६), *माधवी* (सन् १९०८), *शारदा* (सन् १९३४) आदि आधुनिक भाषाका नमुनाका रूपमा लिन सकिन्छ।

नेपाली भाषाको आधुनिक कालमा आएर भाषा साहित्यको विकास तीब्र रूपमा अघि बढेको पाइन्छ। यस कालमा विभिन्न पत्रपत्रिकाको माध्यमद्वारा हलन्त बहिष्कार आन्दोलन, झरोवादी आन्दोलन जस्ता विभिन्न भाषिक आन्दोलनहरू हुन थालेको पाइन्छ। यस कालमा नेपाली भाषाको आधुनिकीकरणसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान हुन थालेको पाइन्छ। यस समयमा विभिन्न पत्रपत्रिकाको प्रकाशन सँगसँगै पुस्तकहरू प्रकाशित हुन थालेको पाइन्छ। भाषासम्बन्धी विभिन्न पुस्तकहरू तथा व्याकरण, शब्दकोशको प्रकाशन तथा भाषिक मानकीकरण विषय विविध कार्यहरू हुँदै आएको पाइन्छ। यस कालमा आएर नेपाली भाषाले डिजिटल भाषा हुने अवसर पनि प्राप्त गरेको पाइन्छ।

नेपाली भाषालाई खस भाषा, खसकुरा, पर्वते भाषा, पर्वती भाषा, पार्वत्या, गोरखा भाषा, गोर्खा भाषा, गोर्खे भाषा, गोर्खाली भाषा, भाषा, देश भाषा, स्वदेश भाषा, गिरीराज भाषा, लोकभाषा, राजभाषा, प्राकृत भाषा हुँदै नेपाली भाषाको पहिलो व्याकरण *द ग्रामर अफ नेपाली ल्याङ्गवेज्मा* जे ए एटन (सन् १८२०) -ले नेपाली भाषा भनेर पहिलोपल्ट प्रयोग गरेको पाइन्छ। आज पनि कुनै-कुनै स्थानहरूमा नेपाली भाषालाई पर्वते भाषा तथा खसकुरा भनिने गरिन्छ। देवनागरी लिपिमा लेखिने यस भाषाले नेपाल र भारतमा मात्र होइन आज विश्वको प्रत्येक कुना-कुनामा आफ्नो साहित्य र संस्कृतिको विकास गरिरहेको छ। नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा तथा भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा अन्तर्भुक्त भएको भाषा हो। सिक्किमलगायत त्रिपुरा, मणिपुर, पश्चिम बङ्गालमा राज्यस्तरीय मान्यता प्राप्त भाषा हो (सोताड सन् २०१९)। यो सिक्किम-दार्जिलिङको सम्पर्कको भाषाका रूपमा रहेको छ। यसरी नै भारतको उत्तरपूर्वाञ्चल र उत्तरपश्चिमाञ्चलका केही स्थानहरूमा जनसम्पर्कको भाषाका रूपमा रहेको पाइन्छ (हेर्नुहोस् २.७)।

२.२ नेपाली भाषाको अध्ययन परम्परा

नेपाली भाषाको विकास दसौं शताब्दीदेखि भएको कुरा माथि नै चर्चा गरियो। नेपाली भाषा विषय अध्ययन गर्ने परम्परा निकै लामो देखिन्छ। प्राचीनकालीन नेपाली भाषाका नमुनाहरूलाई लिएर नेपाली एवम् अनेपाली अध्येताहरूले पनि अध्ययन गर्दै आइरहेको पाइन्छ। नेपाली भाषाको लेखन परम्परा १०औं शताब्दीदेखि भए तापनि भाषा विषय अध्ययन परम्परा धेरै पछिबाट भएको हो।

सर्वप्रथम नेपाली भाषाको अध्ययन रोमबाट, कसियानो बेलिगतिको अल्फावेटम बह्मानिकम सेव युनिभर्सिटिस काशीमा सन् १७७१ -मा भएको मानिएको छ। उक्त पुस्तकको भूमिकामा जोन्स क्रिस्टोफर आमाडुटियस (सन् १७७१) -ले भारतीय भाषाहरूको नामको चर्चा गर्दै नेपालिनिसको उल्लेख गरेको पाइन्छ (शर्मा वि सं २०७४: १४०)। डब्लु जे कर्कप्याट्रिक (सन् १८११: २२१-२५२) -ले *एन एकाउन्ड अ्व दि किङ्डम अ्व नेपालमा* नेपालका प्रमुख आठ भाषाहरूको चर्चा गर्दै पर्वते भाषाहरूको ५५० शब्दहरूलाई नेवारी पर्याय र अङ्ग्रेजी अर्थ दिएका छन्। उनले नेपाली भाषालाई पर्वते भाषा भनेर चिनाएका छन्। नेपाली भाषा भनेर नै सर्वप्रथम नेपाली भाषाको व्याकरण लेख्ने कार्य जे ए एटन (सन् १८२०) -ले गरेका हुन्। उनले *ए ग्रामर अ्व द नेपालीज ल्याङ्गवेज* नामक व्याकरण पुस्तक तयार पार्दा देवनागरी लिपिको समेत प्रयोग गरिएको पाइन्छ। अङ्ग्रेजहरूका निम्ति नेपाली भाषा सिक्न सजिलो होस् भन्ने धारणाले तयार पारिएको उक्त पुस्तक ६० पृष्ठको रहेको छ। यस पुस्तकमा नेपालीमा रहेका व्याकरणिक कोटिहरूको चर्चा गरिएको पाइन्छ। नेपाली भाषा विषय अध्ययन थालनी पनि जे ए एटन (सन् १८२०) -को *ए ग्रामर अ्व द नेपालीज ल्याङ्गवेज*बाट नै सुरु भएको मत छ।

जोन बिम्स (सन् १८७२) -ले भारतीय भाषाहरूको तुलनात्मक व्याकरण *कप्यारेटिभ ग्रामर अ्व द मोर्डन आर्यन ल्याङ्गवेज अ्व इन्डियामा* भारतका सात भाषाहरू बङ्गला,

उडिया, हिन्दी, पन्जाबी, सिन्धी, गुजराती र मराठीको तुलनात्मक अध्ययनका क्रममा नेपाली भाषाको पनि चर्चा गर्दै नेपाली भाषालाई हिन्दी भाषाको भाषिकाका रूपमा चिनाएका छन्। एचएस कोलेग (सन् १८८३) -ले *ग्रामर अन्व हिन्दी ल्याङ्गवेजमा* नेपाली भाषा विषय चर्चा गरेको पाइन्छ। रुडोल्फ हर्ने (सन् १८८०) -ले *कप्यारेटिभ ग्रामर अन्व द गौडियन ल्याङ्गवेजमा* भारतका आर्य भाषाहरूलाई पूर्वी, पश्चिमी, उत्तरी र दक्षिणी गरी चार थरीका गौडिया भाषामा विभाजन गरिएको पाइन्छ। कुमाउनी, गडवाली र नेपालीलाई उत्तरी गौडिया भाषा वर्गमा राखिएको पाइन्छ। उनले कुमाउनी, गडवाली र नेपाली भाषाको एउटै मूलस्रोत देखाएका छन्। टर्नबुल (सन् १८८७) -ले *नेपाली ग्रामर एन्ड इङ्गलिस नेपाली - नेपाली इङ्गलिस भोकाबुलेरी* नामक पुस्तक दार्जिलिङबाट प्रकाशित गरेका छन्। यस पुस्तकलाई प्रकाशनका आधारमा नेपाली भाषाको दोस्रो व्याकरणका रूपमा लिन सकिन्छ। यस पुस्तकमा उनले नेपाली भाषालाई राजपुतना र पन्जाबको हिन्दी भाषासँग सम्बन्ध रहेको देखाएका छन्। यसरी नै हेपेन्स्टल डोपिड र कुशलसिंह बुडाथोकी (सन् १८९९) -को *खस गुर्खाली ग्रामर एन् भुकाबुलेरी* शीर्षकमा पुस्तक प्रकाशन गरेको थाहा लाग्दछ।^१

बीसौं शताब्दीको आरम्भ हुनका साथै नेपाली भाषाको आधुनिक काल सुरु हुन्छ। यस कालमा आएर नेपाली भाषाका क्षेत्रमा धेरै महत्त्वपूर्ण कार्यको थालनी हुन्छ। पादरी गंगाप्रसाद प्रधान (सन् १९०१) -ले सम्पादन गरेको *गोर्खे खबर कागत्को* प्रकाशनका साथसाथै काठमाडौँबाट *गोरखापत्रको* प्रकाशनले नेपाली भाषामा पत्रपत्रिकाको प्रकाशन पनि सुरु भएको पाइन्छ। यसका साथै *माधवी* (सन् १९०६), *सुन्दरी* (सन् १९०८), *चन्द्रिका* (सन् १९१७) आदि पत्रपत्रिकाको प्रकाशनले नेपाली भाषा अध्ययनको क्षेत्रमा धेरै महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ। यसरी नै ग्रियर्सन (सन् १९१६) -ले *लिङ्ग्विस्टिक सर्वे अन्व इन्डिया* खण्ड ९ भाग ४ -मा पहाडी भाषा र गुजिरी भाषाको चर्चा गरेका छन्। उनले

^१ ग्रियर्सन (सन् १९१६) -ले *खस गुर्खाली ग्रामर एन् भुकाबुलेरी* पुस्तकको चर्चा गरेका छन्। यस अध्ययन गर्ने क्रममा यो पुस्तक प्राप्त हुन सकेन।

नेपाली भाषालाई पहाडी नामले चर्चा गर्दै व्याकरणिक कोटि र वर्ण व्यवस्थाको चर्चा गरेका छन्।

सन् १९११ देखि प्रयाग विश्वविद्यालयले नेपाली भाषालाई लोकभाषाका रूपमा मान्यता दिँदै प्रवेशिका परीक्षा तहमा पठन-पाठन सुरु गरेको थाहा लाग्दछ (प्रधान सन् २०१०)। २४ जुलाई १९१८ -को दिन कलकत्ता विश्वविद्यालयले नेपाली भाषालाई म्याट्रिक र त्यसपछि आइए र बिएसम्मको मान्यता दियो। नेपाली भाषा विषय पठन-पाठनको मान्यताले नेपाली विद्वान्हरूलाई पनि भाषाको अध्ययनमा अभिप्रेरित हुने वातावरण तयार पारेको पाइन्छ (प्रधान सन् २०१०)।

नेपाली भाषामा नै लेखिएको पहिलो व्याकरण वीरेन्द्रकेशरी अर्याल (सन् १९०३) -को हो भन्ने मत पाइन्छ (पोखरेल, वि सं २०७४)। त्यस व्याकरणको प्रतिलिपि प्राप्त हुन सकेको छैन। प्राप्त अध्ययन सामग्रीका आधारमा नेपालीमा नै लेखिएको नेपाली भाषाको पहिलो व्याकरण सुब्बा पृथ्वीबहादुर सिंह (सन् १९१२) -को *प्राकृत व्याकरण*लाई मान्न सकिन्छ। *प्राकृत व्याकरण*को प्रकाशनपछि नेपाली भाषामा व्याकरण लेखनमा सक्रियता आएको पाइन्छ। पं हेमराज (सन् १९१२) -को *चन्द्रिका व्याकरण*, विश्वमणि दिक्षिताचार्य (१९१२) -को *व्याकरण बोध* प्रकाशित भएको पाइन्छ। *व्याकरण बोध*ले भाषिक आन्दोलन हलन्त बहिष्कार आन्दोलनलाई समर्थन गरेको देखिन्छ। सोमनाथ सिग्दाल (सन् १९१९) -को *मध्यचन्द्रिका* प्रकाशित भएको देखिन्छ। यस पुस्तकलाई स्कुलस्तरमा अध्ययन अध्यापनका लागि तयार गरेको थाहा लाग्दछ। यस पछि दार्जिलिङबाट पारसमणि प्रधानको *नेपाली व्याकरण* (सन् १९२०), *सजिलो नेपाली व्याकरण* (सन् १९३५), *नेपाली व्याकरण भारती* (सन् १९५५), टिकाराम शर्मासितको सहलेखनमा प्रकाशित *प्रवेशिका व्याकरण र रचना* (सन् १९५५), *नेपाली रचना भारती* (सन् १९५४), *भाषा प्रवेश नेपाली व्याकरण* (सन् १९६०), *नेपाली व्याकरण* (पहिलो भाग) (सन् १९७४), *माध्यमिक नेपाली रचना*

(सन् १९८२) आदि पुस्तकहरू प्रकाशन भएको पाइन्छ। यस बाहेक पारसमणि प्रधानले नेपाली भाषा र कोश सम्बन्धित अनेकौँ पुस्तकहरू लेखेका छन्।

नेपाली भाषा तथा व्याकरणसम्बन्धी देखा परेका रचनाहरूमा सोमनाथ सिग्दालको लघु चन्द्रिका (सन् १९३४), गोपाल पाण्डेको नेपाली रचना दर्पण (सन् १९३७) र रचना केशर (सन् १९४३), पुष्कर शमशेरको नेपाली सजिलो व्याकरण (सन् १९४४), ज्ञानप्रसाद शर्मा रचना सहायक (सन् १९४६), श्रीप्रसाद घिमिरेको पद्म व्याकरण एन्द्रिय चाँदनी (सन् १९५४), नरेन्द्रमणि र अमरमणिको प्राथमिक नेपाली व्याकरण (सन् १९५५), डिल्लीबहादुर श्रेष्ठ र मणिकुमार उपाध्यायको नयाँ नेपाली रचना (सन् १९५७), देवीप्रसाद काफ्लेको नेपाली रचना कुसुम (सन् १९५७), हर्षनाथ शर्माको नेपाली व्याकरण बोध (सन् १९५९), शोषराज रेग्मीको नेपाली रचना प्रकाश (सन् १९६१), मणिकबहादुर चित्रकारको नेपाली व्याकरण (सन् १९६४), कृष्णप्रसाद पराजुलीको राम्रो रचना मीठो नेपाली (सन् १९६६), हर्षनाथ शर्माको अनिवार्य नेपाली रचना (सन् १९६६), मोहनराज शर्माको नेपाली व्याकरण परिचय (सन् १९६७), शब्द रचना र वर्ण विन्यास (सन् १९७४), जनकलाल शर्माको नेपाली व्याकरण (सन् १९६७), तुलसीप्रसाद ढुङ्गनाको नेपाली रचना शिल्प (सन् १९६८), ऋषवदेव शास्त्रीको व्याकरणको दन्त्यकथा (सन् १९७०), विष्णु गोपाल र शिव गोपाल रिसालको नेपाली भाषा र व्याकरण (सन् १९७०), रामचन्द्र ढुङ्गनाको सरल नेपाली व्याकरण (सन् १९७२), गोपालनिधि तिवारीको नेपाली भाषाको बनोट (सन् १९७३), नरेन्द्र चापागाईँको व्याकरण निर्देशिका (सन् १९७६), रोहिणीप्रसाद भट्टराईको बृहत् नेपाली व्याकरण (सन् १९७६), महानन्द सापकोटाको नेपाली व्याकरणमा प्रस्तवाना (सन् १९७७), कृष्णप्रसाद पराजुलीको प्रयोगात्मक भाषा तत्त्व (सन् १९७८), शिवराज शर्माको माध्यमिक नेपाली व्याकरण (सन् १९८०), नेपाली व्याकरण र रचना (सन् १९७६), पूर्वोत्तर नेपाली व्याकरण (सन् २००३), नौलो नेपाली व्याकरण (सन् २००५), राजेश्वर देवकोटाको नेपाली व्याकरण (सन् १९६१), कृष्णप्रसाद पराजुलीको नेपाली

व्यावहारिक व्याकरण (सन् १९६६), सिद्धराज जोशीको नेपाली व्याकरण परिचय (सन् १९४६), नेपाल राष्ट्र प्रज्ञा प्रतिष्ठानको भाषा व्याकरण समितिद्वारा तयार भाषा-व्याकरण-प्रश्नवाली (सन् १९७०), प्रकाश ए राजको नेपाली भाषा र चन्द्रिका व्याकरण (सन् १९७२), भाईचन्द्र प्रधानको नव नेपाली व्याकरण (सन् १९७६), नव नेपाली व्याकरण भाग १ (सन् १९७४), शीशु नेपाली व्याकरण र रचना (सन् १९८५), आधुनिक नेपाली व्याकरण (सन् १९८५), भाईचन्द्र प्रधान र मनबहादुर प्रधानको सुगम नेपाली व्याकरण र रचना (सन् १९८५), चूडामणि बन्धुको सम्पादनमा नेपाली व्याकरणको केही पक्ष (सन् १९९७), हरि मञ्जुश्रीको प्रयोगात्मक व्याकरण (सन् १९८६), हेमङ्गराज अधिकारीको समसामयिक नेपाली व्याकरण (सन् २००२), प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण, नेपाली कारक व्याकरण (सन् १९९४), चूडामणि रेग्मीको नेपाली भाषा र व्याकरण: केही विषय केही छलफल (सन् १९९५), बासुदेव त्रिपाठी र अन्यको निम्न माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना (सन् २०००) माधव प्रसाद पोखरेलको नेपाली व्याकरण अभिव्यक्ति र अभ्यास (सन् २०००), नेपाली वाक्य व्याकरण (सन् १९९७), ईश्वरकुमार श्रेष्ठको नेपाली व्याकरण केही पक्षहरूको चर्चा (सन् २०००), घनश्याम नेपाल र कविता लामाको उच्च माध्यमिक नेपाली व्याकरण (सन् २००५), घनश्याम नेपाल र पुष्कर पराजुलीको नेपाली व्याकरण (सन् २००६), कुमार प्रधान एवम् अन्यद्वारा लिखित एवम् सम्पादित नेपाली लेखनशैली (सन् २०११), घनश्याम नेपाल तथा अन्यद्वारा लिखित एवम् सम्पादित कालेबुङ प्रस्तवना (सन् २०१७), शिवराज शर्माको नेपाली माध्यमिक व्याकरण र रचना र पूर्वोत्तर माध्यमिक व्याकरण र रचना आदि। यस बाहेक पनि बालकृष्ण पोखरेल राष्ट्रभाषा (सन् १९६३), चूडामणि बन्धुको भाषाविज्ञान, योगेन्द्रप्रसाद यादव र भिमनारायण रेग्मीको भाषाविज्ञान, जेवेन्द्र गिरीको भाषा विज्ञान र भाषिका (सन् २००६), टङ्कप्रसाद नेउपाने र अन्यको भाषा विज्ञानका प्रमुख सिद्धान्त (सन् २०११), गोकुल सिन्हाको भाषा भारती (२०२१), अङ्ककोष (सन् २०२१) भाषा भाष्कर (सन् २०२१) आदि महत्त्वपूर्ण पुस्तकहरूको प्रकाशन भएको

पाइन्छ। त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापना भएपछि नेपाली भाषा सम्बन्धित विभिन्न शोधमूलक कार्य एवम् शोधप्रबन्धहरू तयार गर्ने काम भएको पाइन्छ। यसरी नै भारतमा काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय र सिक्किम विश्वविद्यालयले भाषा साहित्यसम्बन्धी धेरै शोधमूलक कार्यहरू गर्दै आएका छन्।

बीसौं शताब्दीको सुरु हुनुभन्दा अगावैदेखि नेपाली भाषासित सम्बन्धित अध्ययनहरू हुँदै आए तापनि परवर्तीकालमा आएर नेपाली भाषामा अध्ययन गर्ने अध्येताहरू दिन प्रतिदिन बढिरहेका पाइन्छन्। पारम्परिक नेपाली व्याकरणहरू संस्कृत व्याकरणका प्रभावमा रहेका पाइन्छन्। नेपाली भाषाको भाषावैज्ञानिक अध्ययन सुरु भए पश्चात् नेपाली व्याकरणहरू वैज्ञानिक पद्धतिमा देखा पर्न थालेका छन्।

दाहाल (सन् १९७५) -ले पूर्वी नेपाल र दार्जिलिङमा बोलिने नेपाली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन गर्दै आफ्नो शोधप्रबन्ध तयार पारेको थाहा लाग्दछ। खरेल (सन् २०१०) -ले दार्जिलिङमा बोलिने नेपाली भाषाको अध्ययन विषय आफ्नो शोधप्रबन्ध तयार पारेका छन्। सिक्किमबाट निरौला (सन् २०१५) -मा दार्जिलिङ्गो नेपाली भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन विषय एमफिलको लघु शोधप्रबन्ध तयार पारेका छन्। यसरी नै छेत्री (सन् २०१७) -ले नेपालीमा कारक सूचक विषय शोधप्रबन्ध तयार पारेको पाइन्छ। शर्मा (सन् २०१७) -ले दार्जिलिङ सिक्किममा बोलिने नेपाली भाषामा पाइने ध्रुवीयता विषय शोधकार्य गरेको पाइन्छ। यसरी नै भारतीय लोक भाषा सर्वेक्षण: सिक्किमका भाषाहरू विषय पुस्तक पाण्डे (सन् २०१८) -को सम्पादनमा प्रकाशित पुस्तकमा पनि नेपाली भाषाको व्याकरणिक कोटिहरूलाई छुट्ट्याएर अध्ययन गरेको पाइन्छ। कालेबुङबाट प्रकाशित कालेबुङ प्रस्तवना (सन् २०१७) -ले पनि नेपाली भाषाको लेखन व्यवस्थामाथि चर्चा गरेको पाइन्छ।

२.३ नेपाली भाषाका भाषिका

नेपाली भाषिकाको अध्ययन परम्परा शतकीय लामो छ (निरौला सन् २०१५)। नेपाली भाषिकालाई छुट्टयाउन भौगोलिक, राजनैतिक, भाषिक, लैङ्गिक आदि आधारहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ। आजसम्मका भाषिकामाथि भएका अध्ययनहरूमा भारतीय नेपाली भाषालाई पृथक गरेर अध्ययन गरिएको पाइँदैन।

नेपाली भाषिकाका प्रथम अध्येता जोन बिम्स (सन् १८६७) -ले भारतीय आर्य भाषाहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा इन्डो जर्मनिक, मेमेटिक र तुरानियनमा युरोप र एसियाका भाषाहरूलाई विभाजन गरेका छन्। उनले इन्डो-जर्मनिकलाई आठ भागमा विभाजन गरी तीमध्ये इन्डिक भाषाअन्तर्गत पार्वतिया तथा पहाडीया भनेर नेपाली भाषालाई छुट्टयाएको पाइन्छ। उनले पाल्पा, गढवाल, थारू, कुमाउ अनि मगरलाई नेपाली भाषाका भाषिका मानेका छन्। थारू र मगर भाषालाई पनि उनले नेपाली भाषाकै भाषिका मानेका छन्। जी ए ग्रियार्सन (सन् १९१६) -ले पनि पाल्पा र दरै गरी नेपाली भाषाको दुई भाषिका मानेका छन्। उनले चर्चा गरेको दरै नेपाली भाषाको भाषिका नभएर अलग भाषा हो। टर्नबुल (सन् १९२३) -ले दार्जिलिङ र काठमाडौँको भाषिक तथ्यहरू लिएर व्याकरण तयार पार्दा नेपाली भाषाको दुई भाषिका रहेका उल्लेख गरेका छन्। सूर्यविक्रम ज्ञवालीले नेपाली भाषाका भाषिकाहरू निश्चित सङ्ख्या नदिए तापनि उनले नेपाली भाषामा विभिन्न भेदहरू रहेको जनाएका छन्। उनले दार्जिलिङ र त्यसका वरिपरि बोलिने नेपाली भाषालाई दार्जिलिङ्गे नेपाली भाषिकाको नाम दिएका छन्। कमला सांस्कृतायन (सन् १९५०) -ले पुर्वेली नेपाली, केन्द्रीय नेपाली, मादी नेपाली र पश्चिमी नेपाली गरी चार उपभाषाहरू रहेका उल्लेख गरेकी छन्। उनले भाषिकालाई उपभाषा मानेको पाइन्छ। चूडामणि उपाध्याय रेग्मी (सन् १९५८) -ले पश्चिमी नेपाली, केन्द्रीय नेपाली र पुर्वेली नेपाली गरी नेपाली भाषाका तीनवटा भाषिका रहेको चर्चा गरेका छन्। उनले भारतमा बोलिने नेपालीलाई पुर्वेली नेपाली भाषिकाअन्तर्गत राखेका छन्।

बालकृष्ण पोखरेलले सन् १९६३ देखि नै नेपाली भाषाको भाषिकाहरूका अध्ययन गर्न थालेका थिए। उनले विभिन्न लेखहरूमा बेगला बेगलै भाषिकाहरूका सङ्ख्या र बेगला बेगलै नाम देखाएका छन्। *राष्ट्रभाषा* (सन् १९६३) पहिलो संस्करणमा पुर्वेली अथवा गोर्खाली, केन्द्रीय अथवा पर्वती र पश्चिमा अथवा खसानी गरी तीनवटा नेपाली भाषाका भाषिका रहेको बताएका छन्। *राष्ट्रभाषा* (वि सं २०२२) दोस्रो संस्करणमा उनले गोर्खाली अर्थात् पुर्वेली, खसानी अर्थात् माझाली, डोट्याली अर्थात् पश्चिमा गरी नेपाली भाषिकाका तीनवटा अलग भेद देखाएको पाइन्छ। पुनः *राष्ट्रभाषा* (वि सं २०३१) -को संस्करणमा नेपाली भाषाको पुर्वेलीवर्ग, माझालीवर्ग, ओरपश्चिमावर्ग, मझपश्चिमावर्ग र परपश्चिमावर्ग गरी पाँचवटा भाषिकावर्गको चर्चा गरेका छन्। उनले पुर्वेलीवर्गअन्तर्गत खसानी भाषिका, पर्वती भाषिका, गोर्खाली भाषिका चारवटा भाषिकालाई देखाएका छन्। भारतलगायत भुटान, वर्मामा बोलिने भाषिक रूपलाई गोर्खाली भाषिकाअन्तर्गत राखिएको पाइन्छ। यसरी नै *राष्ट्रभाषा* (वि सं २०५५) दसौं संस्करणमा आएर उनले पुर्वेली भाषिकालाई ओरपुर्वेली वर्ग, माझपुर्वेली वर्ग र परपुर्वेली वर्ग गरी तीन भागमा छुट्ट्याएको पाइन्छ। उनले भारतमा बोलिने नेपाली भाषाको पनि चारवटा भाषिकाहरू देखाएका छन्।

टिस्टेली भाषिका - यस भाषिकाअन्तर्गत दार्जिलिङ, सिक्किमलगायत तराई डुवर्सको नेपाली भाषिकालाई लिएको उनको अध्ययनमा पाइन्छ। उनले टिस्टेली भाषिकामा बङ्गला, हिन्दी र राई भाषाको प्रभाव रहेको बताएका छन्।

असमेली भाषिका - असममा बसोबास गर्ने नेपाली भाषीहरूको भाषालाई असमेली भाषिका भनेर पोखरेल (वि सं २०५५) -ले छुट्ट्याएका पाइन्छ।

भागसुली भाषिका - भारतको भागसु-देहरादूनमा बसोबास गर्ने नेपाली भाषीहरूले यो भाषिका बोल्ने गरेका छन्। पोखरेलअनुसार यस भाषिकाका विषयमा कुनै अध्ययन भएको छैन।

वनमनखी भाषिका - पोखरेल (वि सं २०५५) -अनुसार यस भाषिका बिहारको पूर्णिया जिल्लामा पर्ने वनमनखी भन्ने ठाउँमा बसोबास गरेका गुरुडहरू र उत्तरी बिहारको राई मगर आदिले बोल्ने भाषा हो। सुगौली सन्धिपछि भारततिर परेका नेपाली बस्तीहरूमा बोलिने यो भाषिका वनमनखीमा मात्र सीमित नभइ उत्तरी बिहारमा बसोबास गर्ने भोटबर्मेली परिवारका वक्ताहरूले आफ्नो मातृभाषा छोडी यो भाषिका बोल्ने गरेको पाइन्छ (निरौला २०१५: २४)।

ब्रतराज आचार्य (वि सं २०४०) -ले नेपाली भाषाको गोर्खाली वा पुर्बेली भाषिका, सिँजाली वा केन्द्रीय भाषिका र डोटेली वा पश्चिमेली भाषिका भनेर नेपाली भाषिकालाई तीन भागमा छुट्ट्याएका छन्। उनले गोर्खाली वा पुर्बेली भाषिकाअन्तर्गत सुदुरपूर्वी, पूर्वी, मध्य र पश्चिम गरी चार भागमा छुट्ट्याएको पाइन्छ। त्यसमध्ये सुदुरपूर्वी, दार्जिलिङ, सिक्किम, असम, भुटान आदि क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषा बताएका छन्। देवीप्रसाद गौतम (वि सं २०४९) -ले पोखरेल (वि सं २०३१) -लाई पछ्याउँदै नेपाली भाषाको पाँचवटा भाषिकाहरूका चर्चा गरेका छन्। मोहनराज शर्मा र कृष्णहरि बराल (वि सं २०५२) -ले सुदूर पश्चिमेली, मध्य पश्चिमेली, पश्चिमेली, केन्द्रीय र पुर्बेली गरी नेपाली भाषाका पाँचवटा भाषिकाका चर्चा गरेका पाइन्छन्। सूर्यमणि अधिकारी (वि सं २०५६) -ले नेपाली भाषाको इतिहास पुस्तकमा डोटेली, जुम्ली र पुर्बेली गरी तीनवटा भाषिका रहेका उल्लेख गरेका छन्। जेवेन्द्र गिरी (वि सं २०६३) -ले पुर्बेली, केन्द्रीय, ओरपश्चिम, परपश्चिम र भेरी क्षेत्रीय गरी पाँचवटा भाषिकाहरू रहेको बताएका छन्। हर्कबहादुर शाही (वि सं २०५५) -ले आफ्नो विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध आक्षामी भाषाको अध्ययन विषयमा तयार गरेका छन्। उनले आक्षामी भाषिकालाई स्वतन्त्र भाषाका रूपमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ।

नेपाली भाषाका भाषिकाहरूबारे धेरै अध्येताहरूले अध्ययन गरे तापनि भारतको नेपाली भाषालाई पोखरेल (वि सं २०५५) -ले टिस्टेली भाषिका, असमेली भाषिका, देरादुनेली

भाषिका, वनमनखेली भाषिका गरी चार खण्डमा विभाजन गरेका पाइन्छन्। यसबाहेक जवाली (१९६२) -ले दार्जिलिङ्गे नेपाली भाषा भनेर दार्जिलिङ तथा त्यसका वरिपरि बोलिने नेपाली भाषालाई चिनाएको पाइन्छ। कविता लामा (सन् २००६) -ले उत्तरपूर्वाञ्चल, पश्चिम बङ्गाल सिक्किम र पश्चिमाञ्चल गरी तीन भेदमा छुट्ट्याएर त्यहाँको नेपाली भाषाका तथ्यहरू प्रस्तुत गरेकी छन्। यसबाहेक अन्य सबै अध्येताहरूले सुदूरपुर्वेली तथा पुर्वेली भनी भारतमा बोलिने नेपाली भाषालाई छुट्ट्याएका छन्। भारतमा नेपाली भाषीहरू प्रायः सबै राज्यहरूमा बसोबास गर्ने भएकाले उपर्युक्त अध्ययनले मात्र भारतीय नेपाली भाषाका भाषिकाहरू छुटिन नसक्ने देखिन्छ। दार्जिलिङ र सिक्किममा बोलिने नेपाली भाषामा पनि धेरै पार्थक्यता रहेको पाइन्छ (हेर्नुहोस् उदाहरणका रूपमा चौथो अध्याय)। त्यसरी नै भारतको उत्तरपूर्वी राज्यहरूमा बोलिने नेपाली भाषामा पार्थक्यता रहेको पाइन्छ।

२.४ नेपाली भाषाको भौगोलिक क्षेत्र

नेपाली भाषा विश्वका धेरै राष्ट्रहरूमा बोलिने भाषा हो। भारतमा २२ अनुसूचित भाषाहरूमा नेपाली भाषा पनि एउटा हो। नेपालमा यो भाषा राष्ट्रभाषा हो भने भुटान र म्यानमार पनि नेपाली भाषीको भूमि रहेकाले यहाँका नेपाली गाउँ बस्तीमा नेपाली भाषा सम्पर्क भाषाका रूपमा रहेको छ। रोजगार र अन्य कारणले नेपाली भाषी विश्वका विभिन्न राष्ट्रमा छरिएका कारण ती राष्ट्रहरूमा पनि नेपाली भाषा प्रचलनमा रहेका पाइन्छन्। यस्ता राष्ट्रहरू जापान, दक्षिण कोरिया, चीन, हङ्कङ, मङ्गोलिया, रूस, खाडी देशहरू, पाकिस्तान, अफगानिस्तान, नर्वे, स्वीडेन, फिनल्यान्ड, इङ्गल्यान्ड, जर्मनी, फ्रान्स, इटाली आदि युरोपीय देशहरू, क्यानेडा, संयुक्त राज्य अमेरिका, म्याक्सिको, ब्राजिल आदि अमेरिकी देशहरू, अफ्रिकी देशहरू, मलेसिया लगायतका दक्षिण-पूर्वी एसियाका देशहरू र अष्ट्रेलिया अनि न्युजिल्यान्डमा नेपाली भाषाका वक्ताहरू रहेका छन्। यसरी भौगोलिक आधारमा नेपाली भाषा एउटा क्षेत्रमा सीमित नरहेर अङ्ग्रेजी, हिन्दी, बङ्गला, अरबी, फ्रान्सेली, जर्मनेली, रूसी आदि अन्य भाषा सरह विस्तारित भएको पाइन्छ।

कथ्य भाषाका आधारमा छुट्टयाउने हो भने क्षेत्रगत आधारमा तथा भाषागत आधारमा नेपाली भाषाका विविध रूप पाइन्छन्। यसो हनका कारण क्षेत्रीय विशेषता वा त्यहाँ प्रयोग हुने अन्य भाषाको प्रभाव मूलकारण मान्न सकिन्छ। कविता लामा (सन् २००५) -ले आफ्नो पुस्तक *दिदृक्षामा* पेसाका आधारमा, लिङ्गका आधारमा, उमेरका आधारमा पनि भाषामा भिन्नता रहेको कुरा उठाएकी छन्। एउटा ड्राइभरको भाषा र एउटा ग्वालाका भाषामा धेरै भिन्नता पाइन्छ। तर ती दुवै वक्ताहरूले एउटै भाषा अर्थात् नेपाली भाषाकै प्रयोग गर्छन्।

२.५ भारतमा नेपाली भाषाको स्वरूप र अवस्था

नेपाली भाषाको उत्पत्ति खस अपभ्रंश प्राकृतबाट भएको हो भन्ने विषयमा माथि नै चर्चा गरिसकिएकाले भारतमा नेपाली भाषाको इतिहास नेपाली भाषाको उत्पत्ति कालदेखि नै सुरु हुन्छ भन्न सकिन्छ।

भारतमा बहुसङ्ख्यक नेपाली भाषी भएका राज्य सिक्किम हो। यसका अतिरिक्त बहुसङ्ख्यक नेपाली भाषी भएको क्षेत्र हो पश्चिम बङ्गाल राज्यको दार्जिलिङ र कालेबुङ जिल्ला मिलेर बनेको दार्जिलिङ पहाडी क्षेत्र। पश्चिम बङ्गाल राज्यमा तराई क्षेत्र, डुवर्स क्षेत्र तथा अन्य क्षेत्रमा पनि नेपाली भाषी ठुलो सङ्ख्यामा बसोबास गर्दछन्।

उत्तर पूर्वाञ्चलको असम, मणिपूर, मेघालय, नागाल्यान्ड, अरुणाचल प्रदेश, मिजोरम र त्रिपुरा राज्यमा नेपाली भाषीको बसोबास रहेको छ। यसरी नै उत्तर पश्चिमाञ्चलमा हिमाचलप्रदेश, उत्तराखण्ड, उत्तरप्रदेश, जम्मू-कश्मीर, लद्दाख, हरियाणा, दिल्ली आदि राज्यहरूमा नेपाली भाषी बसोबास गर्दछन्। यसबाहेक बिहार, उडिसा, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, कर्नाटक, आन्ध्रप्रदेश, तेलङ्गाना, तमिलनाडु, करेल, गोवा, राजस्थान आदि राज्यमा पनि नेपाली भाषी रहेका छन्।

२.५.१ उत्तरपूर्वाञ्चल

उत्तरपूर्वाञ्चलमा नेपाली भाषीहरूको निकै ठुलो जनसङ्ख्या रहेको पाइन्छ। यस क्षेत्रको नेपाली भाषाको वर्तमान अवस्थालाई राज्यगत आधारमा हेर्न सकिन्छ।

असममा नेपाली भाषाको वर्तमान अवस्था नेपाली भाषीहरूमाझ गाउँ-घरमा मात्र बोलचालको भाषाका रूपमा सीमित रहेको छ। यस क्षेत्रको नेपाली भाषामा बोडो भाषा र असमीया भाषाको प्रभाव पाइन्छ। बजार, बेच-बिखन, तथा राजनैतिक क्षेत्रमा असमीया भाषाले महत्त्वपूर्ण स्थान बनाएका कारण नेपाली भाषीहरूलाई यसको प्रभाव पर्नु स्वाभाविक नै देखिन्छ।

विद्यालयस्तरमा असममा नेपाली भाषाको पठन पाठन कमै भएको पाइन्छ। असमका सरकारी विद्यालयहरूमा नेपाली विषय उच्चतर माध्यमिक र स्नातक तहमा मात्र रहेको पाइन्छ। कतिपय स्कुलहरूमा नेपाली विषय प्राथमिक तहमा सुरु गर्ने प्रयास गरिए पनि निरन्तरता नपाएको थाहा लागेको छ।^२ सन् २०२० -मा असम सरकारले नेपाली भाषाको पठन पाठनका निम्ति केही पहल गरेको देखिन्छ। भविष्यमा गएर यस क्षेत्रमा नेपाली भाषाको विकास हुने सम्भावना छन्।

असममा केही समाचारपत्रहरू साप्ताहिक र दैनिक रूपमा प्रकाशन भएको पाइन्छ। नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा असमले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ। नेपाली साहित्यका विकासमा यहाँ विभिन्न साहित्यिक पत्रपत्रिकाको प्रकाशन तथा साहित्यिक सङ्घ संस्थाहरूका गतिविधिहरूले स्पष्ट गर्दछ। अखिल असम गोर्खा कलाकार सङ्घ, असम नेपाली साहित्य सभा, असम नेपाली साहित्य परिषद्, अखिल असम गोर्खा छात्र सङ्घ आदि

^२ १५ जनवरी २०१८ -मा जगनिधि दाहालसँगको कुराकानीमा प्राप्त जानकारी।

सङ्घ संस्थाहरूले असममा साहित्यिक, संस्कृतिक र राजनैतिक क्षेत्रमा निरन्तर रूपमा कार्य गरिरहेका पाइन्छन्।

सन् २०११ -को जनगणनाअनुसार भारतमा दोस्रो सबैभन्दा धेरै नेपाली भाषी रहेको राज्यको रूपमा असम हो। असममा ५,९६,२१० नेपाली मातृभाषीहरू रहेका छन्। (हेर्नुहोस् जनगणना २०११)।

जनगणना २०११ -का आधारमा अरुणाचल प्रदेशमा नेपाली भाषीहरूको सङ्ख्या ९५,३१७ रहेको पाइन्छ। यस क्षेत्रमा नेपाली भाषा अध्ययन अध्यापनबारे ठोस पहल भएको पाइँदैन। यस क्षेत्रको नेपाली भाषामा स्थानीय भाषाको प्रभाव रहेको पाइन्छ।

यसरी नै मेघालय, मिजोराम, मणिपुर, नागाल्यान्ड अनि त्रिपुरामा नेपाली मातृभाषी रहेका पाइन्छन्। यस क्षेत्रहरूमा पनि नेपाली साहित्य-संस्कृतिको संरक्षण गर्नका निम्ति विभिन्न सङ्घ संस्था सक्रिय रहेका छन्।

२.५.२ उत्तरपश्चिमाञ्चल

भारतको उत्तरपश्चिमी राज्यहरू दिल्ली, उत्तराखण्ड, हिमाचल प्रदेश, जम्मू कश्मीर, लद्दाख आदि राज्यमा नेपाली भाषाका वक्ताहरू पाइन्छन्।

उत्तराखण्ड

उत्तराखण्डमा नेपाली जातिलाई गोर्खा जाति र भाषालाई गोर्खाली भाषा भन्ने गरेको पाइन्छ। उत्तराखण्डमा सन् २०११ -को जनगणनाका आधारमा १,०६,३९९ नेपाली भाषीहरूको जनसङ्ख्या रहेको पाइन्छ। उनीहरूले आफूलाई गोर्खाली भन्न रुचाए पनि शिक्षा व्यवस्था र राजनैतिक परिवेशका कारण वक्ताहरूको सङ्ख्या दैनिक रूपमा घट्दै गइरहेको छ। यस क्षेत्रमा नेपाली भाषा लुप्तप्राय भइसकेको पाइन्छ।

उत्तराखण्डको नेपाली भाषीहरूको बसोबास सबै स्थानहरूमा भए तापनि देहरादूनलाई यसको केन्द्र मान्न सकिन्छ। नेपाली भाषालाई भारतको अनुसूचित भाषाका रूपमा मान्यता दिलाउनका निम्ति भएको भाषा आन्दोलनको थालनी उत्तराखण्डबाट नै भएको हो (सोताङ सन् २०१८)। यस क्षेत्रमा हिन्दी भाषाको प्रभुत्वका कारण नेपाली भाषाको प्रचलनमा न्यूनता आउँदै गएको र नेपाली भाषाको भविष्य सङ्कटमा रहेको देखिन्छ।

उत्तराखण्डमा नेपाली भाषामा शिक्षाको कुनै व्यवस्था रहेको छैन। यहाँको नेपाली भाषा समिति, गोर्खाली सुधार सभा, भागोपाप आदि संस्थाहरूले नेपाली भाषाको संरक्षणका निम्ति ठुलो प्रयास गरे तापनि नानीहरूमा नेपाली भाषा सिक्ने जिज्ञासा नभएकै कारण लुप्तप्राय अवस्थामा पुगेको हो। नेपाली भाषामा घाम-छाया एफएम रिडियो सञ्चालनमा रहेको छ। यसका साथै यस क्षेत्रमा सेनामा भएका जवानहरूलाई नेपाली भाषा सिकाउने पहल पनि गरिन्छ।

गोर्खाली सुधार सभाको मुखपत्रका रूपमा यस क्षेत्रबाट एउटा मासिक समाचार पत्रिका प्रकाशन हुने गरेको पाइन्छ। यस पत्रिकामा गोर्खाली सुधार सभाले गरेका विभिन्न कार्यक्रमको विवरण प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। गोर्खाली सुधार सभाले उत्तराखण्डमा रहने सम्पूर्ण नेपाली भाषीलाई आफ्नो सङ्गठनमा एकबद्ध गर्दै आएको यस सङ्गठनका अध्यक्ष पदमसिंह थापा बताउँछन्।^३ यस क्षेत्रमा प्रयोग हुने नेपाली भाषाको तथ्यलाई चौथो अध्यायमा चर्चा गरिएको छ।

हिमाचल प्रदेश

हिमाचल प्रदेशमा पनि नेपाली भाषीहरू रहेका छन्। विशेष गरी हिमाचल प्रदेशको धर्मशाला जिल्लामा नेपालीहरू बसोबास गरेका पाइन्छन्। यसलाई भागसु पनि भनिन्छ। भागसुको टोटारानी क्षेत्रलाई नेपाली साहित्य एवम् सङ्गीतको तीर्थ मानिन्छ। टोटारानी मित्रसेन

^३ २ अगस्त २०१९ -मा पदमसिंह थापासँगको कुराकानीमा प्राप्त जानकारी।

थापाको जन्मथलो र कर्मथलो हो। भागसुका सबै गाउँमा नै नेपालीहरू बसोबास रहेको पाइन्छ।

यसरी नै उत्तरप्रदेशको गोरखपूर, काशी, सारनाथ, लखनऊ आदि स्थानमा नेपालीहरू बसोबास गर्दै आएको पाइन्छ। जम्मू-कश्मीर, लद्दाख, हरियाणा, दिल्ली आदि राज्यहरूमा पनि नेपाली भाषीहरूको बसोबास रहेको पाइन्छ।

२.५.३ पश्चिम बङ्गाल-सिक्किम

भारतमा पश्चिम बङ्गाल राज्यको दार्जिलिङ अनि कालेबुङ जिल्ला, तराई, डुवर्स क्षेत्र र सिक्किम राज्य नेपाली भाषीहरूको मूलथलो हो। भारतमा दार्जिलिङलाई नेपाली भाषा, साहित्य, संस्कृति आदिको राजधानीका रूपमा पनि राखिएको पाइन्छ। पश्चिम बङ्गाल र सिक्किम दुवै राज्यहरूमा नेपाली भाषामाथि अध्ययन अध्यापन भइरहेको पाइन्छ। यस दुई राज्यमा उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय, सिक्किम विश्वविद्यालय र सिक्किम राज्य विश्वविद्यालय गरी तीनवटा विश्वविद्यालयले नेपाली भाषामा पठन-पाठन गराउँदै आइरहेका छन्। यसअन्तर्गत उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय र सिक्किम विश्वविद्यालयमा विद्यावारिधिसम्मको अध्ययन भइरहेको पाइन्छ।

नेपाली साहित्य सम्मेलन, गोर्खा दुख निवारण सङ्घ, अपतन साहित्य परिषद्, नेपाली साहित्य परिषद्, नेपाली साहित्य अध्ययन समिति, नेपाली अकादमी, सिक्किम अकादमी आदि सङ्घ संस्थाले यस क्षेत्रमा नेपाली भाषाको विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन्।

२.६ निष्कर्ष

समग्रमा भारतमा नेपाली भाषा विकासको परम्परा धेरै लामो भए तापनि यसको अध्ययन परम्परा जे ए एटन (सन् १८२०) -ले गरेको मान्न सकिन्छ। मुख्यतः भारतीय नेपाली भाषाको दार्जिलिङ्गे, उत्तरपूर्वाञ्चल र उत्तरपश्चिमाञ्चल गरी तीनवटा भाषिकामा विभाजन

गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ। दार्जिलिङ्गे नेपालीलाई अभिलक्षण पदसङ्गतिका आधारमा विभाजन गरेर क-वर्ग र ख-वर्गअन्तर्गत राखेर हेर्न सकिन्छ। क-वर्गअन्तर्गत मानक नेपालीमा जस्तै अभिलक्षण-महत्ताको मेल कायम रहेको हुन्छ। ख-वर्गमा मानक नेपाली भन्दा भिन्न अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति खतम रहेको हुन्छ। ख-वर्गलाई विविधता १, विविधता २ र विविधता ३ गरी विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको छ (हेर्नुहोस् अध्याय ४.२)।

यस अध्यायमा नेपाली भाषाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, नेपाली भाषाको अध्ययन परम्परा, नेपाली भाषाका भाषिका, नेपाली भाषाको भौगोलिक क्षेत्र र भारतमा नेपाली भाषाको वर्तमान अवस्था र स्वरूपमाथि चर्चा गरिएको छ। अर्का अध्यायमा नेपाली भाषाको व्याकरणिक कोटिको चर्चा गरिएको छ।

तेस्रो अध्याय

नेपाली भाषाको व्याकरणिक कोटि

भाषाको व्याकरणिक कोटिले भाषाको व्याकरणिक भेद छुट्ट्याउने नियमलाई बुझाउँदछ। यसले वाक्यमा प्रयोग गरिएको शब्दसँग सम्बन्धित वस्तु र त्यसको गुण छुट्ट्याउने कार्य गर्दछ। यस अध्यायमा नेपाली भाषामा रहेका व्याकरणिक कोटिको निर्धारण गरिएको छ।

३.१ व्याकरणिक कोटि

कोटिको आन्तरिक संरचनाले वाक्यमा प्रयोग भएका भाषिक अभिलक्षण र त्यसको महत्तालाई बुझाउँदछ। भाषिक अभिलक्षण नै कोटिको आन्तरिक संरचना हो। भाषाका आधारमा अभिलक्षणहरू द्विचररूपी हुन्छन् तथा तिनको महत्ता पनि भाषिक संरचनामा द्विचर रूपमा रहेका हुन्छन्। भाषिक प्रयोगका आधारमा अभिलक्षणका महत्ता एकपदिक हुन असम्भव हुन्छ (काइबोर्ट २०१६: १६)। पारम्परिक रूपमा भाषिक अभिलक्षणलाई आदिम तथा आद्यरूप भनिएको छ। द्विचर रूपका उदाहरणका निम्ति नेपाली भाषामा वचन (एकवचन र बहुवचन) -लाई हेर्न सकिन्छ। व्याकरणिक कोटिका भिन्नतालाई हेर्ने तीनवटा आधार छन्-

- (क) अर्थतात्त्विक - वाक्यमा घटित घटनाको स्थितिलाई विभिन्न अर्थगत् आधारमा हेर्न सकिन्छ। यसलाई अवधारणात्मक आधार पनि भनिएको पाइन्छ।
- (ख) वाक्यतात्त्विक - पद क्रममा आएका पदहरूलाई क्रमभङ्ग नगरी तिनको भिन्नतालाई हेर्न सकिन्छ। पदक्रममा क्रमभङ्ग हुँदा पदहरूले दिने अर्थ लाग्न सक्दैन। पदहरूबिचको भिन्नता देखाउने यो आधारलाई वाक्यतात्त्विक वा वितरणात्मक आधार भन्दछन्।

- (ग) रूपतात्त्विक - पदहरू विशेष वाक्यमा विशेष रूपसँग मात्र आउन सक्छन्।
पदहरूबिचको यस भिन्नतालाई देखाउने आधारलाई रूपतात्त्विक आधार
भनिन्छ।

३.२ नेपालीमा व्याकरणिक कोटि

व्याकरणिक कोटि साधारणतः शाब्दिक वर्गमा पर्ने व्याकरणिक अभिलक्षणहरू हुन्। वाक्यमा आएका शब्दमा, उपसर्ग, परसर्ग तथा शून्य रूपमा व्याकरणिक कोटिहरू आएका हुन्छन्। नेपाली भाषाको अध्ययनका क्रममा विद्वान्हरूद्वारा विभिन्न व्याकरणिक कोटिहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण भएको पाइन्छ। एटन (सन् १८२०)-को *ग्रामर अन्ड नेपाली ल्याङ्गवेज*मा नाम, सर्वनाम, क्रिया, विशेषण, संयोजक, पुरुष, वचन आदिको कोटिगत अध्ययन गरिएको पाइन्छ। पारम्परिक व्याकरणमा व्याकरणिक कोटिलाई मुख्यतः विकारी र अविकारी गरी दुई वर्गमा विभाजन गरिएका पाइन्छन्। विकारीअन्तर्गत नाम (नाम र सर्वनाम), क्रियापद र विशेषण अनि अविकारीअन्तर्गत क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपात रहेका पाइन्छन्। पारम्परिक नेपाली व्याकरणमा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, क्रियाविशेषण, काल (भूत, भविष्यत् र वर्तमान), पुरुष (उत्तम, मध्यम र अन्य), लिङ्ग (स्त्रीलिङ्ग, पुलिङ्ग, नपुङ्सकलिङ्ग, उभयलिङ्ग) आदि व्याकरणिक कोटिहरू रहेका छन्। संस्कृत व्याकरणको प्रभाव रहे तापनि पारम्परिक नेपाली व्याकरणहरूमा विभिन्न कोटिका सङ्केत पाइन्छन्।

वर्णनात्मक व्याकरणमा व्याकरणिक कोटिलाई शाब्दिक र अशाब्दिक गरी छुट्ट्याएर अध्ययन गरिएको पाइन्छ। आधुनिक नेपाली वर्णनात्मक व्याकरणहरूमा काल (भूत र अभूतकाल), लिङ्ग (स्त्री र स्त्रीइतरलिङ्ग) रहेका पाइन्छन्। आधुनिक वर्णनात्मक व्याकरणिक ढाँचाअन्तर्गत बट र पौडेल (सन् २००२) -ले डिक्सन (सन् १९८९; सन् १९९४) र प्लाङ्क (सन् १९८९) -का आधार लिएर नेपालीमा ऊर्जावत् कारक सूचकलाई

देखाएको पाइन्छ। ऊर्जावत् कारक सूचकका क्रियापदसँग पदसङ्गति रहेको हुन्छ (हेर्नुहोस् चन्द्र र उदार सन् २००७: ४; छेत्री सन् २०१७: ४२)। छेत्री (सन् २०१७: २६) -ले नेपालीमा सम्बन्धपरक नामलाई व्याकरणिक कोटिका रूपमा लिएकी छन्। सिन्हा (सन् २०२०) -ले नेपाली पुरुषवाचक सर्वनाम वक्ता र अन्य गरी दुई प्रकारका हुन्छन् भन्ने अवधारणा राखेका छन्।

३.३ व्याकरणिक कोटिका भेद र उपभेद

एडगर (सन् २००२) -ले भाषिक अभिलक्षणको चर्चा गरेको पाइन्छ। उनका मतानुसार व्याकरणिक कोटि अभिलक्षणका आधारमा नेपालीमा शाब्दिक र अशाब्दिक गरी दुई प्रकारका व्याकरणिक कोटि रहेको थाहा लाग्दछ।

३.३.१ शाब्दिक कोटि

शब्दले नै अर्थ बोध गराउने तथा शब्दले नै कोटिको तत्त्व पनि बुझाउनेलाई शाब्दिक कोटि भनिन्छ। यस वर्गका पदहरू वाक्यमा मुख्य घटकका रूपमा रहेर स्वतन्त्र पदावलीको निर्माण गर्न सक्दछन्। यी चार प्रकारका हुन्छन्-

- (१) नाम
- (२) क्रिया
- (३) विशेषण
- (४) परस्थानिक

(१) नाम

नामले कुनै पनि निर्दिष्ट स्थान, समय, जाति, व्यक्ति, भाव आदिलाई बुझाउँदछ। नामलाई वाक्यमा नामपदको शीर्षकका रूपमा हेरिन्छ। पारम्परिक नेपाली व्याकरण (जस्तै, शर्मा वि सं २०६४) -मा यसलाई आठ भागमा छुट्ट्याएर अध्ययन गरिएको पाइन्छ। कुनै विशेष प्राणी, स्थान, वर्ग एवम् जात-जातिलाई बुझाउने शब्दलाई जातिवाचक नाम भनिएको

पाइन्छ। कुनै विशेष व्यक्ति तथा प्राणीलाई तोकेर चिन्हित गर्ने शब्दलाई व्यक्तिवाचक नाम भनिएको छ। प्राणी तथा वस्तुमा रहेको भाव अर्थात् अवस्था अनुभूति आदिलाई बुझाउने शब्दलाई भाववाचक नाम भनिएको पाइन्छ। यसरी नै नामलाई छुट्ट्याउने अन्य आधारहरू पनि रहेका छन्। जस्तै, सङ्खेय र असङ्खेय (गन्न सकिने र नसकिने), दृश्य र अदृश्य (देख्न सकिने र नसकिने), मानवीय र मानवेतर, सजीव र नीर्जिव आदि।

यस्पर्सन (सन् १९२४) -द्वारा निश्चयवाचक र जातिवाचक नामबिच कुनै स्पष्ट रेखाङ्कन गरिएको पाइँदैन। कुनै पनि वस्तुसँग नाम सदैव आउँछ। जस्तै, कुनै पनि वस्तुका ज्ञानले त्यस वस्तुका गुणलाई पनि दर्शाएको हुन्छ। वक्तालाई वस्तुको ज्ञान छ भने उसले स्वतः व्यक्त गर्न सक्छ। नामपदसँग आउने अन्य कोटिलाई पनि स्वतः व्यक्त गरिएको हुन्छ (यस्पर्सन, सन् १९२४: ७०-७१)। स्ट्रेड (सन् १९६८: ११४) -ले जातिवाचक नामलाई नाम र सर्वनामका बिचमा आउने एक वर्ग, जसले विभक्ति र सङ्ख्यालाई देखाएको हुन्छ भनेका छन्। एन्डोर्सन (सन् २००४) -ले नामलाई पुनवर्गीकृत गरिएको सीमाङ्कन हो भनेका छन्।

नामलाई कोटिकारका सन्निधानात्मक गुणका आधारमा पुनवर्गीकृत गरी मानव र मानवेतर दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ। पारम्परिक व्याकरणमा नाममा तीन लिङ्ग भेद रहेका छन्। आधुनिक वर्णनात्मक नेपाली व्याकरण जस्तै आचार्य (सन् १९९१) र पोखरेल (वि सं २०५४) -मा नाम र क्रियापदका लिङ्गको सङ्गतिका आधारमा स्त्रीलिङ्ग र स्त्रीइतरलिङ्ग गरी दुई प्रकारका लिङ्ग पाइन्छन्। नेपालीमा एकवचन र बहुवचन गरी दुई प्रकारका वचन पाइन्छन्। नाममा -हरू सूचक लागेर बहुवचन भएको पाइन्छ। साधारणतः मानक नेपालीमा ओकारान्त नाम आकारान्त भएर बहुवचन भएको पाइन्छ। जस्तै, केटो [एकवचन], केटा [बहुवचन] आदि। भारतीय कथ्य नेपालीमा आकारान्त बहुवचनलाई एकवचनकै रूपमा पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ। नेपालीमा सहार्थक

(Associative) र योजक (Additive) गरी दुई प्रकारका बहुवचन सूचक रहेको पाइन्छन् (सिन्हा र पाण्डे २०१८: १७), जस्तै, 'केटाहरू' भन्दा धेरैजना केटा भन्ने अर्थ लाग्दछ भने योजक बहुवचन हुन्छ। 'किताबहरू' भन्दा धेरै किताब मात्र नबुझिएर किताबसित सम्बन्धित जस्तै, खाता, कलम, पेन्सिल आदि भन्ने अर्थ सङ्केत गर्नेलाई सहार्थक बहुवचन भनिन्छ। परस्थानिक तथा निर्धारकसँग नामको सम्बन्ध रहेको पाइन्छ।

मुख्यतः कारकले वाक्यमा प्रयुक्त नामपद र क्रियामाझको सम्बन्धलाई देखाएको हुन्छ। नामपदमा लागेका कारक सूचकले क्रियाद्वारा सूचित घटना, स्थिति आदिलाई चिन्हित गरेको हुन्छ। साधारणतः नेपालीमा दुई प्रकारका कारक सूचक -- सरल र तिर्यक -- प्रयोग भएको हुन्छ। कारक सूचकको प्रयोग हुँदा सरल कारकमा नामपदको रूप परिवर्तन हुँदैन तर तिर्यक कारकमा परिवर्तन भएको पाइन्छ। यस प्रकारको परिवर्तन विशेष रूपमा सर्वनाममा भएको पाइन्छ।

आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञानअन्तर्गत नेपाली भाषामा सम्बन्धपरक संज्ञाको चर्चा भएको पाइन्छ (हेर्नुहोस् छेत्री सन् २०१७: २६-३३; सिन्हा र पाण्डे सन् २०१८: १८)। ट्रान्स-हिमालयन भाषिक परिवारका तिब्बती र बर्मेली भाषाको अध्ययन क्रममा डिलेन्सी (सन् १९९७) -ले नामको स्थान र काल बुझाउने रूपलाई सम्बन्धपरक नामका रूपमा बुझाउँदै मायान व्याकरणिक सिद्धान्त र सन्दर्भद्वारा प्रतिपादन गरी विकास गरेको पाइन्छ। जापानी, तिब्बती, चिनियाँ, बोडो, नेपाली आदि भाषामा सम्बन्धपरक नाम रहेको पाइन्छ। नेपाली भाषाका केही उदाहरण-

(१) g^hɽ mat^hi baɽo-ma gaɽi ts^hɽ
home PLACE road-LOC car be.3SG.NF.NPST
'घरमाथि बाटोमा गाडी छ।'

(२) g^hɽr-ko mat^hi baɽo-ma gaɽi ts^hɽ
home-GEN.SG.NF PLACE road-LOC car be.3SG.NF.NPST
'घरको माथि बाटोमा गाडी छ।'

- (३) g^hɽr mat^hi-ko baɽo-ma gaɽi ts^hɽ
 home PLACE-GEN.SG.NF road-LOC car be.3SG.NF.NPST
 ‘घरमाथिको बाटोमा गाडी छ।’
- (४) g^hɽr-ko mat^hi-baɽɽ gaɽi gɽ-jo
 home-GEN.SG.NF PLACE-ABL car go-AOR.3SG.NF.PST
 ‘घरको माथिबाट गाडी गयो।’
- (५) g^hɽr-ko mat^hi le
 home-GEN.SG.NF PLACE bring.IMP
 ‘घरको माथि ले।’

उपर्युक्त उदाहरणमा *mat^hi* रूपको विभिन्न अर्थ देखिएको छ। उदाहरण (१) -मा घर र माथि -का बिचमा शून्य रूप रहेको छ भने (२) -मा सम्बन्धकारक *-ko* -को प्रयोग भएको छ। सम्बन्धकारक दुई नामको सम्बन्ध बुझाउनका निम्ति गरिएको हुन्छ। यहाँ घर नामपद र माथि -का बिचमा आएको सम्बन्धकारक *-ko* -ले माथि पनि एउटा नामपद नै हो भन्ने सङ्केत गर्छ। नामपदमा अन्य कारक सूचकहरू पनि आएका देखिन्छन्। यहाँ माथि -को पछाडि *ko, baɽɽ* जस्ता सूचकहरू जोडिएको उदाहरण (३) र (४) -मा रहेका छन्। यसरी नै उदाहरण (५) -मा माथि स्थान सूचकका रूपमा देखिएको छ। समग्रमा सम्बन्धपरक संज्ञाका रूपमा माथि -लाई लिन सकिन्छ।

छेत्री (सन् २०१७: ३०) -अनुसार नेपालीमा सम्बन्धपरक नामको दुई भेद रहेका छन्। नामको स्थान अथवा काल बुझाउने एउटा मात्र स्वतन्त्र रूपलाई सरल सम्बन्धपरक नाम भनिन्छ। नामको स्थान र काल बुझाउन दुईवटा रूप मिलेर बनिएको स्वतन्त्र रूपलाई जटिल सम्बन्धपरक नाम भनिन्छ। स्थानबोधक र एक्सियलपार्ट (हेर्नु होस् सिनोनियस, सन् २००७) संयुक्त भएर एउटै अर्थ प्रदान गर्ने रूप नै जटिल सम्बन्धपरक नाम हो। कुनै सामान्यकृत स्थानबोधक रूपिसँग संयोजक भएर नामपदको स्थान बुझाउँछ भने त्यस रूपलाई एक्सियलपार्ट भन्दछन्।

नेपालीका सम्बन्धपरक नामका रूपहरू निम्न तालिकामा राखिएको छ-

सम्बन्धपरक नाम			
सरल		जटिल	
[mathi]	माथि	[ʌg-ari]	अगाडि
[muni]	मुनि	[pʌ-tsʰari]	पछाडि
[tʌʌ]	तल	[pʌllo-pʌtti]	पल्लोपट्टि
[üdo]	उँदो		
[übʰo]	उँभो		
[bʰitrʌ]	भित्र		
[bahirʌ]	बाहिर		

तालिका ३.१ सम्बन्धपरक संज्ञाका रूप

पेन (सन् २०१६: १०१) -ले कुनै पनि स्थान, व्यक्ति आदिलाई बुझाउनेलाई व्यक्तिवाचक नाम हो भनेका छन्। व्यक्तिवाचक नाम वक्ता तथा स्रोता दुवैलाई चिनाएको हुन्छ। व्यक्तिवाचक नाममा निपात, विशेषक, सम्बन्धवाचक उपवाक्य तथा अन्य कुनै पनि कोटि लागेर रूपलाई परिवर्तन गर्न सकिँदैन। यसमा कुनै पनि व्याकरणिक कोटि सूचकहरू सजिलै जोडिन सक्दैनन्। नेपालीमा जातिवाचक नाम पनि रहेको पाइन्छ। जातिवाचक नाम भन्नाले कुनै विशेष जाति वा वस्तुलाई बुझाएको हुन्छ।

पेन (सन् २०१६: १०१) -ले नामका प्रकारहरू छुट्ट्याउँदै प्राप्तव्य (Possessable) र अप्राप्तव्य (Non-Possessable) अनि सङ्ख्येय र परिमेय नामको माझ भिन्नता रहने बताएका छन्। सङ्ख्येय भन्नाले गन्न सकिने र परिमेय भन्नाले असङ्ख्येय रूपलाई बुझाउने बुझिन्छ। डिक्सन (सन् २००९: २५-२६) -ले अङ्ग्रेजी भाषाको कोटिगत अध्ययन गर्ने क्रममा मुख्य कोटि नाम क्रिया र विशेषणलाई लिएको पाइन्छ। उनले नामले कारक सूचक र वचनलाई सूचित गरेको हुन्छ र नामले लिएका उपपदमा अन्य पदको आवश्यकता हुँदैन भनेका छन्। नामपदले उपवाक्य भित्र उद्देश्य र विधेयको कार्य गरेको हुन्छ। नामपद बहुवचन हुँदा बहुवचन सूचक -आ तथा -हरू -लाई लिएको हुन्छ। डिक्सन (सन्

२०१०: ३९) -ले प्रकार्यका आधारमा विधेय तर्कपदले नामपदलाई लिएको हुन्छ भनेका छन्। कतिपय भाषामा नामपदमा विधेयक शीर्षकका रूपमा आएको हुन्छ। नेपालीमा नामपदमा नाम नै शीर्षकका रूपमा रहेको हुन्छ।

(२) क्रिया

वाक्यको कार्य अर्थात् हेतु बुझाउनेलाई क्रिया भनिन्छ। क्रियाको आफ्नै आकाङ्क्षामा आधारित तर्कपद संरचना हुन्छ। क्रियालाई वितरण गुणतत्त्वका आधारमा पेन (सन् १९९७) -ले पदावली र उपवाक्य मानेका छन्। उनले पदावलीको शीर्षक, उपवाक्यको विधेयक तथा सङ्कथनको घटनालाई पदावली र उपवाक्यका आधारमा विभाजन गरेका छन्। नेपाली भाषाका सन्दर्भमा पोखरेल (वि सं २०५४: ५४) -ले एउटा कुनै पनि वाक्यमा क्रियालाई वाच्य, भाव, काल र पक्ष आदि बुझाउँदा प्रत्ययहरू गाँसिएर आउने पदका रूपमा लिएका छन्। सिन्हा र पाण्डे (सन् २०१८) -ले समापिकालाई घटना, वचन र पुरुषका क्रियासँग जोड्ने सूत्रका रूपमा हेरेका छन्। समापिकाका आधारमा नेपालीमा समापक र असमापक गरी दुई प्रकारका क्रिया रहेका पाइन्छन्। क्रियात्मक उपवाक्यका आधारमा वाक्यको समापन गर्ने क्रियालाई समापक भनिन्छ। काल, पुरुष, वचन आदिसँग समापक क्रियाको सङ्गति रहेका हुन्छन्। वाक्यको समापन नगर्ने क्रियात्मक उपवाक्यका आधारमा क्रियालाई असमापक भनिन्छ। यस प्रकारका क्रियामा पुरुष, वचन, लिङ्ग आदिसँग असङ्गति रहेका हुन्छन्। नेपालीमा उद्देश्यपदको वचन (एकवचन र बहुवचन), पुरुष (प्रथम, द्वितीय र तृतीय), लिङ्ग (स्त्री र स्त्रीइतर), आदरार्थी (निम्न, मध्य र उच्च), काल (भूत र अभूत), पक्ष र भावसित रूपतात्त्विक आधारमा क्रियाको सङ्गति रहेको पाइन्छ।^४ टर्नर (सन् १९३१) -ले नेपालीमा क्रियामूल/न-कृदन्तका -- -नु, -न्, -न र

^४ क्रिया र अन्यकोटिको सम्बन्धलाई आचार्य (१९९१), पोखरेल (२०५४) छेत्री (२०१७) सिन्हा र पाण्डे (२०१८) र छेत्री (२०२०) -ले पनि चर्चा गरेको पाइन्छ।

-ने-- चारवटा रूपका चर्चा गरेका छन्। सिन्हा र पाण्डे (सन् २०१८: २१) -ले नेपालीमा क्रियामूल/न-कृदन्तले वक्ताको भावलाई सङ्केत गरेको बताएका छन्।

(क) क्रियाका भेद

मुख्यतः क्रियाका दुईवटा भेद हुन्छन्- व्यक्त र शून्य। व्यक्त क्रियाले उद्देश्यपदको अवस्था र घटनालाई बुझाएको हुन्छ भने शून्य क्रियाले वाक्यको समापन गर्ने कार्य निर्वाह गरेको हुन्छ। पोखरेल (वि सं २०७४: ५५) -ले नेपालीमा दस प्रकारका क्रियाको चर्चा गरेका छन्। उनले प्रत्ययका आधारमा समापक र असमापक क्रिया, संरचनाका आधारमा सरल, संयुक्त र मिलित क्रिया, क्रियाका धातुका आधारमा मूल र सहायक क्रिया, क्रियाको स्थानका आधारमा मूल, रञ्जक र योजिका, कर्मत्वका आधारमा सकर्मक, अकर्मक र द्विकर्मक क्रिया, पूरकका आधारमा पूरक, पेक्षीय क्रिया, जोड्न सकिने र नसकिने आधारमा सङ्कल्पीय र असङ्कल्पीय, अनुभूति बुझाउने अनुभूतिबोधक क्रिया, गति बुझाउने गतिबोधक क्रिया र तिर्यकलाई लिने तिर्यक-अपेक्षी क्रिया भनेर नेपालीका क्रियाका प्रकार छुट्ट्याएको पाइन्छ। समग्रमा हेर्दा क्रियाका कर्मत्वको आधारमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ।

(१) कर्मत्वका आधारमा क्रिया

वाक्यमा क्रियाले व्यक्त गरेको कार्य सम्पन्न गर्ने नामपदलाई उद्देश्य अनि कार्यको असर पर्ने नामलाई कर्म भनिन्छ। क्रियाले उद्देश्यलाई अनिवार्यका रूपमा ग्रहण गरेको हुन्छ भने कर्म ऐच्छिक रूपमा आएको हुन्छ। कुनै क्रियासँग कर्म आउँछ वा आउँदैन भन्ने क्रियाका गुणलाई कर्मत्व भनिन्छ। कर्मत्वका आधारमा क्रियाका तीन भेद रहेको पाइन्छ-

(क) अकर्मक क्रिया

जुन क्रियाले वाक्यमा आएको उद्देश्य पदलाई मात्र लिएको हुन्छ त्यसलाई अकर्मक क्रिया भनिन्छ। पर्लमुटर (सन् १९७८) -ले अकर्मक क्रियालाई अकर्म (Unaccusative) र अऊर्जावत् (Unergative) गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ (हेर्नुहोस् रिचा सन्

२०१०: ५३; छेत्री सन् २०१७: ४७)। अकर्मक क्रियाले ऐच्छिक र सङ्कल्पनाको विरुद्ध घटनालाई व्यक्त गर्दछ, त्यसलाई अकर्मक क्रिया भनिन्छ। अकर्मक क्रियाले ऐच्छिक र सङ्कल्पको साथै घटनालाई व्यक्त गर्दछ भने त्यसलाई अऊर्जावत् क्रिया भनिन्छ। अकर्म र अऊर्जावत् क्रियाले उद्देश्य तर्कपदलाई मात्र लिएको हुन्छ। दुईवटै क्रियाको व्याकरणिक कार्य एउटै भए तापनि प्रतिपादिक भूमिका भने अकर्म क्रियाले अभिकर्तालाई लिएको हुन्छ, अऊर्जावत् क्रियाले निरपेक्षलाई लिएको हुन्छ। अकर्मक क्रियाको निम्नलिखित उदाहरणलाई हेर्न सकिन्छ।

(६) mʌ a-ẽ (अकर्म)
 1SG come-1SG.AOR
 'म आएँ।'

(७) *mʌi-le a-ẽ
 1SG -ERG come-1SG.AOR
 *'मैले आएँ।' (नेपालीमा अव्याकरणिक)

(८) mʌ nãts-ẽ (अऊर्जावत्)
 1SG dance-1SG.AOR
 'म नाचें।'

(९) mʌi-le nãts-ẽ
 1SG-ERG dance-1SG.AOR
 'मैले नाचें।'

माथिका उदाहरण (६) -मा आएको *aẽ*^४ अकर्म क्रिया हो। यसमा उद्देश्यका रूपमा प्रयुक्त भएको छ। अकर्म क्रियामा आन्तरिक तर्कपद नियुक्त गर्ने सामर्थ्य हुँदैन। यसका उद्देश्यमा बाह्य तर्क मात्र पाइन्छ। माथिका उदाहरण (७) -मा आएको उद्देश्य तर्कपदसित आएको कारक सूचकलाई नेपालीमा अस्वीकार्य वाक्य मानिन्छ। अकर्म क्रियामा उद्देश्य कर्म मात्र रहेको पाइन्छ। माथिका उदाहरण (८) र (९) -मा आएको [nãts-] क्रिया अऊर्जावत्

^४ -a रूप तृक हुँदा -a भएको छ।

हो। अऊर्जावत् क्रियामा थिम तर्कपद नियुक्त गर्ने सामर्थ्य हुन्छ। संरचनात्मक आवश्यकताअनुसार त्यस थिम तर्कपद वाक्यको उद्देश्यपद भएर नियुक्त हुन्छ।

अकर्मक क्रियामा उद्देश्यले सम्पन्न र असम्पन्न दुवै पक्षलाई अनिवार्य रूपमा कर्ता कारक सूचकलाई लिएको हुन्छ। यसले कारक परिवर्तनको अनुमति दिएको हुँदैन। अऊर्जावत् कारकका उद्देश्यले कारक परिवर्तनको अनुमति दिएको हुन्छ। यसले उद्देश्यमा कर्ता र ऊर्जावत् दुवै कारक सूचक लिएको हुन्छ। नेपालीमा थुक्नु, गाउनु जस्ता अऊर्जावत् क्रिया सम्पन्न-असम्पन्न दुवै पक्षमा अनिवार्य रूपमा ऊर्जावत् कारक सूचकलाई लिएको हुन्छ भने नाच्नु, खोक्नु, हाँस्नु जस्ता क्रियाको उद्देश्यले वैकल्पिक रूपमा ऊर्जावत् र कर्ता कारक सूचकलाई लिएको हुन्छ। मानवीय उद्देश्यले कर्ता र ऊर्जावत् दुवै कारक सूचक लिएको हुन्छ भने मानवेतर उद्देश्यले कर्ता कारक सूचकलाई मात्र लिएको हुन्छ।

चन्द्र र अन्य (सन् २०१४: २३) -ले अऊर्जावत् क्रियाका उद्देश्यमा सहजात कर्म अथवा अव्यक्त कर्म लिने भएकाले ऊर्जावत् कारक सूचकलाई लिएको हुन्छ भनेका छन्। उनले अऊर्जावत् क्रिया आधारभूत सकर्मक हुन्छ भनेका छन् (हेर्नु होस् छेत्री सन् २०१७: ८२)। छेत्री (सन् २०१७: ८२) -अनुसार नेपालीमा अकर्म क्रियाका उद्देश्यमा अव्यक्त कर्मलाई लिने क्षमता नभएकाले कर्ता कारक सूचकलाई मात्र लिएको हुन्छ, तर अऊर्जावत् क्रियाका उद्देश्यमा अव्यक्त कर्मलाई लिने क्षमता भएकाले ऊर्जावत् र कर्ता कारक सूचक दुवैलाई लिएको पाइन्छ।

(ख) सकर्मक क्रिया

वाक्यमा उद्देश्य पदका साथै (प्रत्यक्ष) कर्मपदलाई लिने क्रियालाई सकर्मक क्रिया भनिन्छ।

(१०) ram-le sita-lai kuṭ-jo
Ram-ERG Sita-ACC beat-3SG.NF.AOR
'रामले सीतालाई कुट्यो।'

(११) mʌi-le bʰat kʰa-ẽ
 1SG-ERG rice eat-1SG.AOR
 'मैले भात खाएँ।'

माथिका उदाहरणमा आएको क्रिया *kuʈ-nu* र *kʰa-nu* -ले एउटा उद्देश्य *ram, mʌ* र एउटा *sita, bʰat* कर्मलाई लिएको छ। उदाहरण (१०) -मा आएको कर्म *sita* सँग *-lai* कर्म कारक सूचक पनि आएको छ। सकर्मक क्रियाले सरल (११) र तिर्यक (१०) दुवै कर्मलाई लिएको पाइन्छ।

(ग) द्विकर्मक क्रिया

उद्देश्यपदका साथमा दुईवटा कर्म (प्रत्यक्ष कर्म र अप्रत्यक्ष कर्म) लिने क्रिया द्विकर्मक क्रिया भनिन्छ।

(१२) ram-le sita-lai tsittʰi lekʰi-di-jo
 ram-ERG sita-DAT letter write-give-3SG.NF.AOR
 'रामले सीतालाई चिट्ठी लेखिदियो।'

कुनै क्रियाले एउटा उद्देश्य र दुईवटा कर्मलाई लिएको हुन्छ। माथिका उदाहरणमा *lekʰe-nu* क्रियाले कसले *ram* कसलाई *sita* र के *tsittʰi* भन्ने कुरा लिएका छन्। द्विकर्मक क्रियाले पहिलो कर्म *sita* -सँग कारक सूचक *-lai* लिएको छ भने दोस्रो कर्ममा शून्य कर्म कारक सूचकलाई लिएको छ। द्विकर्मक क्रियाले सरल र तिर्यक दुवै कारक सूचकलाई लिएको हुन्छ।

नेपालीमा संयुक्त क्रियाको चर्चा पाइन्छ। पोखरेल (२०५४: ४७) -ले एकभन्दा धेरै धातु मिलेर एउटा मात्र धातुको अर्थ दिन्छ तथा एउटै धातुको कार्य गर्छ भने त्यस्ता धातु मिलेर बनेको क्रिया मालालाई संयुक्त क्रिया भनेका छन्।

(१३) mʌi-le buʀi-lai tsʰittʰi lekʰi di-ẽ
 1SG-ERG wife-DAT letter write give.1SG.AOR
 'मैले बुढीलाई चिट्ठी लेखि दिएँ।'

(१४) mli-le buṛi-lai tsittʰi lekʰi-di-ẽ
 1SG-ERG wife-DAT letter write-give-1SG.PST.AOR

‘मैले बुढीलाई चिट्ठी लेखिदिउँ।’ (पोखरेल २०५४: ४७ उदाहरण १ र २)

माथिका उदाहरण (१३) -मा आएको जटिल क्रियापद *lekʰi* र *di-ẽ* गरी लेख्नु र दिनु दुईवटा क्रिया आएको छ। अर्थका आधारमा लेखेर दिनु दुईवटा क्रियाको अर्थ लागेको छ। यस वाक्यमा आएका क्रियाले अलग-अलग सरल वाक्य निर्माण गरेको हुन्छ र अर्थमा पनि भिन्नता ल्याएको हुन्छ। यसरी नै उदाहरण (१४) -मा *lekʰidiẽ* -ले सामान्य घटनालाई बुझाएको छ। यसमा लेख्नु मात्र कार्य भएको छ। उदाहरण (१३) -मा जस्तो (१४) -मा दुईवटा कार्य क्रियाले गरेको छैन। यसमा वक्ताको भाव मात्र लिएको पाइन्छ अर्थात् बाध्यतापूर्ण लेख्ने कार्य गरेको भन्ने अर्थ लिँदछ। यसरी दुईवटा धातु मिलेर बनेको सरल वाक्यको क्रिया मालालाई संयुक्त क्रिया भनिन्छ। संयुक्त क्रिया मालामा आएको अन्तिम धातु समापक हुन्छ, अन्य असमापक हुन्छन्।

उदाहरण (१४) -मा आएको *lekʰidiẽ* क्रियामा पहिलो *lekʰ-* धातुलाई मेरु भनिन्छ। पोखरेल (२०५४: ४९) -ले नेपालीमा *टोपल्* धातुबाहेक अन्य सबै धातु संयुक्त क्रियाको मेरु-स्थानमा आउन सक्छ भनेका छन्। संयुक्त क्रियामा आएको अन्तिम धातु (*छ्, थियो*) -लाई योजिका भनिन्छ।^६ दुईवटै धातु कोशीय अर्थ लोप भएर अन्य अर्थ लिँदछ भने रञ्जक क्रिया भनिन्छ। मेरु र रञ्जक क्रिया सकर्मक र अकर्मक दुवै प्रकारको धातुमा रहेको पाइन्छ।^७

^६ योजिका माथिको उदाहरणमा नरहे तापनि अन्य वाक्यमा आउन सक्छन्। माथिको उदाहरणमा दोस्रो धातुले वक्ताको भावई मात्र बुझाएको पाइन्छ। नेपालीमा पाइने योजिकाहरूको चर्चा अशाब्दिक कोटिअन्तर्गत गरिएको छ।

^७ पोखरेल (२०५४: ५१) -ले रञ्जकका रूपमा *जा* धातु अकर्मक मेरुपछाडि मात्र आउँछ सकर्मक मेरु पछाडि आउन सक्दैन भनेका छन्।

पेन (सन् २०१६: १०७) -ले अर्थयुक्त व्याकरणिक सम्बन्ध देखाउने कोटिहरूलाई तर्कपद संरचनाका रूपमा हेरेको पाइन्छ। उनले क्रियाको वर्गीकरण गर्ने क्रममा तर्कपदका आधारमा बाह्र प्रकारका क्रियाहरूको चर्चा गरेको पाइन्छ। उनले अर्थ तत्त्वका आधारमा देखाएको क्रियाको भेदलाई निम्न तालिकामा राखेर हेर्न सकिन्छ।

क्रिया	कार्य	उदाहरण
स्थिति	परिस्थितिको परिवर्तन नहुने र परिवर्तन नगराउने। यसलाई अवस्थापरक क्रिया पनि भनिएको छ।	हेर्नु, लिनु, जान्नु, फुट्नु आदि
प्रक्रिया	परिस्थिति जसको समय अन्तरालमा परिवर्तन हुन्छ।	मर्नु, जम्नु, तात्नु आदि
गति	परिस्थितिको प्रयत्न, ढङ्ग, प्रक्षेप आदिलाई बुझाउने।	आउनु, जानु, पुग्नु, हिँड्नु आदि
स्थान	कुनै वस्तुको निर्दिष्ट स्थानलाई बुझाउने।	बस्नु, झुन्डिनु, उभिनु आदि।
अभिकार्य	सचेत तथा असचेत माध्यमद्वारा सञ्चालित र प्रभावित सहभागीको अनिवार्यता नहुन पनि सक्छ।	पढ्नु, गाउनु, बोल्नु आदि
अभिकार्य प्रक्रिया	सचेत तथा असचेत माध्यमद्वारा सञ्चालित र प्रभावित सहभागीको अनिवार्यता हुन्छ।	मार्नु, हिकार्नु आदि
तथ्यात्मक	कुनै वस्तुको अस्तित्व बनिएकालाई व्यक्त गर्दछ।	बन्नु, जम्नु, आदि
संज्ञान	अनुभव, विचार, सोच आदिलाई अर्थतात्त्विक आधारमा बुझाउने।	सोच्नु, बुझ्नु, सिक्नु आदि
संवेदना	पञ्चइन्द्रियले अनुभव गरेका अवधारणालाई बुझाउने क्रिया	देख्नु, स्वाद, सुन्नु, आदि
संवेग	भावनाले व्यक्त गर्ने अवधारणालाई बुझाउने क्रिया।	रिसाउनु, हाँस्नु, रुनु आदि
उच्चार	उच्चार क्रियामा अभिकर्ता हुन्छ र वाक्यको विषय-वस्तुलाई सङ्केत गर्ने विषय पनि हुन सक्छ।	सोध्नु, बोल्नु, भन्नु आदि
कार्यसाधन	अभिकर्ताले कुनै भौतिक अथवा आलङ्कारिक तत्त्वद्वारा कार्यसम्पन्न हुने अवधारणालाई व्यक्त गर्छ।	जबर्जस्ति गर्नु, अनुमति दिनु आदि।

तालिका ३.२: पेनका आधारमा क्रियाको भेद

नेपालीमा अकर्मक क्रियाले एउटा मात्र नामपदलाई लिएको हुन्छ। सकर्मक क्रियाले एउटा उद्देश्यपद र एउटा कर्मपदलाई लिएको हुन्छ। द्विकर्मक क्रियाले दुईवटा कर्मपदलाई लिएको हुन्छ।^५ डिक्सन (सन् २००९: ९९) -ले रूपतात्त्विक आधारमा क्रियाले विधेयकको

^५ उद्देश्यको रूपमा रहने नामपद कर्ता, करण, उर्जावित, सम्प्रदान उद्देश्यपद हुन सक्छ (हेर्नुहोस् छेत्री २०१७: १७-२१)।

शीर्षकका रूपमा कार्य गरेको हुन्छ भनेका छन्। क्रियाले काल, पक्ष, भाव, पुरुष र वचन सूचकलाई परसर्गका रूपमा लिएका हुन्छन्।^९

(३) विशेषण

नामपद वा उद्देश्यपदको गुण वा विशेषता बुझाउनेलाई विशेषण भनिन्छ। विशेषणले नामपदको स्थिति छुट्ट्याउँछ त्यसलाई विशेष्य भनिन्छ। पेन (सन् १९९७) -ले नामपदको गुण वा विशेषता बुझाउनका निम्ति विशेषणको प्रयोग गरिएको हुन्छ भनेका छन्। विशेषणले मूल रूपमा आयाम वा आकार, मूल्य र वर्ण भौतिक रूपमा आकार मानवीय प्रवृत्ति र गतिलाई बुझाएको हुन्छ। डिक्सन (सन् २०१०: १७३) -ले विशेषणले नामपद र क्रियापदलाई विस्तारित गरेको हुन्छ भनेका छन्। उनले अर्थतत्त्वका आधारमा विशेषणलाई तीन खण्डमा विभाजन गरेको पाइन्छ।

(क) पहिला खण्ड - अर्थगत आधारमा वर्गीकरण भएका मुख्य चारवटा विशेषण हुन्छन्-

विशेषण	उदाहरण
आयाम	लाम्बाई, चौडाई आदि
उमेर	बालक, दौतारी आदि
गुण	मायालु, हैसिलो, असल आदि
रङ्ग	कालो, सेतो, पहेंलो, बैगुने आदि

तालिका ३.३: अर्थगत आधारमा विशेषण

(ख) दोस्रो खण्ड - अर्थगत आधारमा मध्यम र लामो वर्गीकरण भएका तीन प्रकारका हुन्छन्-

विशेषण	उदाहरण
शारीरिक गुण	चाम्रो, अग्ले, सोलोडोलो, पुङ्के आदि
मानवीय गुण	खुसी, दुखी, आरिसे, लोभी आदि
गति	छिटो, ढिलो, लोसे आदि

तालिका ३.४: मध्यम र लामो विशेषण

^९ हेर्नुहोस् डिक्सन (२००९: २५-२६; २०१०: ३९; २०१२)

(ग) तेस्रो खण्ड - अर्थगत आधारमा माथिको पहिलो र दोस्रो खण्डदेखि अन्य विशेषणलाई लिएको छ-

विशेषण	उदाहरण
समस्याका आधारमा	सहजता, साधारण आदि
समानताका आधारमा	मनपर्नु, मन नपर्नु, समान्य आदि
योग्यताका आधारमा	मनपर्दो, सत्य, आदि
परिमाणामका आधारमा	सबै, धेरै, कोही, मात्रै आदि
स्थानका आधारमा	माथि, तल, छेउ, टाढा, दाहिने, देब्रे आदि
गणनामूलक सङ्ख्या	पहिलो, दोस्रो, तेस्रो, सयौँ, हजारौँ आदि

तालिका ३.५ अर्थगत आधारमा विशेषण

चिडक्वे (सन् २०१४) -ले विशेषणको तहगत क्रममा चर्चा गरेको पाइन्छ। उनले नामपदका अगाडि आउन सक्ने विशेषणहरूलाई तहगत रूपमा राखेको पाइन्छ। उनले विशेषणका क्रमलाई बुझाउन निम्न सूत्र अपनाएका छन्-

[निर्धारकपद... [सङ्ख्यावाचकपद...[[विशेषणपद...] [विशेषणपद...नामपद]]]]^{१०}
नेपालीमा उनका सूत्र अपनाएर हेर्न सकिन्छ-

(१५) ti euti sani kali ramri moti keti
[निप [सङ्ख्याप... [विप... [विप... [विप... [[विप... नाम]]]]]]
[आयाम] [आकार] [रङ्ग] [गुण] [आकार] [नाम]

माथिका उदाहरणमा नेपालीमा नामपद अगाडि आकार, गुण, रङ्ग र आयाम विशेषणपदका रूपमा रहेको पाइन्छ।^{११}

^{१०} चिडक्वे (सन् २०१४) -ले चिनियाँ भाषाको अध्ययन गर्ने क्रममा विशेषणको तहगत क्रमलाई प्रस्तुत गरेका छन्। उनले अङ्ग्रेजी र इटालियन भाषामा पनि यस प्रकारका क्रमलाई देखाएको पाइन्छ।

^{११} नेपालीमा विशेषणको क्रमगत अध्ययन विषय परिचय मात्र दिने काम यस शोधकार्यमा भएको छ। विशेषणको क्रमगत अध्ययन विषय भविष्यमा कार्य गर्न सकिने सम्भावनाहरू रहेका छन्।

मुख्यतः विशेषणको स्थिति दुई तहको देखिन्छन् विशेष्यभन्दा अघि आउनेलाई उद्देश्य विशेषण भनिन्छ भने विशेष्यभन्दा पछाडि आउनेलाई विधेय विशेषण भनिन्छ। वितरणात्मक गुणका आधारमा उद्देश्य विशेषण र विधेय विशेषण गरी दुई प्रकारका रहेका छन् (हेर्नुहोस् सिन्हा र पाण्डे २०१८: १९ र छेत्री २०२०: ४८)।

(१६)	tjo
3SG.LHON.DEM
'त्यो सानो नानी आयो।'	sanu
small	nani
child	a-jo
come-3SG.NF.AOR
(१७)	jo
3SG.LHON.DEM
'यो अङ्गुर अमिलो छ।'	ʌŋgur
grape	ʌmilo
sour	ts ^h ʌ
be.3SG.NF.NPST

माथिका उदाहरणमा आको *sanu* उद्देश्य विशेषणको उदाहरण हो। यस उदाहरणमा विशेष्य *nani* रहेको छ। यसरी नै अर्का उदाहरणमा विशेष्य *ʌŋgur* रहेको हुनाले *ʌmilo* विधेय विशेषणका रूपमा रहेको पाइन्छ।

(१८)	kal-i
black-SG.F
'काली केटी'	ket-i
child-F
(१९)	kal-o
black.-SG.NF
'कालो केटो'	ket-o
child-SG.NF
(२०)	kal-a
black-PL
'काला केटा'	ket-a
child-PL.NF
(२१)	sundʌr
beautiful
'सुन्दर बालक'	balʌk
boy

(२२) sundar balika
 beautiful girl
 'सुन्दर बालिका'

नामको लिङ्ग र वचन परिवर्तन गर्दा हुने तर कालमा कुनै परिवर्तन नहुने रूप वा पद नै विशेषण हो। नेपालीमा विकारी र अविकारी गरी दुई प्रकारका विशेषण हुन्छन्। विकारी विशेषणमा लिङ्ग र वचन परिवर्तन हुन्छ। माथिका उदाहरण (१८-२०) -लाई विकारी विशेषणका रूपमा हेर्न सकिन्छ। उदाहरण (१८) र (१९) -मा लिङ्ग परिवर्तन भएको पाइन्छ भने उदाहरण (२०) -मा वचन परिवर्तन रहेको छ। अविकारीमा लिङ्ग र वचनमा परिवर्तन भएको पाइँदैन। माथिका उदाहरण (२१) र (२२) -लाई अविकारी विशेषणका रूपमा लिन सकिन्छ। क्रियापदमा लिङ्ग परिवर्तन भए तापनि विशेषणपदमा लिङ्ग परिवर्तन भएको पाइँदैन।

विशेषणले नामपदको विशेषता देखाएको हुन्छ भने क्रियाको विशेषता बुझाउनेलाई क्रियाविशेषण भनिन्छ। क्रियाविशेषणले अर्थतात्त्विक आधारमा क्रियाको विशेषता बुझाएको हुन्छ।

पेन (सन् १९९७: ६९) -ले नाम, क्रिया, विशेषण र निपातलाई छोडेर सबै परिवर्तक पदहरूलाई क्रियाविशेषणका रूपमा लिएको पाइन्छ। पोखरेल (वि सं २०५४: १२९) -ले वाक्य कहाँ, कहिले, किन, कसरी भन्ने प्रश्नका उत्तरमा आउने पदलाई क्रियाविशेषणका रूपमा हेरेका छन्।

सिन्हा र पाण्डे (२०१८: १९) -ले क्रियाविशेषणलाई रीतिवाचक र स्थानवाचक क्रियाविशेषण गरी दुई भागमा छुट्ट्याएर अध्ययन गरेको पाइन्छ। रीतिवाचक क्रियाविशेषणले रीति, शैलीलाई बुझाउँछ तथा शब्दहरू अनुकरणात्मक रहेका हुन्छन्। स्थानवाचक क्रियाविशेषणले कार्यको समय र स्थानका सन्दर्भमा क्रियालाई रूपान्तरण

गर्दछ। पेन (सन् १९९७: ११७-११८) -ले ज्ञानात्मक क्रियाविशेषणको पनि चर्चा गरेको पाइन्छ। वाक्यमा वक्ताको सत्यता तथा निष्ठालाई बुझाउँदछ भने ज्ञानात्मक क्रियाविशेषण हुँदछ। आचार्य (सन् १९९१: १३२) -ले नेपालीमा क्रियाविशेषण तुलनात्मक र तमवाचीका रूपमा रहेर मात्रता देखाएको हुन्छ भनेका छन्। उनले क्रियाविशेषणलाई गतिका आधारमा तीन भागमा छुट्ट्याएको पाइन्छ।

सामान्य	अधिक	अत्यधिक
Bistari	dz ^h an bistarai	d ^h erai bistarai

नेपालीमा तीन प्रकारका क्रियाविशेषण पाइन्छन्-

रीतिवाचक	स्थानवाचक	दृढतावाचक
kʌtʌkkʌ/ kitikkʌ/ tukrukʌ / p ^h attʌ	dzʌtʌ / abʌ / dzafɪã / jʌstʌ	dzʌtʌi / kʌtʌi / suʈukkʌi

तालिका ३.६ आचार्यका आधारमा विशेषण

रीतिवाचक क्रियाविशेषण अनुकरणात्मक हुन्छ, स्थानवाचक क्रियाविशेषणले कार्यको काल र स्थानको सन्दर्भलाई क्रियाको रूपान्तरण गरेको हुन्छ। दृढवाचक क्रियाविशेषण दृढता बुझाउँदछ भने सदैव ऐ रूप लिएर आएको हुन्छ।

पेन (२०१६: ११८) -को आधारमा नेपालीमा पाइने क्रिया विशेषणलाई हेर्न सकिन्छ।

रीतिवाचक	कालवाचक	दिशा/स्थानवाचक	प्रमाणवाचक
kʌtʌkkʌ/ kitikkʌ/ tukrukʌ / p ^h attʌ	ʌbʌ/ ʌhɪle/ b ^h ʌre	dzʌtʌ / dzafɪã / jʌstʌ	jʌtti/ utti/dzʌtti

तालिका ३.७ पेनका आधारमा विशेषण

डिक्सन (सन् २००९: १०९) -ले वाक्यात्मक र रीतिवाचक क्रियाविशेषणको चर्चा गरेको पाइन्छ। वाक्यात्मक क्रियाविशेषण पूर्ण वाक्य तथा उपवाक्यमा रहेको हुन्छ, रीतिवाचक क्रियाविशेषण विधेयकसँग रहेको हुन्छ। अन्ततः विशेषण तथा क्रियाविशेषणले नाम तथा क्रियासँग रहेर विशेषता देखाएको पाइन्छ। व्याकरणिक प्रकार्यका आधारमा विशेषण र क्रियाविशेषणलाई एउटै व्याकरणिक कोटिअन्तर्गत राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ। नेपालीमा वितरणका आधारमा क्रियाविशेषण सदैव क्रियाको अघि आएको हुन्छ।

(२३) ram-le h̄ari-lai bess̄ari kut-jo
 Ram-ERG Hari-ACC much beat-3SG.NF.AOR
 'रामले हरीलाई बेस्सरी कुट्यो।'

माथिका उदाहरणमा उद्देश्य *ram* आएको छ भने विधेय *h̄ari* र *kut-* क्रिया आएको छ। क्रियाका अघि आएको *bess̄ari* क्रियाविशेषण हो। एउटा वाक्यमा एकभन्दा धेरै क्रियाविशेषणको प्रयोग भएको पाइन्छ।

(२४) ram-le m̄a-lai k̄h̄ilek̄āhi bess̄ari kut-ts̄h̄a
 Ram-ERG 1SG-ACC sometimes much beat-3SG.NF.NPST
 'रामले मलाई कहिलेकाँही कुट्छ।'

माथिका उदाहरणमा *k̄h̄ilek̄āhi* र *bess̄ari* गरी दुईवटा क्रिया विशेषण आएको पाइन्छ। दुवै क्रियाविशेषण क्रियाको अगाडि नै आएको पाइन्छ। विशेष रूपमा क्रियाविशेषण समय तथा कालबोधक हुन्छ। माथिका उदाहरणमा *k̄h̄ilek̄āhi* -ले समयको बोध गराएको पाइन्छ। क्रियाविशेषण स्थान बोधक भए वाक्यको सुरुमा पनि आएको हुन सक्छ।

(२५) kah̄ā dza-nu b̄h̄a-eko
 where go-INF be-PTCP.3SG.NF
 'कहाँ जानु भएको।'

माथिका उदाहरणमा आएको *kah̄ā* क्रियाविशेषण हो। *कहाँ* स्थानलाई बुझाएको छ। क्रियाविशेषणमा पुरुष, वचन र लिङ्गको रूपायित हुन सक्दैन। माथिका उदाहरणहरूमा

आएको *kaḥā*, *kaḥilekāhi* र *besari* -ले नामपद तथा क्रियापदले लिने पुरुष वचन र लिङ्गलाई लिएको छैन। क्रियाका घटनालाई मात्र लिएको पाइन्छ तथा यसले क्रियाको सम्पन्न हुने विधि, स्थान र समय आदिको ज्ञात गराउँदछ।

(४) परस्थानिक

डिक्सन (सन् २००९: २२५) -ले परस्थानिक एक प्रकारको परसर्ग हो जसले नामका परिधिलाई बुझाएको हुन्छ भनेका छन्। नामपदमा परसर्गका रूपमा आउनेलाई पारम्परिक भाषाविज्ञानमा विभक्ति, परस्थानिक अथवा नामयोगी भनिएको पाइन्छ। आधुनिक भाषाविज्ञानमा विभक्ति र परस्थानिक एउटै नभएर अलगै रूप अध्ययन गर्ने गरिएको पाइन्छ। आधुनिक भाषाविज्ञानअन्तर्गत विभक्तिलाई कारक सूचकका रूपमा लिएको पाइन्छ (हेर्नुहोस् पोखरेल, २०५४: १०७)। आचार्य (सन् १९९१: ८५) -ले नेपालीमा नाम तथा नामपदमा नै परस्थानिक रहेको हुन्छ भनेका छन्। दुई नामपदसँगको स्थानिक सम्बन्ध देखाउने नामपदसँग आएको परसर्गलाई परस्थानिक भनिन्छ। कारक सूचक र परस्थानिक दुवै नामपदको परसर्ग भएर आए तापनि दुवैको व्याकरणिक कार्य भिन्नभिन्नै रहेको हुन्छ (हेर्नुहोस् छेत्री सन् २०१७: ८३)।

टयल्मी (सन् १९८३) -ले दुई नामपदबिच (आधार र संरचना) -को दोहोरो सम्बन्ध देखाउने नामपदका परसर्गलाई परस्थानिक भनेका छन्। आधार भन्नाले संरचनाको स्थान बुझाउन परस्थानिकसँग देखा पर्ने नामपद र संरचना भन्नाले आधारसँग स्थानिक सम्बन्ध राख्ने नामपद बुझिन्छ। मुख्यतः परस्थानिकले दुईवटा नामपदको स्थानिक सम्बन्धलाई देखाएको हुन्छ।

(२६) *gʱar* *matʰi* *rukʰ tsʰʌ*
 Home above tree be.3SG.NF.NPST
 ‘घरमाथि रुख छ।’

माथिका उदाहरणमा आएको g^hnr र ruk^h बिचको सम्बन्धलाई परस्थानिक mat^hi -ले बुझाएको पाइन्छ। नेपालीमा परस्थानिकहरू नामपदसँग मात्र आउने गरेको पाइन्छ र मुख्य दुई प्रकारका परस्थानिक रहेका छन्।

(१) सरल परस्थानिक

(२) जटिल परस्थानिक

सरल परस्थानिक - दुई नामपदबिचको स्थानबोधक र दिशाबोधक बनाउनेलाई सरल परस्थानिक भनिन्छ। संरचनाका आधारमा एउटै रूप भएकाले यसलाई सरल परस्थानिक भनिन्छ।

(२७) baba mat^hi $g\Lambda-e$
 baba above $go-3SG.MHON.AOR$
 ‘बाबा माथि गए।’

(२८) baba $b\Lambda dzar-tir\Lambda$ $g\Lambda-e$
 baba market- PATH $go-3SG.MHON.AOR$
 ‘बाबा बजारतिर गए।’

माथिका उदाहरणमा आएको परस्थानिक $-mat^hi$ -ले स्थानलाई बुझाएको छ। अर्का उदाहरणमा आएको $-tir\Lambda$ -ले दिशाबोध गराएको छ। सरल परस्थानिकले लिने स्थानबोधक र दिशाबोधक विषयमा तल स्प्लिट परस्थानिकको चर्चा गर्दा गरिएको छ।

जटिल परस्थानिक - दुई रूप संयुक्त रूपमा आएको परस्थानिकलाई जटिल परस्थानिक भनिन्छ। यसले पथमा भएका बिन्दुहरूको समूह अथवा आधार संरचनाबिचको प्रक्षेपित स्थान बुझाउँदछ।

(२९) dokan $\Lambda g-a\uparrow i$ $ba\uparrow o$ $ts^h\Lambda$
 shop front-AXPRT road $be.3SG.NF.NPST$
 ‘दोकान अगाडी बाटो छ।’

(३०) g^hʌr-ko mas-tirʌ ruk^h ts^hʌ
 home-GEN.SG.NF above-PATH tree be.3SG.NF.NPST
 'घरको मास्तिर रुख छ।'

(३१) d^hara-ko pʌllo-pʌtti g^hʌr ts^hʌ
 spring- GEN.SG.NF other-AXPRT home be.3SG.NF.NPST
 'धाराको पल्लोपट्टी घर छ।'

माथिका उदाहरणमा आएका *ʌgari*, *mastirʌ* र *pʌllo-pʌtti* परस्थानिक हुन्। माथि आएको *dokan*, *g^hʌr* र *d^hara* आधार हुन् भने *baʈo*, *ruk^h* र *g^hʌr* संरचना हुन्। *dokan* र *baʈo*, *g^hʌr* र *ruk^h* र *d^hara* र *g^hʌr* -का बिचको प्रक्षेपित स्थानलाई बुझाउने कार्य परस्थानिकले गरेको छ अथवा आधार र संरचनामा रहेको स्थानलाई बुझाउने कार्य जटिल परस्थानिकले गरेको पाइन्छ।

सिनोनियस (सन् २००४: २००७) -ले परस्थानिकका अध्ययनक्रममा स्प्लिट परस्थानिकका^{१२} अवधारणालाई विकास गरेका छन्। उनले पथ र स्थान (जाकेन्डफ सन् १९९८) र अभिलक्षणको संरचना पद्धति (लेभेन्सन सन् १९९६) एवम् एक्सिलपार्टमा विधेयको पदसंरचनालाई लिएर अध्ययन गरेको पाइन्छ। सिनोनियसले स्थान, पथ, एक्सिलपार्ट र कारक छुट्ट्याएर स्प्लिट परस्थानिकको अध्ययन गरेको देखिन्छ।

कुनै परस्थानिकले आधार र संरचनाको स्थानिक सम्बन्धलाई देखाउँछ भने त्यसलाई स्थानप्रमुख परस्थानिक भनिन्छ।

(३२) ram-ko g^hʌr met^hi baʈo ts^hʌ
 ram- GEN.SG.NF home above road be.3SG.NF.NPST
 'रामको घरमाथि बाटो छ।'

^{१२} स्प्लिट परस्थानिक सिनोनियसको (Split-P) लाई नै नेपालीकरण गरिएको हो। नेपालीमा यस शब्दलाई बोक्ने प्रायोगिक शब्द नभेटिएकाले अङ्ग्रेजी शब्दलाई नै लिएको छ।

- (३३) baɔ-muni k^hola ts^hʌ
road -PLACE river be.3SG.NF.NPST
‘बाटोमुनि खोला छ ।’
- (३४) g^hʌr ʌg-ari baɔ ts^hʌ
home front-AXPRT road be.3SG.NF.NPST
‘घर अगाडि आँगन छ ।’
- (३५) baɔ pʌts^h-ari sãp ts^hʌ
road behind-PATH snake be.3SG.NF.NPST
‘बाटो पछाडि साँप छ ।’

माथिका उदाहरणहरूमा आएका *g^hʌr*, *baɔ* र *d^hara* आधार हुन् । आधारसँग जोडिएर आएका *mat^hi*, *muni*, *ʌgari*, *pʌts^hari* -ले स्थान विशेषलाई बुझाएको छ । उदाहरणमा आएका परस्थानिकले *बाटो*, *खोला*, *आँगन* र *साँप* जस्ता संरचनासँग आधारको स्थानिक सम्बन्ध देखाएको पाइन्छ ।

नामपदको सञ्चालित गतिसँगको सम्बन्ध बुझाउनेलाई पथप्रमुख परस्थानिक भनिएको छ । यसले नामपदको स्रोत र लक्ष्यलाई बुझाउँदछ । स्रोत भन्नाले सञ्चालित गतिको आरम्भबिन्दु हो भने लक्ष्य भन्नाले यसको अन्त्य बिन्दु भन्ने बुझिन्छ ।

- (३६) baba g^hʌr gʌ-e
baba home go-3SG.MHON.AOR
‘बाबा घर गए ।’
- (३७) baba bʌdzar-baɔʌ a-e
baba market-ABL come-3SG.MHON.AOR
‘बाबा बजारबाट आए ।’

माथिका उदाहरणमा आएको *baba* आधार हो भने *gʌe* र *ae* संरचना हो ।

- (३८) muna g^hʌr-baɔʌ skul-tira/ma gʌ-i
Munna home-ABL school-LOC go-3SG.F.LHON.AOR
‘मुन्ना घरबाट स्कुलतिर/मा गई ।’

माथिका उदाहरणमा आएको *-batɿ* -ले स्रोत र *-tirɿ* -ले लक्ष्य *-ma* -ले स्थानलाई बुझाएको छ। कुनै सामान्यकृत स्थानबोधक रूपिमसँग संयोजक भएर नामपदको स्थान बुझाउँछ भने त्यस रूपलाई एकिसयलपार्ट भनिएको छ।

(३९) *iskul* *ʌg-aɹi* *mʌidan* *tsʰʌ*
 School FRONT-AXPRT ground be.3SG.NF.NPST
 ‘स्कूल अगाडि मैदान छ।’

माथिका उदाहरणमा परस्थानिकका रूपमा आएको *ʌgari* दुईवटा रूप मिश्रित पाइन्छन्। प्रस्तुत उदाहरणमा आएका परस्थानिकको दुई भेद छन् *ʌgrɿ* र *aɹi*। *ʌgrɿ* -ले स्थानलाई बुझाएको छ भने *aɹi* अर्थात् भागले एकिसयलपार्टलाई बुझाएको छ। यस उदाहरणमा एकिसयलपार्ट स्थानबोधक *ʌgrɿ* -सित जोडिएर आएको पाइन्छ।

समग्रमा स्थान + एकिसयलपार्ट = *ʌgari* (अगाडि)।

(४०) *mʌidan* *mas-tirɿ* *kjantin* *tsʰʌ*
 ground above-PATH canteen be.3SG.NF.NPST
 ‘मैदान मास्तिर क्यान्टिन छ।’

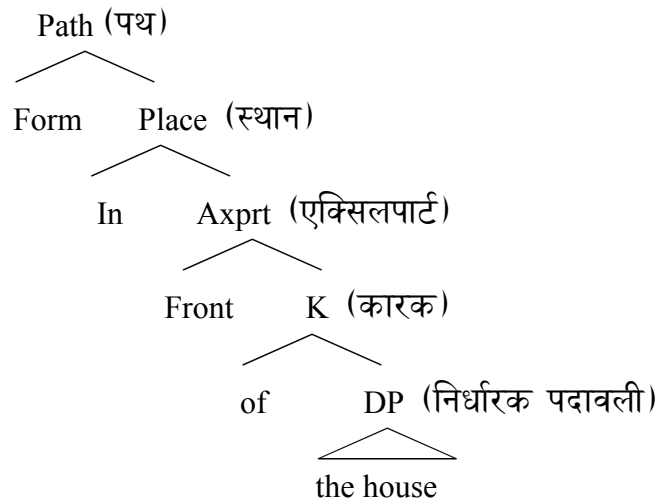
माथिका उदाहरणमा परस्थानिकका रूपमा *mastirɿ* मिश्रित रूप आएको छ। यस परस्थानिक *mas* -ले स्थानलाई बुझाएको छ भने *tirɿ* -ले लक्ष्य बुझाएको छ। *mastirɿ* = स्थान + लक्ष्यलाई लिन सकिन्छ।

आचार्य (सन् १९९१: १३२-१३४) -ले नेपालीमा दुई प्रकारको परस्थानिक रहेको बताएका छन्। उनले सम्बन्ध कारक सूचक लागेर आउने परस्थानिक र कारक सूचक नलिएर स्वतन्त्र रूपमा आउने परस्थानिकमाझ भेद रहेको बताएका छन्। *अगाडि, सामुन्ने, सामु, बावजुद, बदला, निम्ति, विरुद्ध* आदि कारक सूचक लिनेलाई आचार्यले परस्थानिकका रूपमा लिएको छ। यी कारक सूचक लिने परस्थानिकलाई सम्बन्धपरक नामका रूपमा लिन सकिन्छ। ट्याल्मिको परस्थानिकको सिद्धान्तका आधारमा कारक सूचक लिने मध्ये

अगाडि, सामुन्ने, सामुको मात्र आधार र संरचना रहेको पाइन्छ। अन्यको आधार र संरचना रहेको पाइँदैन।

आचार्यद्वारा वर्गीकृत स्वतन्त्र रूपान्तर्गत अघि, बाहिर, वारि, वारिपारि, सामु, सित, तल, तिर, पारि, पट्टि, संग, निर, पछाडि, पछि, मध्ये, मुनि, माथि, नजिक, नजिकै, नेर, भित्र, देखि, आदिका आधार र संरचना रहेको पाइन्छ। बमोजिम, भर, भरि, जस्तै, जस्तो, झैं, द्वारा, कहाँ, निमित्त, पक्का, सम्म, भरे, बिना, बाहेक, अनुसार, आदि जस्ता उनले अन्य व्याकरणिक कोटिलाई पनि परस्थानिकका रूपमा राखेका पाइन्छन् जसलाई ट्याल्मिको सिद्धान्तका आधारमा परस्थानिकका रूपमा लिन सकिँदैन।

सिनोनियस (सन् २००४: २००७) -ले परस्थानिकका अध्ययन क्रममा परस्थानिकको भेद देखाउन निम्न प्रकारको प्रारूप लिएका छन्-

माथिका प्रारूपमा पथ भन्नाले नामपदको सञ्चालित गतिलाई बुझाउँदछ। नेपालीमा पथको स्थान भन्नाले नामपदले लिएको स्थान बुझाएको हुन्छ भने एक्सलपार्टले स्थान सूचक रूपिसँग गाँसिएर नामपदका स्थानलाई नै बुझाएको हुन्छ। कारक र निर्धारक पदावली चाहिँ नेपाली भाषामा रहेको पाइँदैन। नेपालीमा पाइने परस्थानिकहरू निम्न तालिकामा राखिएका छन्-

पथ		स्थान	एक्सिलपार्ट
स्रोत	लक्ष्य		
baɽʌ	tirʌ	mat ^{hi}	- patti
sitʌ	ma	muni	-aɽi
sʌŋʌ		wʌrʌ	
dek ^{hi}		pʌrʌ	
		tʌllʌ	

तालिका ३.८ नेपालीमा परस्थानिक

नेपालीमा जटिल परस्थानिक रूप निर्माणका लागि निम्नलिखित भेदहरूको मिश्रण भएका पाइन्छन्।

- (क) स्थान + पथ [muntirʌ]
- (ख) स्थान + एक्सिलपार्ट [munipʌtti]
- (ग) पथ + स्थान X
- (घ) पथ + एक्सिलपार्ट X
- (ङ) स्थान + एक्सिलपार्ट + पथ [munipʌttirʌ]
- (च) स्थान + पथ + एक्सिलपार्ट X
- (छ) पथ + स्थान + एक्सिलपार्ट X

नेपालीमा जटिल परस्थानिकको रूप निर्माण हुँदा स्थान सदैव अग्ररूप भएर आएको पाइन्छ (हेर्नुहोस् क, ख र ड)। स्थान मध्य वा अन्त्यमा आए परस्थानिक रूप आउँदैन (हेर्नुहोस् ग र छ)। यसरी नै पथ अन्त्यमा आए मात्र परस्थानिक हुन जान्छ (हेर्नु होस् क र ड)। मध्य र अन्त्यमा पथ आएको पाइँदैन। नेपालीमा तीनवटै परस्थानिकका रूपहरू मिलेर पनि जटिल परस्थानिक रूप भएको पाइन्छ (हेर्नुहोस् उदाहरण ड)।

अन्ततः यस अध्यायमा नेपाली शाब्दिक कोटिको चर्चा गर्ने क्रममा चारवटा शाब्दिक कोटि- नाम, क्रिया, विशेषण र परस्थानिकको विश्लेषण गरिएको छ। नेपालीमा तीन प्रकारका नाम जातिवाचक, व्यक्तिवाचक र सम्बन्धपरक नामको चर्चा गरिएका छन्। क्रिया

कर्मत्वका आधारमा सकर्मक र अकर्मक क्रिया रहेको पाइन्छ। यस अध्ययनमा विशेषण र क्रिया विशेषणलाई एउटै कोटिअन्तर्गत अध्ययन गरिएको छ। परस्थानिकलाई पथ, स्थान र एक्सिलपार्टका आधारमा छुट्ट्याएर अध्ययन गरिनाका साथै परस्थानिकहरूको सम्बन्धलाई देखाउने कार्य गरिएको छ। अन्तमा नाम, क्रिया, विशेषण र परस्थानिकको कोटिगत अभिलक्षण यस प्रकार रहेको पाइन्छ (हेर्नुहोस् एडगर सन् २००२: २६)।

नाम	विशेषण	क्रिया	परस्थानिक
+ नाम	+ नाम	- नाम	- नाम
- क्रिया	+ क्रिया	+ क्रिया	- क्रिया

३.३.२ अशाब्दिक कोटि

कुनै स्वतन्त्र रूप वा आश्रित रूप, स्वतन्त्र अर्थ नहुने व्याकरणिक कोटिलाई अशाब्दिक कोटि भनिन्छ। अशाब्दिक कोटिको निम्नलिखित भेद उपभेद रहेको पाइन्छ।

३.३.२.१ सर्वनाम

नामको विकल्पका रूपमा आउने रूपलाई सर्वनाम भनिएको छ। नेपालीमा सर्वनामका आधारमा नै पुरुषमा भिन्नता रहेको पाइन्छ। क्रियाले मार्गने आश्रयमध्ये नाम वा सर्वनाम मुख्य हुन्छन्। नेपालीमा सर्वनाम पुरुषका आधारमा छुट्ट्याउन सकिन्छ।

नेपाली सर्वनामको चर्चा गर्दै स्मिथ (सन् १९९६) -ले सामाजिक दूरी र एकता (Solidarity) -का आधारमा हेरेका छन्, रेगमी (सन् २००६) -ले स्मिथको अनुसरण गर्दै औपचारिकतालाई थपेको पाइन्छ। यसरी नै आडदम्बे (१९९९) र पाठक (२०१९) -ले अवैयक्तिक प्रयोगका रूपमा हेरेको पाइन्छ। रेगमी (२००६) -ले दरवारी आदरार्थीलाई समावेश गरिएको पाइन्छ।^{१०} दाहाल (१९७४) र आचार्य (१९९१: १०८) -ले आदरार्थी

^{१०} भारतीय नेपालीमा दरवारी आदरार्थीको प्रयोग पाइँदैन।

रूपको द्वितीय पुरुषमा *t̃l, timi, tɫp̃äi, jɫhɫ, hɫdzur* र दरवारीय आदरार्थीमा *sɫrkɫ* -सँग ६ तहका आदरार्थीको चर्चा गरेको पाइन्छ। यसरी नै तृतीय पुरुषमा *sɫrkɫ* सहित चार (*tjo, tini, wɫhã*) प्रकारका आदरार्थीको चर्चा गरेका छन्। रेग्मी (२००६: २२१) -ले उनले द्वितीय पुरुषमा *hɫdzur* सहित चार प्रकारका आदरार्थीको चर्चा गरेका छन् भने तृतीय पुरुषमा तीन प्रकारको आदरार्थी रहने बताएका छन्। यसरी नै भेन ड्रिम (२०१९: १८०) -ले नेपाली *ap^hu* रूपको पनि प्रयोग रहेको बताएका छन्। उनले द्वितीय पुरुषमा *timi* र *tɫp̃äi* सँगै *ap^hu* सर्वनाम पनि आउने बताएका छन्।

सिन्हा (२०२०) -ले दर्शक वाचक, सम्बन्ध वाचक र प्रश्न वाचक सर्वनामले सम्बन्धित वर्गमा छुट्ट्याएको हुन्छ भनेका छन्। उनले दर्शक सर्वनामका आधारमा सर्वनामलाई निम्नलिखित आधारमा छुट्ट्याएको पाइन्छ।

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्र.	mɫ	hɫmi (hɫru)
द्वि. नि.	tɫ̃	tɫ̃hɫru
द्वि. म.	timi	timihɫru
द्वि. उ.	tɫp̃äi	tɫp̃äihɫru
द्वि. उ. औपचारिक	jɫhã	jɫhãhɫru
द्वि.	ap ^h u	
तृ. नि.	u	unihɫru
तृ. नि. निकट	jo, ji	(j)inihɫru, johɫru, ji
तृ. नि. दूर	tjo, ti	tinihɫru, tjohɫru, ti
तृ. म. निकट	(j)ini	(j)inihɫru
तृ. म. दूर	tini	tinihɫru
तृ. उ. निकट	jɫhã	jɫhãhɫru
तृ. उ. दूर	wɫhã, uhã	wɫhãhɫru, uhãhɫru

तालिका ३.९ दूरवर्ती र निकटवर्ती

माथिका तालिकामा आधारमा हेर्दा *j-* -ले निकटवर्ती र *t-* -ले दूरवर्ती सर्वनामलाई जनाएको पाइन्छ। निकटवर्ती र दूरवर्ती चिन्हाउनेलाई आयाम भनिन्छ। नेपालीमा आयाम तृतीय पुरुषमा मात्र रहेको पाइन्छ। क्रिस्टल (२००३: १३४) -ले आयामले नामपदको आयाम र मात्रालाई बुझाउँछ भनेका छन्। लिज र स्भत्भिक (१९७५) -ले आयाम त्यो शब्द हो जसले नामको निश्चय, अनिश्चय र सङ्ख्या देखाएको हुन्छ भनेका छन्। उनले आयामले नामलाई नै जनाउने भए तापनि व्याकरणिक कार्य भने भिन्न हुन्छ भनेका छन्। नेपालीमा निकटवर्ती (वक्ताको छेउ) र दूरवर्ती (वक्तादेखि टाढा) गरी दुई प्रकारका आयाम रहेका छन्।

	निकटवर्ती	दूरवर्ती
क	jo (यो)	tjo (त्यो)
ख	ji (यी)	ti (ती)
ग	jʌhã (यहाँ)	wʌhã (उहाँ)
घ	(e)jʌta (ए)यता	tjʌta (त्यता)
ङ		dzʌ-ta (जता)
च		uta (उता)

तालिका ३.१० नेपालीमा आयाम

नेपालीमा आयाममा वचन पनि रहेको पाइन्छ। *त्यो, यो* जस्ता आयामहरू एकवचन हुन्छन् भने *ती, यी* जस्ता आयामहरू बहुवचन हुन्।

सर्वनामका भेद

(क) व्यक्तिवाचक सर्वनाम

व्यक्ति विशेषलाई बुझाउने सर्वनामलाई व्यक्ति वाचक सर्वनाम भनिन्छ। यस सर्वनामले प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष जनाउने हुनाले यसलाई पुरुषवाचक पनि भनिएको पाइन्छ।

नेपालीमा *mʌ, timi, uni*, आदि सर्वनामलाई व्यक्तिवाचक सर्वनाम भनिन्छ।

(ख) दर्शक सर्वनाम

दर्शक सर्वनाम भन्नाले कुनै पनि वस्तु वा व्यक्तिलाई तोकेर देखाउँदा वा तोक्दा त्यसका साटो आउने सर्वनाम हो। यसलाई पनि निकटवर्ती र दूरवर्ती गरी विभाजन गर्न सकिन्छ। नजिक वा देखिएको बुझाउनेलाई निकटवर्ती र टाढा भएको वा नदेखिएको बुझाउनेलाई दूरवर्ती सर्वनाम भनिन्छ।

निकटवर्ती - *jo, ji, jʌs* आदि।

दूरवर्ती - *tjo, ti, tjʌs* आदि।

(ग) प्रश्नवाचक सर्वनाम

कुनै व्यक्ति वा वस्तुलाई प्रश्न गरिएको बुझाउने सर्वनामलाई प्रश्नवाचक सर्वनाम भनिएको छ। उदाहरणका निम्ति *kun, ko, ke* आदि

(घ) सम्बन्धवाचक सर्वनाम

सम्बन्ध बुझाउने सर्वनामलाई सम्बन्धवाचक सर्वनाम भनिन्छ। जस्तै *dzo, dze, dzunni* आदि।

समग्रमा नेपालीमा सर्वनाम नामका स्थानमा मात्र नआएर यसले सम्भावनालाई पनि बुझाउँदछ। दर्शकवाचक सर्वनाममा *j-* -ले निकटवर्ती तथा देखिन सक्ने वा वक्तासँगको सम्बन्धितलाई बुझाउँदछ, *t-* -ले दूरवर्ती तथा नदेखिएको वा वक्तासँग सम्बन्धित नरहेको बुझाएको हुन्छ। तृतीय पुरुष उच्च आदरार्थीमा *w-* र *u-* -ले दूरवर्ती सर्वनामलाई लिएको छ। साधारणतः *u* सर्वनाम तृतीय पुरुष निम्न आदरार्थी एकवचनमा देखापर्दछ। दर्शक सर्वनामका आधारमा हेर्दा *u* -ले वाक्यको परिवेशअनुसार निकटवर्ती र दूरवर्तीलाई लिएको हुन्छ।

३.३.२.२ फाइफिचर^{१३} (Phi-Feature)

अभिलक्षण (Feature) भन्नाले वाक्यमा प्रयोग भएका व्याकरणिक कोटिहरू भन्ने बुझिन्छ। पोखरेल (२०५४) -अनुसार नेपालीमा पुरुष (प्रथम, द्वितीय र तृतीय), वचन (एकवचन र बहुवचन), लिङ्ग (स्त्रीलिङ्ग र स्त्रीइतरलिङ्ग) र आदरार्थी (उच्च, मध्य र निम्न) का भेद पाइन्छन्।^{१४} काइर्बेतले पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थीलाई रूपवाक्यात्मक तहमा राखेका छन्। आयामलाई भने अन्यमा राखेर हेरेको पाइन्छ। यस उपशीर्षकअन्तर्गत नेपाली भाषामा पाइने फाइफिचरको चर्चा गरिएको छ।

पुरुष

कुनै पनि स्थितिमा, कुनै कुरा भइरहेका समयमा, बोलचालका निमित्त सहभागीहरूको परिस्थितिगत प्रकृति व्यक्त गर्ने व्याकरणिक कोटिलाई पुरुष भन्ने गरिन्छ। जसले कुरा गरिरहेछ त्यस (वक्ता) -लाई प्रथम पुरुष, जो कुरा सुनिरहेछ त्यस (श्रोता) -लाई द्वितीय पुरुष र यी वक्ता र श्रोताबाहेक अन्यलाई तृतीय पुरुष भनिन्छ। प्रथम पुरुष र द्वितीय पुरुषलाई सहभागी र तृतीय पुरुषलाई असहभागी पनि भनिन्छ। साधारणतः व्यक्तिवाचक सर्वनामसँग पुरुष आएको हुन्छ र क्रियापदमा पनि पुरुष सूचक जोडिएर आएको हुन्छ। पोखरेल (२०५४: १०३) -ले क्रियापदका आधारमा र सहभागी र असहभागीका आधारमा पुरुषको भेद देखाएका छन्।

	एकवचन		बहुवचन	
प्रथम	k ^h aũ	-ũ	k ^h aũ	-ũ
द्वितीय	k ^h aes/is	-es/is	k ^h ae	-e
तृतीय	k ^h aos	-os	k ^h aun	-un

^{१३} फाइ शब्दले पुरुष वचन, लिङ्ग र आदरार्थीलाई बुझाउँदछ।

^{१४} हार्वर (२००८) -ले फाइफिचरको प्रारूपअन्तर्गत पुरुष र वचनलाई लिएको पाइन्छ।

माथिका क्रियापद इच्छार्थक रूपावालीका हुन्। इच्छार्थक रूपावलीमा प्रथमपुरुष एकवचन र बहुवचनमा भेद पाइँदैन। द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषमा वचनको फरक पाइन्छ। यसरी नै सामान्यार्थक रूपावालीका आधारमा पनि क्रियापदमा पुरुष सूचकको भिन्नतालाई हेर्न सकिन्छ।

	क्रिया	एकवचन		बहुवचन		आदरार्थी	
		भूत	अभूत	भूत	अभूत	मध्य	उच्च
प्र.पु	k ^h a	-ë	-u	-jü	-lũ	-	-
द्वि.पु	k ^h a	-is	-lS	-lu	-lu	-lu	-nuhunts ^h l
तृ.पु	k ^h a	-e	-l	-e	-ln	-ln	-nuhunts ^h l

तालिका ३.११ वचन र पुरुष

पुरुषका अभिलक्षणलाई चिन्हाउनका निम्ति नोएर (१९९२), हाले (१९९७) र नेभिन्स (२००७) -ले [author] र [participant] अभिलक्षणाअन्तर्गत दुईचर महत्ताअन्तर्गत निम्नलिखित प्रकारले देखाएको पाइन्छ। [+author] -ले वक्तालाई बुझाउँदछ र [+participant] -ले सहभागीलाई जनाउँदछ।

[+author +participant] = प्रथम पुरुष

[-author +participant] = द्वितीय पुरुष

[-author -participant] = तृतीय पुरुष

नेपालीमा वचन

नाम (नाम र सर्वनाम) -को सङ्ख्यालाई बुझाउने व्याकरणिक कोटि वचन हो। उद्देश्यपद र क्रियामाझ पदसङ्गतिका आधारमा नेपालीमा दुई प्रकारका वचन पाइन्छन्। यसका साथै ओकारान्तबाट आकारन्त हुँदा बहुवचन भएको पाइन्छ।

एकवचन बहुवचन

keto

keta

kalo

kala

ts^horo

ts^hora

प्रथम पुरुष एकवचनमा रूप परिवर्तन भएर बहुवचन भएको हुँदछ।

एकवचन बहुवचन

mʌ

hʌmi

-hʌru बहुवचन सूचक लागेर बहुवचन भएको पनि पाइन्छ।

एकवचन बहुवचन

timi

timi-hʌru

uni

uni-hʌru

wʌhã

wʌhã-hʌru आदि।

नामपदमा भने बहुवचन हुँदा *-hʌru* सूचक मात्र जोडिएर आउँदछ।

bibek

bibekhʌru

sita

sitahʌru

bʌdzar

bʌdzarhʌru आदि।

नेपाली भाषाविज्ञानमा *-hʌru* बहुवचन सूचकका रूपमा विश्लेषण गरिएको पाइन्छ। उदाहरणतः किताब (एकवचन) र किताबहरू (बहुवचन) मानिएको छ। यस उदाहरणमा बहुवचन एउटै किताबको अनेकौँ प्रति अथवा भिन्ना भिन्नै किताबलाई बुझाउँदछ। यस प्रकारको बहुवचनलाई योजक भनिन्छ (हेर्नुहोस् सिन्हा र पाण्डे २०१८: २१)। यसरी नै माथिका उदाहरणमा *-hʌru* -को बेग्लै प्रस्तुति गरेको हुन्छ। विवेक आयो र विवेकहरू आयो। पहिलो उदाहरणले विवेक मात्र आएको बुझाएको छ भने दोस्रो उदाहरणले विवेकहरू भन्नाले धेरै विवेक होइन विवेक र उसका साथीहरू भन्ने बुझाउँदछ। यस प्रकारको

बहुवचनलाई सहार्थक बहुवचन भनिन्छ। सहार्थकलाई रूप अर्थतात्त्विक आधारमा राख्न सकिन्छ।

नेभिन्स (२००७) र हार्वर (२००८) -ले वचनको अभिलक्षणालाई बुझाउनका निम्ति दुईचर महत्ताका आधारमा निम्नलिखित अभिलक्षणको चर्चा गरेको पाइन्छ। [+singular] -ले एउटा एकाईलाई बुझाउँदछ भने [+augmented] -ले एकभन्दा धेरै ईकाइलाई बुझाउँदछ।

[+singular - augmented] = एकवचन

[-singular - augmented] = दुईवचन

[-singular + augmented] = बहुवचन

लिङ्ग

नामपदलाई वर्गीकरण गर्ने व्याकरणिक व्यवस्था लिङ्ग हो।^{१५} पोखरेल (२०५४: ९६) -ले वाक्यमा नामसँग अन्य कुनै शब्द सर्वनाम, विशेषण, कोटिकार, सम्बन्धपद र क्रियाको पदसङ्गतिले अर्थमा परिवर्तन ल्याउने व्याकरणिक अभिलक्षणलाई लिङ्ग भनेका छन्। लिङ्ग नामपदको व्याकरणिक अभिलक्षण भए तापनि विशेषण, क्रिया आदि कोटिसँग पनि आएको हुन्छ।

कतिपय भाषामा लिङ्ग वर्गीकरणको आधार जैविक लिङ्ग छ, मानवीय र मानवेतरका आधारमा छुट्ट्याएको हुन्छ। उदाहरणतः संस्कृतमा पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र नपुङ्सकलिङ्ग गरी लिङ्गलाई तीन भेदमा छुट्ट्याएको पाइन्छ। हिन्दी भाषामा वस्तुका आकारअनुसार लिङ्ग भेद रहेको पाइन्छ। नेपालीमा नामपद र क्रियापदमाझको

^{१५} प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोशमा लिङ्गको अर्थ भाले पोथी वा अन्यलाई जनाउने व्याकरणिक कोटि वा त्यस्ता शब्द वा रूप भनिएको छ (हेर्नुहोस् अधिकारी २०७१: १२५४)।

पदसङ्गतिका आधारमा स्त्रीलिङ्ग र स्त्रीइतर गरी दुई प्रकारका लिङ्ग रहेको पाइन्छ (पोखरेल २०५४: ९७)।

स्त्रीलिङ्ग- नाम र क्रियापदको पदसङ्गतिका आधारमा मानवीय स्त्रीलाईमात्र मानक नेपालीमा स्त्रीलिङ्गका रूपमा लिएको पाइन्छ।

स्त्रीइतरलिङ्ग- नाम र क्रियामाझको पदसङ्गतिका आधारमा मानवीय पुलिङ्ग र मानवेतरलाई स्त्रीइतरलिङ्गअन्तर्गत लिन सकिन्छ।

सिन्हा र पाण्डे (२०१८) -ले नेपालीमा लघुवाची अल्पार्थकमा स्त्री बोधक चिन्ह प्रयोग हुन्छ तर क्रियापदमा पुरुषको सङ्गति रहेको हुन्छ भनेका छन्। उनले लिङ्गलाई छुट्ट्याउनका निम्ति नामपद र क्रियापदमाझको सङ्गति आवश्यक हुन्छ भनेका छन्।

अङ्ग्रेजी सर्वनामको अभिलक्षण विश्लेषणमा हाले (२००८) -ले लिङ्गको द्विचर महत्तालाई बुझाउनका निम्ति [feminine] र [neuter] -को चर्चा गरिएको पाइन्छ। सोही महत्तालाई आधार लिएर नेपाली लिङ्ग व्यवस्थालाई निम्नलिखित अभिलक्षण-महत्तामा विश्लेषण गरिएको छ।

[+ feminine - neuter] = स्त्रीलिङ्ग

[- feminine - neuter] = स्त्रीइतर^{१६}

आदरार्थी

आदर जनाउने रूपलाई आदरार्थी भनिएको छ। आदरार्थीलाई रूपवर्णनात्मक आधारमा राख्न सकिन्छ। पोखरेल (२०५४: ७७) -ले मानवीय कोटिको नेपाली नाममध्ये सम्बन्धित

^{१६} हाले (२००८) -ले [- feminine - neuter] -लाई पुलिङ्ग मानेका छन्। यस शोधमा नेपालीका लागि यस महत्ताको समूहलाई स्त्रीइतर मानिएको छ। [- feminine + neuter] नेपालीमा नभएकाले गर्दा यसको चर्चा अवश्यक देखिँदैन।

नाम (वा सर्वनाम) बुझाउने व्यक्तिको सामाजिक प्रतिष्ठा र नाम वा सर्वनामले सङ्केत गरिए (वक्ता र अन्य) -का बिचको सामाजिक अन्तरसम्बन्ध देखाउने व्याकरणिक कोटिलाई आदरार्थी भनेका छन्। उनले नेपालीमा (दरवारी, उच्च, मध्य र निम्न) चार प्रकारको आदरार्थीको चर्चा गरेका छन्। उद्देश्यपद र क्रियामाझको पदसङ्गतिका आधारमा नेपालीमा निम्न, मध्य र उच्च आदरार्थी गरी तीन प्रकारको आदरार्थी रहेको पाइन्छ।

एडगर र हार्बर (२००८) -ले आदरार्थीलाई फाइफिचरअन्तर्गत समावेश गरेका छन्। स्मरण रहोस् माथि तालिका (३.९) -का आधारमा द्वितीय र तृतीय पुरुषमा तीन प्रकार -- उच्च, मध्य र निम्न -- -का आदरार्थीको भेद पाइन्छ। सिन्हा (२०२०) -का आधारमा आदरार्थीलाई [निम्न] र [उच्च] महत्ताअन्तर्गत विश्लेषण गरिएको पाइन्छ।

[+निम्न -उच्च] = निम्न आदरार्थी

[-निम्न -उच्च] = मध्य आदरार्थी

[-निम्न +उच्च] = उच्च आदरार्थी

आयाम

माथि तालिका (३.१०) को आधारमा j -ले निकटवर्ती र t -ले दूरवर्ती सर्वनामलाई जनाएको पाइन्छ। निकटवर्ती र दूरवर्ती चिनाउनेलाई आयाम भनिन्छ। नेपालीमा आयाम तृतीय पुरुषमा मात्र रहेको पाइन्छ। नेपालीमा निकटवर्ती (वक्ताको छेउ) र दूरवर्ती (वक्तादेखि टाढा) गरी दुई प्रकारको आयामलाई एकपदिक अभिलक्षण-महत्ता संरचनामा निम्न रूपमा हेर्न सकिन्छ।

[+ निकटवर्ती] = निकटवर्ती

[- निकटवर्ती] = दूरवर्ती

नेपालीमा पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदरार्थी र आयाम गरेर पाँच प्रकारका फाइफिचर रहेको पाइन्छ। द्विचर अभिलक्षण महत्ताका आधारमा पुरुषलाई [+author] र [+participant]; वचनलाई [+singular] र [-augumented]; लिङ्गलाई [+feminine] र [+neuter] र आदरार्थीलाई [+निम्न] र [+उच्च] आधारमा छुट्ट्याइएको छ। नेपालीमा आयामलाई एकपदिक अभिलक्षण-महत्ताका आधारमा [±निकटवर्ती] छुट्ट्याइएको छ। अभिलक्षण-महत्ताका आधारमा नेपाली सर्वनामलाई निम्नलिखित तालिकामा ढाँचागत रूपमा हेर्न सकिन्छ।

		mʌ	fami	tʌ	timi	tʌpāi	u	tjo	jo	ji	ti	uni	ʃʌhã	wʌhã	apʰũ
पुरुष	+ author	+													+
	+participant		+	+	+	+									+
वचन	+singular	+		+	+	+	+	+	+			+	+	+	+
	+augumented		+							+	+				
लिङ्ग	+feminine									+					
	-feminine			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
आदरार्थी	+उच्च					+								+	+
	+निम्न			+			+	+	+						
आयाम	+निकटवर्ती								+	+			+		
	-निकटवर्ती						+	+			+			+	

तालिका ३.१२ नेपाली फाइफिचर

३.४ नेपालीमा काल, पक्ष, भाव र ध्रुवीयता

सामूहिक अभिलक्षण फाइफिचर भने जस्तै काल, पक्ष भाव र ध्रुवीयतालाई TAMP (Tense, Aspect, Mood and Polarity) भनिन्छ। यस खण्डमा नेपालीमा TAMP -को विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ। काइबोर्तले TAMP -लाई रूप अर्थात्मकअन्तर्गत राखेर अध्ययन गरिएको पाइन्छ।

काल

समयको व्याकरणीकरणलाई काल भनिन्छ। कुनै पनि घटना, स्थिति आदिलाई समयमा मापन गर्न सकिन्छ, त्यही समयलाई व्याकरणीकरण गरी रूपले सूचित गरिन्छ। त्यस रूपलाई काल सूचक भनिन्छ। पेन (१९९७: २३३) -ले घटनाको वास्तविक समय बुझाउने विशेषलाई काल भनेका छन्। राइकनबाक (१९४७) -अनुसार वक्ताले बोलेका समयलाई कथन समय (Speech Time) भनिन्छ। कथन समयभन्दा अगाडि घटेका घटनालाई भूतकाल भनिन्छ भने कथन समयभन्दा पछाडि घटेको घटनालाई भविष्यत् काल भनिन्छ। घटना घटेका समयलाई घटित समय (Event Time) भनिन्छ। यस अवधारणाअन्तर्गत कथन समय र घटित समयको अन्तरसम्बन्धलाई अर्थतात्त्विक आधारमा निम्नलिखित काल भेदमा वर्णन गर्न सकिन्छ-

घटित समय > कथन समय : भूत

कथन समय = घटित समय : वर्तमान

कथन समय < घटित समय : भविष्य

काललाई सङ्केत गर्ने सर्गादि नेपालीमा क्रियापदमा पाइन्छ। रूपतात्त्विक आधारमा नेपाली भाषामा वक्ताको कथन समयभन्दा अगाडि घटना अर्थात् भूतकाललाई सङ्केत गर्ने रूप र कथन समय र घटनाको घटित समय साँगसँगै अर्थात् वर्तमानकाल र घटनाको घटित समय कथन समयभन्दापछि अर्थात् भविष्यत् काललाई सङ्केत गर्ने रूप भिन्न पाइन्छ। यस आधारमा नेपालीमा भूत वनाम अभूतकालको भेद पाइन्छ। यस नेपाली काल भेदलाई अभिलक्षण-महत्ता ढाँचाअन्तर्गत एकपादिक अभिलक्षणमा व्यक्त गर्न सकिन्छ- [± भूत]।

पक्ष

कुनै पनि घटनाको आन्तरिक समयसित सम्बन्धित व्याकरणिक दृष्टिकोणलाई पक्ष भनिन्छ।

क्रियात्मक र वाक्यात्मक आधारमा आन्तरिक^{१७} (Aktionsart/Inner Aspect) र बाह्य पक्ष (Outer Aspect) क्रमशः गरी पक्षको मुख्य भेद पाइन्छ। बाह्य पक्ष दुई प्रकारको हुन्छ- सम्पन्न पक्ष र असम्पन्न पक्ष।

सम्पन्न पक्षले क्रियामा भएका घटनालाई सिङ्गो रूपमा व्यक्त गर्छ। यस पक्षले घटनाको आरम्भ, मध्य र अन्त्यको फरक नहेरी समस्त रूपले घटनालाई सङ्केत गर्छ। नेपालीमा यो पक्ष केवल भूतकालमा मात्र पाइन्छ। यस सम्पृक्त रूप अर्थात् भूत काल र सम्पन्न पक्षलाई 'लुड' र एओरिस्टि भनेका छन् (हेर्नुहोस् पोखरेल २०५४)।

नेपालीमा असम्पन्न पक्षले क्रियाको अभूतकाललाई जनाएको हुन्छ। असम्पन्न पक्षले घटनाको आन्तरिक संरचनालाई आफ्नो आकर्षण बनाएको हुन्छ। असम्पन्न पक्षअन्तर्गत विभिन्न पक्ष बुझाउने प्रत्यय कालबोधक रूपहरू पनि जोडिएका हुन्छन्।

- (४३) ram dzan-tshʌ
Ram go-be.3SG.NF.NPST
'राम जान्छ।'
- (४४) ram dzã-dʌ-tshʌ
Ram go-PTCP-be.3SG.NF.NPST
'राम जाँदछ।'
- (४५) hʌri bʌdzar dza-dʌi-tshʌ
Hari market go-PROG-be.SG.NF.NPST
'हरी बजैर जाँदैछ।'
- (४६) kʰola bʌgʰi-rʌh-eko tshʌ
River flow-PROG-PTCP be.SG.NF.NPST
'खोला बगिरहेको छ।'

^{१७} यस शोधप्रबन्धमा आन्तरिक पक्षको विश्लेषणलाई जोड दिएको छैन। उक्त विषयको अध्ययन आवश्यक रहेको देखिन्छ।

असम्पन्न पक्षका मुख्यतः वास्तविक र अवास्तविक गरी दुई भेद हुन्छन्। वास्तविक पक्षअन्तर्गत अभ्यस्तबोधक, सातत्यबोधक र पूर्ण पक्ष गरी तीन प्रकारको पक्ष रहेको पाइन्छ। अभ्यस्तबोधक पक्षले नियमित अभ्यास जस्तै गरिने कार्यलाई बुझाएको हुन्छ, यसमा -दो रूपको प्रयोग रहेको पाइन्छ। सातत्यबोधक पक्ष -दै रूपले व्यक्त गरेको हुन्छ भने यसैअन्तर्गत पर्ने प्रक्रियाबोधक पक्षले घटनाको चरणगत अवस्थालाई बुझाएको हुन्छ। आरम्भबोधक पक्षमा घटना सञ्चालन भइरहेको अथवा भर्खरै भएको कुरा व्यक्त हुन्छ भने प्रत्याशाबोधक पक्षमा घटना हुने कुराप्रति सङ्केत गरेको पाइन्छ।

पूर्ण पक्षको ज्ञात र अज्ञात गरी दुई भेद रहेको पाइन्छ। वाक्यमा घटित घटनाले वक्ता अज्ञात भएको आशय बुझाउँछ भने अज्ञात पक्ष हुँदछ। वक्तालाई घटना ज्ञात भएको सङ्केत बुझाए ज्ञात पक्ष हुन्छ। मुख्यतः पूर्ण पक्षमा -ए रूपले घटना पूर्ण भएको सङ्केत गर्दछ। यसरी नै अवास्तविक असम्पन्न पक्षमा -ने कृदन्त अनि छ, थियो जस्ता सहायक क्रियालाई लिएको हुन्छ।^{१५} समग्रमा नेपाली पक्षलाई निम्नलिखित अभिलक्षण-महत्ताको ढाँचाअन्तर्गत यस प्रकारले प्रस्तावना गरिएको छ। मुख्य रूपमा सम्पन्न-असम्पन्नको द्विचर व्यवस्थालाई एकपादिक [± सम्पन्न] -लाई लिन सकिन्छ।

[+ सम्पन्न] = सम्पन्न

[- सम्पन्न] = असम्पन्न

यसरी नै अभिलक्षण-महत्ताका आधारमा एकपादिक [± वास्तविक] -लाई लिन सकिन्छ -

[+ वास्तविक] = वास्तविक

[- वास्तविक] = अवास्तविक

अभिलक्षणको द्विचर महत्ताका आधारमा [+ अभ्यस्त] र [+ पूर्ण] -लाई लिन सकिन्छ-

^{१५} नेपालीमा पक्ष विषय विस्तृत जानकारीका निम्ति पोखरेल (२०५४: अध्याय ७) -लाई हेर्न सकिन्छ।

[+ अभ्यस्त - पूर्ण] = अभ्यस्त

[-अभ्यस्त - पूर्ण] = सातत्य

[-अभ्यस्त + पूर्ण] = पूर्ण

सातत्य पक्षका भेदलाई अभिलक्षणका द्विचर महत्ताका आधारमा [+ प्रक्रिया] र [+ प्रत्याशा] लाई लिन सकिन्छ-

[+ प्रक्रिया -प्रत्याशा] = प्रक्रिया

[- प्रक्रिया -प्रत्याशा] = आरम्भ

[-प्रक्रिया +प्रत्याशा] = प्रत्याशा

पूर्ण पक्षका भेदलाई एकपदिक अभिलक्षण महत्ता [±ज्ञात] लाई लिन सकिन्छ-

[+ ज्ञात] = ज्ञात

[- ज्ञात] = अज्ञात

भाव

क्रियामा वक्ताको विचार, मनोस्थिति, आशय बुझाउने व्याकरणिक कोटिलाई भाव भनिन्छ। पेन (१९९७: २३८) -ले भावले वक्ताको मनोभाव अवस्थाअनुरूप व्यक्त गर्नका साथै वक्ताको वास्तविकतालाई विश्वाससित देखाउँछ भनेका छन्। पोखरेल (२०५४) -ले नेपालीमा भावत्वका आधारमा क्रियात्मक र अक्रियात्मक गरी दुई प्रकारका भावत्वको चर्चा गरेका छन्। क्रियात्मकमा पनि रूपायक र व्युत्पादक गरी भेद गरिएको पाइन्छ। रूपायकअन्तर्गत सामान्यर्थ र असामान्यर्थ गरी दुई प्रकारको भावको चर्चा गरेको पाइन्छ। सामान्यर्थ भावमा भूतकाल र अभूतकालमा फरक हुन्छ भने असामान्यर्थमा काल भेद रहेको पाइँदैन। असामान्यर्थ भावलाई विध्यर्थ, इच्छार्थ र सम्भावनार्थ गरी तीन भेद रहेको पाइन्छ। नेपाली जम्मा आठ प्रकारको भाव पाइन्छ।

सामान्यार्थक भाव

क्रियामा वक्ताको कुनै प्रकारको सुचना दिने वा कुनै विषयको कथन बुझाउने भाव नै सामान्यार्थक भाव हो। यो भाव जुनै काल, पक्षमा पनि पाइन्छ। नेपालीमा सामान्यार्थक भाव शून्य रूपमा आएको हुन्छ। उदाहरणका निम्ति

(४७) ram dzangl dzan-ts^hΛ
Ram jangle go-be.SG.NF.NPST
'राम जङ्गल जान्छ।'

(४८) kali paɽ-dli-ts^he
Black-f read-PROG-be.SG.F.NPST
'काली पढ्दै छे।'

(४९) b^ha-le jo kam gaɽ-eko-t^hi-jo
Brother-ERG this work do-PTCP.NF-INF-3SG.NF.LHON.AOR
'भाइले यो काम गरेको थियो।'

उपर्युक्त उदाहरण (४७-४९) -मा राम जङ्गल जाने, काली पढेको र भाइले कुनै काम गरेको सामान्य सूचना दिने कार्य भएको छ। यसैले यहाँ *dzants^hΛ*, *-dli ts^hΛ* र *-eko t^hijo* -ले सामान्य सूचना दिएको पाइन्छ। यसैले यो सामान्यार्थक भाव हो।

प्रश्नार्थक भाव

वक्ताले कुनै पनि जानकारी वा आशय व्यक्त चाहेको कुरा प्रश्नार्थक भावले व्याक्त गरेको हुन्छ। प्रचलित नेपालीमा पाइएका केही प्रश्नार्थक भावहरू यस प्रकारले हेर्न सकिन्छ।

(५०) ram dzangl dzan-ts^hΛ
Ram jangle go-be.SG.NF.NPST
'राम जङ्गल जान्छ?'

(५१) kali ke paɽ-dli-ts^he
black-F what read-PROG-be.SG.F.NPST
'काली के पढ्दै छे?'

(५२) b^hai-le ke kam gar-t^hi-jo
 Brother-ERG what work do-PTCP.NF-INF-3SG.NF.LHON.AOR
 'भाइले के काम काम गथ्यो ?'

यस उदाहरण (५०) आरोही अनुतान लागेर प्रश्न भएको छ भने (५१) र (५२) -मा के प्रश्न सूचक लागेर यी रूपहरूमा प्रश्नार्थक भाव भएको छ। यहाँ जङ्गल जाने, पढ्ने काम गरेको तथा कोसँग गएको भन्ने आशय व्यक्त भएको छ। यसरी हेर्दा प्रश्नार्थक भाव नेपाली भाषामा *ke, ko* जस्ता सूचकहरूले छुट्ट्याएको हुन्छ।

आज्ञार्थक भाव

कुनै वक्ताको आज्ञा वा अनुरोध बुझाउने भाव नै आज्ञार्थक भाव हो। यो भाव मात्र द्वितीय पुरुषमा देखिन्छ। आज्ञार्थक भावसँग कुनै पक्ष वा काल बोधक रूपहरू प्रस्तुत हुँदैनन्।

(५४) tã dza
 2SG.LHON go.2SG.NF.LHON.NPST
 'तँ जा।'

(५५) timi dza-u
 2SG.MHON go-2SG.MHON.NPST
 'तिमी जाऊ।'

(५६) timeru dza-o
 2PL.MHON go. 2PL.MHON.NPST
 'तिमेरू जाऊ।'

(५७) tãpãi dza-nu-fos
 2SG.HHON. go-INF-BE.HHON.NPST
 'तपाईँ जानुहोस्।'

(५८) tãpãi dza-nu
 2SG.HHON go-INF.HHON.NPST
 'तपाईँ जानु।'

माथिका उदाहरण (५४-५८) -ले साधारण जानु भन्ने आज्ञा गरेको बुझिन्छ। अर्थात् आज्ञा वा अनुरोध बुझाएको देखिन्छ। समग्रमा हेर्दा नेपालीमा आज्ञार्थक भाव बुझाउने रूपहरू -*ø*, -*u*, -*o*, -*nuhos* र -*nu* रहेको पाइन्छ।

इच्छार्थक भाव

वक्ताको इच्छा बुझाउने भाव नै इच्छार्थक भाव हो। यस प्रकारका भावमा पनि कुनै प्रकारको काल बोधक रूपहरूको प्रयोग भएको पाइँदैन।

- (५९) *mʌ kʰa-ũ*
1SG. eat-1SG.NPST
'म खाउँ।'
- (६०) *ɦam-eru kʰa-ũ*
1PL-PL eat-1PL.NPST
'हामेरू खाउँ।'
- (६१) *tim-eru kʰa-ne*
2.MHON-PL eat-2.OPT.NPST
'तिमेरू खाने।'
- (६२) *tʌpãi kʰa-ne*
2SG.HHON eat-2SG.OPT.NPST
'तपाईँ खाने।'
- (६३) *uni-ɦʌru kʰa-un*
3PL.MHON-PL eat-3PL.MHON.OPT.NPST
'उनीहरू खाउन्।'
- (६४) *tʌpãi kʰa-nu-ɦos*
2SG.HHON eat-INF-BE.2HHON.OPT.NPST
'तपाईँ खानुहोस्।'
- (६५) *u kʰa-os*
3SG.LHON eat-3SG.LHON.OPT.NPST
'ऊ खाओस्।'

(६६) un-le k^ha-e
 3SG.MHON-ERG eat-3SG.MHON.OPT.AOR
 'उनले खाए।'

माथि दिएका उदाहरण (५९) र (६०) -को अन्तमा आएको -*ũ* -ले वक्ताको इच्छा वा आशय बुझाएको छ। (६१) र (६२) -मा प्रस्तुत गरिएको -*ne* -ले पनि वक्ताको इच्छा व्यक्त गरेको छ। उदाहरण (६३) -मा -*un* र (६४) -मा -*nuhos* -ले वक्ताको आशय बुझाएको छ। (६५) -मा वर्णित -*os* र (६६) -मा -*e* -ले पनि वक्ताको आशय बुझाएको पाइन्छ। समग्रमा नेपाली भाषामा इच्छार्थक भाव बुझाउने -*ũ*, -*ne*, -*un*, -*e*, -*nuhos*, -*os* आदि रूपहरू पाइन्छन्।

सम्भावनार्थक भाव

कुनै पनि हुन सक्ने वा हुने सम्भावना रहेको आशयलाई व्यक्त गर्ने भाव सम्भावनार्थक भाव हो। यस भावले कुनै कुराको निश्चय नगरेर अनिश्चय बुझाउँदछ।

(६७) akas-ma badul ts^hʌ pani par-la
 sky-LOC cloud BE.3SG.NF.NPST rain fall-PROB
 'आकाशमा बादल छ पानी पर्ला।'

(६८) uneru au-lan
 3PL come-3PL.MHON.NPST.PROB
 'उनेरू आउलान्।'

(६९) hawa tsʌl-la
 wind flow-3SG.NF.LHON.NPST.PROB
 'हावा चल्ला।'

(७०) uni au-lin
 3SG.MHON come-3SG.F.MHON.NPST.PROB
 'उनी आउलिन्।'

माथि दिएको उदाहरण (६७) -मा आकाशमा बादल रहेका कारण पानी पर्ने सम्भावना देखाइएको छ। पानी पर्छ भन्ने कुनै निश्चय गरिएको छैन। त्यसरी नै उदाहरण (६८) -मा उनीहरू आउने सम्भावना वक्ताकोमा रहेको देखिन्छ। (६९) -मा हावा चल्ला तथा (७०) -मा उनी आउलिन् भन्ने वक्ताको सम्भावना देखाइएको छ। साधारणतः नेपालीमा *-la, -lin, -lan* जस्ता रूपहरूले सम्भावनार्थक भाव बुझाएको पाइन्छ।

अनुमेयार्थक भाव

कुनै क्रिया सम्पन्न भएको अनुमान बुझाउने भाव अनुमेयार्थक भाव हो। यस प्रकारको रूपहरूमा वक्ता प्रत्यक्षदर्शी नभएर क्रियाको अनुमान मात्र गरिएको हुन्छ।

(७१) dud^h umle ts^hʌ
 milk boil be.3SG.NF.NPST
 'दुध उम्लिएछ।'

(७२) sita ai-ts^hʌ
 Sita come.F-be.3SG.NF.NPST
 'सीता आइछ।'

(७३) ram-hʌru ae-ts^hʌn
 Ram-PL come-be.3SG.NF.MHON.PST
 'रामहरू आएछन्।'

(७४) timihʌru ae-ts^hʌu
 2PL.MHON come-be.2PL.NF.MHON.PST
 'तिमीहरू आएछौ।'

(७५) rati pani pʌr-e-ts^hʌ
 night water fall-AOR-be.3SG.NF.NPST
 'राति पानी परेछ।'

माथिको उदाहरण (७१) -मा चुल्हामा दुध पोखिएको देखेर दुध उम्लिएको अनुमान गरिएको छ, उदाहरण (७२) -मा सीताको झोला बाहिर देखेर सीता आएको अनुमान गरिएको छ। यसरी नै (७३) -मा दैलो खुल्ला देखेर रामहरू आएको (७४) -मा पछि कसैले भनेर थाहा

पाएको र (७५) -मा आँगन चिसो देखेर राति पानी परेछ भन्ने अनुमान लगाइएको पाइन्छ। त्यसर्थ यी पाँचवटै वाक्यमा विभिन्न अनुमानहरू गरिएको हुँदा यो अनुमेयार्थक भाव भएको छ। नेपालीमा ts^hA , ts^hAN , ts^hAu जस्ता रूपहरूले अनुमेयार्थक भाव बुझाएको पाइन्छ।

दायित्वार्थक भाव

कुनै पनि दायित्व, जिम्मेवारी, कर्तव्य आदि बुझाउने भाव दायित्वार्थक भाव हो। यस प्रकारका भावले कर्ताले कुनै क्रिया गर्नेपने बोध गराएको हुन्छ। उदाहरणका निम्ति-

- (७६) $timi-le$ b^hat $k^ha-nu-par-ts^hA$
 2SG.ERG rice eat-NIF-OBL-be.3SG.NF.NPST
 'तिमीले भात खानुपर्छ।'
- (७७) $m\lambda$ $dza-nu-par-ts^hA$
 1SG.ERG go-INF-OBL-be.3SG.NF.NPST
 'म जानुपर्छ।'
- (७८) $us-le$ $kitab$ $par-nu-par-ts^hA$
 3SG.LHON-ERG book read-INF-OBL-be.3SG.NF.NPST
 'उसले किताब पढ्नुपर्छ।'
- (७९) sod^hA $gar-nu-par-ts^hA$
 research do-INF-OBL-be.3SG.NF.NPST
 'शोध गर्नुपर्छ।'
- (८०) $tap\ddot{a}i$ $bihan$ $au-nu-par-ts^hA$
 2SG.HHON morning come-INF-OBL-be.3SG.NF.NPST
 'तपाईँ बिहान आउनुपर्छ।'

माथिका उदाहरणमा गर्ने पने बाध्यतालाई देखाइएको छ। उदाहरण (७६) -मा भात खाने पने, (७७) -मा जाने पने, (७८) -मा किताब पढ्ने पने (७९) -मा शोध गर्ने पने र (८०) -मा आउने पने बाध्यता र दायित्व बुझाएको पाइन्छ। नेपालीमा दायित्वार्थक भाव बुझाउने $-nai$ र $parts^hA$ रूप क्रिया रहेको पाइन्छ।

सङ्केतार्थक भाव

कुनै पनि एउटा घटनाका कारणले अर्का घटनाको सङ्केत बुझाउने भावलाई सङ्केतार्थक भाव भनिन्छ। यस प्रकारका भावले एउटा उपवाक्यलाई अर्को उपवाक्यसँग जोड्दछ।

- (८१) ram ae mʌ dzan-tʰe
Ram come 1SG go-be.1SG.NF.AOR
'राम आए म जान्थे।'
- (८२) pani ae mʌkʌi ramro fun-tʰi-jo
water come maize good be-3SG.NF.LHON-AOR
'पानी आए मकै राम्रो हुन्थ्यो।'
- (८३) ʌsina ae bali bigrin-tsʰʌ
hailstone come crop destroy-be.3SG.NF.NPST
'असिना आए बाली बिग्रन्छ।'
- (८४) kam pae ramro fun-tʰi-jo
work found good be-be-3SG.NF.LHON.AOR
'काम पाए राम्रो हुन्थ्यो।'

माथिका उदाहरण (८१) -मा राम आए मात्र म जाने थिएँ भन्ने सङ्केत देखाएको छ।
(८२) -मा पानी परिदिए मकै अर्थात् खेती सप्रिने र (८३) -मा असिना आए खेती बिग्रने सङ्केत देखाइएको छ। उदाहरण (८४) -मा काम पाए राम्रो जीवन बिताउन सकिने सङ्केत देखाइएको पाइन्छ। यसका आधारमा के भन्न सकिन्छ भने यस प्रकारको भावमा कुनै कुनै सङ्केतार्थक एउटा उपवाक्य (करण) -लाई अर्को उपवाक्य (परिणाम) -सँग जोडिएको हुन्छ। यो एउटै वाक्यमा सीमित नरहेर अन्य वाक्यसँग जोडिएको हुन्छ। नेपालीमा सङ्केतार्थक भाव बुझाउने -e रूप रहेको देखिन्छ।

ध्रुवीयता व्यवस्था

वाक्यमा आएका क्रियाले सकारात्मक अर्थात् नकारात्मक अर्थ प्रदान गर्दछ। वाक्यमा सकारात्मक अर्थ बुझाउने क्रिया आएमा करण भनिन्छ, नकारात्मक अर्थ बुझाउने क्रिया

आएमा अकरण भनिएको छ। सकारात्मकता र नकारात्मकतालाई बुझाउने व्याकरणिक अभिलक्षणलाई ध्रुवीयता भनिन्छ (पेन १९९७)। नेपालीमा करण र अकरणको भेद क्रियाको रूपतात्त्विक तहमा रहेको हुन्छ। सबै करण क्रियाहरू आधारभूत हुन्छन्। नेपालीमा λ -, $n\lambda$ -, $-n\lambda$ र निपात *nai*, *n\lambda ki*, *n\lambda tr\lambda*, *\lambda h\tilde{\lambda}*, *hos* आएमा अकरण रूप हुँदछ (हेर्नुहोस शर्मा २०१७: २०)। उदाहरण (८५) -मा करण वाक्य छ भने (८६) -मा अकरण वाक्य रहेको छ।

(८५)	$m\lambda$	$b^h\text{at}$	$k^h\text{an-ts}^h\text{u}$
	1SG	rice	eat- be-1SG.NPST
	'म भात खान्छु।'		

(८६)	$m\lambda$	$b^h\text{at}$	$k^h\text{an-n}\lambda$
	1SG	rice	eat-1SG.NPST.NEG
	'म भात खान्न।'		

अकरणलाई वाक्यमा सत्यताको विपरीतार्थका निमित्त प्रयोग गरिएको हुन्छ अर्थात् वाक्यको अर्थलाई पुरै वा आंशिक रूपमा निषेध गर्दछ। कतिपय वाक्यमा करण र अकरणका बिचको अर्थ दिएको हुन्छ भने त्यसलाई मिडलफिल्ड नेगेसन (हेर्नुहोस् शर्मा २०१७) अर्थात् मध्यमार्गीय अकरण भनिन्छ।^{१९}

(८७)	<i>keti</i>	$n\lambda$ - <i>ramri</i>	<i>ts^h\text{e}</i>
	girl	NEG-beauty	be.3SG.F.LHON.NPST
	'केटी नराम्री छे।'		(शर्मा २०१७ उदा १३२ पृ. ७९)

नेपालीमा परसर्गका रूपमा आएका अकरण सूचकले फाइफिचरका आधारमा काल र पक्षको रूपलाई परिवर्तन गरेको हुन्छ। उपसर्गका रूपमा आएका अकरण सूचकले काल र पक्षका

^{१९} होडन (१९९४) -ले यसलाई विकेनिङ् नेगेसन भनिएको पाइन्छ। उनले एउटै वाक्यभित्र दुईवटा अकरण सूचक भएर पनि एउटा अकरण सूचकजस्तो मात्र देखिए यस प्रकारको अकरण हुन्छ भनेका छन्। हर्न (१९८९) -ले स्केलर विधेयकमा अकरण सूचक प्रयोग भएर करण र अकरणविचका अर्थमा भिन्नता दिएको हुन्छ भनेका छन्।

रूपहरूमा प्रयोग रहेको पाइँदैन। नेपालीमा इच्छार्थक भाव, सम्भावनार्थक भाव र आज्ञार्थक भावमा उपसर्गका रूपमा अकरण सूचक आएको हुन्छ भने सामान्यार्थक, दायित्वार्थक, प्रश्नार्थक, सङ्केतार्थक र अनुमेयार्थक भावमा परसर्गका रूपमा अकरण सूचक रहेको पाइन्छ (हेर्नुहोस् शर्मा २०१७: ७९)।

अकरणसँग मात्र आउने रूपलाई नेगेटिभ पोलारिटी भनिन्छ। नेपालीमा *pani* रूपसँग *koi, knile, kunni, kei*, जोडिएर अकरणसँग मात्र प्रयोग भएको पाइन्छ (हेर्नुहोस् शर्मा २०२०)। नेपालीमा नेगेटिभ पोलारिटी आइटम र नेगेटिभ लाइसेन्सर एकै उपवाक्यमा रहेको हुन्छ अनि यस्तो प्रतिबन्धलाई क्लज मेट कन्डिसन भनिन्छ।^{२०} भारतीय नेपालीमा पाइएको ध्रुवीयताबारे चौथो अध्यायमा चर्चा गरिएको छ।

३.५ नेपाली कारक र कारक सूचक

साधारणतः कारक नामपदमा आधारित हुन्छ। क्रियाले व्यक्त गरेको कर्मअनुसार नाम तथा सर्वनाम परिवर्तन भए त्यसलाई कारक भनिन्छ। मुख्यतः कारकले नाम-नाम र नाम-क्रियाबिचका सम्बन्धलाई देखाएको हुन्छ। कारक क्रियाले व्यक्त गरेको घटनासँग सम्बन्धित रहेर नाम र क्रिया तथा दुईवटा नामपदका सम्बन्धलाई देखाएको हुन्छ (छेत्री २०१७)।

रूपतात्त्विक आधारमा नेपालीमा -- सरल कारक र तिर्यक कारक -- दुई प्रकारका कारक रहेका पाइन्छन्। सरल कारक - कारक सूचक लाग्दा रूप परिवर्तन नहुने कारक हो। तिर्यक कारकमा कारक सूचक लाग्दा रूपलाई परिवर्तन गर्दछ। नेपालीमा पाइने कारकलाई निम्नलिखित तालिकामा देखाइएको छ।

^{२०} नेपालीमा क्लज मेट कन्डिसनबारे शर्मा (२०१७: २०२०) -लाई हेर्न सकिन्छ।

सरल कारक	तिर्यक कारक
mʌ	mʌi-
jo	jes-
tjo	tjes-
u	us-

तालिका ३.१३ नेपालीमा कारक

वाक्यमा नामपदको पछिल्लिर आएर नामपदको सूचक जनाउने सूचकलाई कारक सूचक भनिन्छ। कारक सूचकले नामपद र नामपदमाझको र नामपद र क्रियापदमाझको सम्बन्धलाई देखाउँदछ। कारक सूचक व्यक्त तथा शून्य रूपमा आएको हुन्छ। यसको स्वतन्त्र अर्थ हुँदैन, नामपदसँग जोडिँदा मात्र अर्थ लिँदछ।

नेपाली भाषामा वाक्यात्मक संरचनाका आधारमा पाइने कारक र कारक सूचकलाई निम्नलिखित तालिकामा राखिएको छ।

सरल कारक			तिर्यक कारक		
कारक	सूचक		कारक	सूचक	
mʌ gʌē	-७	कर्ता	mʌi-le bʰat kʰaē	le	ऊर्जावत्
ramle bʰai kutjo	-७	कर्म	mʌ hʌsija-le gʰas katʰsʰu	le	करण
ram gau pugjo	-७	लक्ष्य	mʌile hʌri-lai kitab diē	lai	सम्प्रदान
			mʌile hʌri rʌ tʰ-lai kitab lʌi-diē	lai	कर्म
			u gʌntok-baʌʌ/dekʰi ajo	baʌʌ/dekʰi	अपादन
			u gʌntok-hudʌi/marpʰʌt ajo	ʰudʌi/marpʰʌt	मार्ग
			ram gʰʌr-ʌ / tirʌ dzadʌi tsʰʌ	ʌ/tirʌ/sʌm mʌ	लक्ष्य
			baba gotʰ-ʌ/ma tsʰʌn	ʌ/ma	अधिकरण
			mʌ mʌnoj sʌŋʌ/sitʌ bʌdzar dzantsʰu	sʌŋʌ/sitʌ	सहार्थक
			ram-ko gʰʌrma pʰul tsʰʌ	ko/ka/ki ro/ra/ri no/na/ni	सम्बन्ध
			oe bʰai kʌ gako	oe/ʌre/ʌpui	सम्बोधन
			ram-ko lagi kitab lʌidiē	ko lagi/ ka lagi/ ko nimti/ ka nimti	लाभार्थी

तालिका ३.१४ नेपालीमा कारक सूचक

कर्मका आधारमा केन्द्रीय र परिधीय गरी दुई प्रकारको कारक सूचक रहेको पाइन्छ। क्रियाको आकाङ्क्षाका रूपमा आउने कारक सूचकलाई केन्द्रीय कारक सूचक भनिन्छ। कर्ता कारक सूचक, ऊर्जावत् कारक सूचक, कर्म कारक सूचक, सम्प्रदान कारक सूचक केन्द्रीय कारक सूचकअन्तर्गत राख्न सकिन्छ (हेर्नुहोस् छेत्री २०१७)। क्रियायोगीका रूपमा आउने कारक सूचकलाई परिधीय कारकसूचक भनिन्छ। करण कारक सूचक, मार्ग कारक सूचक, सहार्थक कारक सूचक, लाभार्थी कारक सूचक र सम्बोधन कारक सूचकलाई परिधीय कारक सूचकअन्तर्गत राख्न सकिन्छ। भारतीय नेपालीमा पाइने कारक र कारक सूचकसम्बन्धी पाँचौँ अध्यायमा चर्चा गरिएको छ।

३.६ सहायक क्रिया

अर्थको प्रधानता नहुने, तर मुख्य क्रियालाई सहयोग दिने क्रियालाई सहायक क्रिया भनिन्छ। पेन (२०१६) -ले क्रिया र सहायक क्रियामाझ भिन्नता रहेको हुन्छ र क्रियाले सबै व्याकरणिक अभिलक्षणलाई लिएको हुन्छ भने सहायक क्रिया सानो वर्गविहीन र केही मात्रमा अभिलक्षणलाई लिएको हुन्छ भनेका छन्। क्रियापदमा क्रिया शीर्षकका रूपमा रहेको हुन्छ भने सहायक क्रिया स्वतन्त्र रहेको हुन्छ। सहायक क्रियाले वाक्यमा व्याकरणात्मक अर्थ दिएको हुन्छ। यसले क्रियाको काल, पक्ष, भाव, पुरुष, वचन, लिङ्ग आदिलाई अर्थ्याउँदछ। सहायक क्रियाको स्वतन्त्र अर्थ नभएकाले यो मुख्य क्रियासँग आश्रित भएर पछाडि आएको हुन्छ। सहायक क्रियाले उद्देश्य र लक्ष्यको सङ्गति देखाउने कार्य गरेको हुन्छ। नेपालीमा सहायक क्रिया क्रियाको साथै तथा अन्तमा आएको हुन्छ। मानक नेपालीमा यसले उद्देश्यपदसँग सङ्गति लिएको हुन्छ। नेपालीमा सहायक क्रियाहरू अभूतकालमा *tsʰʌ* र *ɦo* हुन् अनि भूतकालमा *tʰi-* र *bʰa-* जस्ता रूपहरू आएका हुन्छन्।

(८८)	ram	bʌdzar	gʌ-eko	tsʰʌ
	Ram	market	go-PTCP	be.3SG.NF.NPST
	'राम बजार गएको छ'।			

(८९) ram bldzar gl-eko ho
 Ram market go-PTCP be.3SG.NF.NPST
 'राम बजार गएको हो' ।

tsʰʌ र *ho* नेपाली सहायक क्रिया मात्र नभएर योजिकाका रूपमा पनि हो जसको चर्चा खण्ड ३.८ मा गरिएको छ ।

३.७ कृदन्त व्यवस्था

एउटा कोटिबाट अर्को कोटि निर्माण हुँदा त्यस रूपमा दुवै कोटिको गुण रहेको पनि हुन्छ । सोही प्रकारले क्रियाका धातुमा परसर्गका रूपमा प्रत्यय गाँसिएर आउने प्रक्रियालाई कृत् प्रक्रिया भनिन्छ । कृत् प्रक्रिया भइसकेको क्रिया रूपमा अन्य व्याकरणिक कोटिको पनि गुण रहेको पाइन्छ । नेपालीमा धातुमा कृत् प्रत्यय लागेर नाम, विशेषण र क्रियाविशेषणको व्युत्पादन हुँदछ (शर्मा वि सं २०७१: २०७) । नेपालीमा कृदन्तलाई क्रियाको असमापिकाको रूप मानिन्छ ।^{२१}

(९०) mʌ bldzar gl-erʌ mitʰai kin-ẽ
 1SG market go-PTCP sweet buy-1SG.AOR
 'म बजार गएर मिठाई किनेँ ।'

माथिका उदाहरणमा साधारणतः दुईवटा क्रिया देखिन्छ *gʌe* र *kine* । यस वाक्यमा *gʌe* धातुमा आएको *-erʌ* प्रत्ययले क्रियाको गुणलाई लिएको छैन । पछिल्लो क्रियाले भने *kinẽ* सर्वनामसँगको सम्बन्ध देखाएको छ । यसरी हेर्दा *gʌe* धातुमा जोडिएर आएको प्रत्यय *-erʌ* कृदन्त हो । यस उदाहरणमा आएको *gl-erʌ* -मा विशेषणको गुण धेरै रहेको पाइन्छ । यसैले विशेषण कृदन्तका रूपमा रहेको छ । लोहानी (२०११) -ले नेपालीमा छ प्रकारको कृदन्तको चर्चा गरेका छन् ।

^{२१} समापिका विपरीत असमापिकाले पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदरार्थी, काल, पक्ष, भावलाई लिएको हुँदैन ।

प्रकार	रूप
(१) निरपेक्ष (Absolutive)	-i
(२) कृदन्तीय (Gerundive)	-nu
(३) उद्देश्यक (Prospective)	-ne
(४) उत्तर कालिक (Infinitive)	-na
(५) दै-कृतन्त (Durative)	-dai
(६) पूर्व कालिक (Conjunctive)	-era

सिन्हा र पाण्डे (२०१८) -ले -nu, -na र -ne -लाई भावकेन्द्रित सूचकका रूपमा विश्लेषण गरेका छन्। त्यसर्थ -nu, -na र -ne -लाई समापिकाअन्तर्गत अध्ययन गरेका छन्। यसरी नै सिन्हा र पाण्डे (२०१८) -ले नेपाली कृदन्तलाई तिन भेदमा राखेर अध्ययन गरिएको पाइन्छ।

सम्पन्न पक्ष - यसअन्तर्गत -era, -i, -ikana -को रूपायन केवल पक्षसित हुन्छ। फाइफिचरसँग रूपायन हुँदैन।

पूर्ण पक्ष - -e, -eko, -eka -को फाइफिचरसँग रूपायन हुन्छ।

असम्पन्न पक्ष - -do, -da, -de, -to, -ta, te, -ne -को वचन, लिङ्ग र पक्षसँग रूपायन हुन्छ। भारतीय नेपाली भाषामा पाइएको कृदन्त र त्यसका भिन्नतालाई अध्याय पाँचमा राखिएको छ।

३.८ योजिका

योजिकालाई पारम्परिक व्याकरणमा क्रियाका रूपमा राखिएको पाइन्छ। यो क्रियापदभिन्न पर्ने भए तापनि क्रिया नै मान्न सकिँदैन। क्रियाको तर्कपद संरचना हुन्छ भने योजिकाको

तर्कपद संरचना हुँदैन।^{२२} योजिकालाई उद्देश्य र विधेयकको योजकका रूपमा हेर्न सकिन्छ। डिक्सन (२०१०: १५९) -ले योजिकाले विधेयकसँगको सम्बन्धलाई मात्र नदेखाएर अर्थलाई पनि लिएको हुन्छ भन्ने अवधारणा राखेका छन्। योजिकाले दुईवटा तर्कपदलाई लिएको हुन्छ एउटा योजिका उद्देश्य हो भने अर्को पूरकापेक्षी योजिका हो। योजिका विधेयकको सम्बन्धपरक नभएर सान्दर्भिक अर्थमा आएको हुन्छ। एउटा उदाहरणलाई लिन सकिन्छ

(९१) ram lut-e tsʰʌ
 Ram thin-LHON.NF be.3SG.NF.NPST
 'राम लुते छ।'

माथिका उदाहरणमा tsʰʌ -ले रूपतात्त्विक आधारमा काल, पक्ष, भाव, पुरुष, वचन लिङ्ग) लाई सङ्केत गरिएको छ। साथै यसले विशेषण lute -को सम्बन्ध उद्देश्यसँग जोडेको छ।

सिन्हा र छेत्री (२०१८) -ले नेपालीमा अस्तित्ववाची र अअस्तित्ववाची गरी दुई प्रकारका योजिका रहेको बताएका छन्। अस्तित्ववाची योजिका भन्नाले वाक्यमा आएका नामपदको अस्तित्वलाई लिएको हुन्छ।

(९२) sita [विधेय ramri [योजिका tsʰe]] [अस्तित्ववाची]
 Sita beautiful be.3SG.F.NPST
 "सीता राम्री छे।"

माथिका उदाहरणमा आएको उद्देश्य sita -को अस्तित्व योजिका tsʰe -ले लिएको छ। अर्थात् उद्देश्यपदलाई विधेयसँग जोड्ने कार्य योजिकाले गरेको छ भने विधेयले उद्देश्यपदको अस्तित्व बोकेको छ।

^{२२} लनड्याल (२००६) -ले योजिकाको पूरक हुन्छ अनि उद्देश्यपदका संरचनामा निर्णायक भूमिका हुन्छ भन्ने अवधारणालाई राखिएको पाइन्छ।

अअस्तित्ववाची योजिका भन्नाले उद्देश्यको अस्तित्व नलिने योजिका भन्ने बुझिन्छ।

जस्तै-

(९३) ram [विधेय sat^{hi}[योजिका ho]] [अअस्तित्ववाची]
Ram friend be.3SG.NF.NPST
“राम साथी हो।”

माथिका उदाहरणमा योजिका *ho* -ले उद्देश्यको अस्तित्व नदेखाएर परिचय गराउने कार्य मात्र गरेको पाइन्छ।

हिगिन्स (१९७९) -ले योजिकालाई प्रकार विज्ञानका आधारमा विधेयात्मक र विशिष्ट गरी दुई भेदमा विभाजन गरेको पाइन्छ। हिगिन्सको मान्यतालाई अङ्गीकार गर्दै अन्य शोधकर्ताले समतात्मक र परिचयात्मक योजिकाको पनि चर्चा गरेका छन्। सिन्हा र छेत्री (२०१८) -ले नेपालीमा अअस्तित्ववाची योजिका विधेयात्मक, विशिष्ट, समतात्मक र परिचयात्मक गरी चार प्रकारका बताएका छन्।

(१) विधेयात्मक योजिका

विधेयात्मक योजिकाले विधेयको परिचय गराउने कार्यका रूपमा लिएको पाइन्छ।

उदाहरणका निम्ति-

(९४) nirmal mero sat^{hi} ho
Nirmal my friend be.3SG.NF.NPST
नाप -१ नाप-२
“Nirmal is my friend.”

माथिका उदाहरणमा आएको योजिका *ho* -ले नामपद-१ *nirmal* र नाप-२ *mero sat^{hi}* -लाई जोड्ने कार्य गरेको छ।^{२३}

^{२३} योजिकामा तर्कपद संरचना नभएकाले नामपद-१ वा नामपद-२ गरी विश्लेषण गरिएको छ।

(२) विशिष्ट योजिका

विशिष्ट रूपमा आएको विधेयलाई लिने योजिकालाई विशिष्ट योजिका भनिन्छ।

(९५)	mero	sat ^{hi}	bisnu	ho
	my	friend	bishnu	be.3SG.NF.NPST
	नाप-१	नाप-२		
	“My friend is Bishnu.”			

माथिका उदाहरणमा नामपद-१ *mero sat^{hi}* र विशेष विधेय नामपद-२ *bisnu* -लाई योजिका *ho* -ले योग गरेको छ। उदाहरण (२) -मा जस्तो नभएर उदाहरण (३) -मा विशिष्ट योजिकाले व्यक्ति विशेषलाई लिएको पाइन्छ।

(३) समतात्मक योजिका

विधेय लिने योजिकालाई समतात्मक योजिका भनिन्छ। उदाहरण-

(९६)	bisnu	sat ^{hi}	ho
	Bishnu	friend	be.3SG.NF.NPST
	नाप-१	नाप-२	
	“Bishnu is a friend.”		

यस उदाहरणमा नाप-१ र नाप-२ मा समानता रहेको पाइन्छ। यस समानतालाई *ho* योजिकाले व्यक्त गरेको छ।

(क) परिचयात्मक योजिका

विशेष रूपमा नापदलाई विधेयका रूपमा लिएर परिचय गराउने योजिकालाई परिचयात्मक योजिका भनिन्छ।

(९७)	tjo	keṭa	ho
	that	boy	be.3SG.NF.NPST
	नाप-१	नाप-२	
	“That is the boy.”		

माथिको उदाहरणमा दर्शक सर्वनाम *tjo* नाप-१ र नाप-२ *keɔ* माझ योजिका *ɦo* -ले परिचय गराएको पाइन्छ।

३.९ संयोजक

पेन (२०१६: ७६) -ले संयोजकलाई गौण कोटि मानेका छन्। उनले संयोजकलाई सम्बन्धपरक अवधारणालाई व्यक्त गर्ने कोटि भनेका छन् जस्तै र, अनि, तर इत्यादि। नेपालीमा संयोजक अविकारी वर्ग पनि हो र यसको कुनै कोशीय अर्थ हुँदैन। वाक्यमा शब्द, पदसमूह र उपवाक्य एकाईहरूलाई जोड्ने शब्दलाई संयोजक भनिन्छ (हेर्नु होस् शर्मा, वि सं २०७१: १५८)। आचार्य (सन् १९९१: ८४) -ले समन्वयकारी संयोजक र आश्रित संयोजक गरी संयोजकका दुई भेद देखाएका छन्। यस अध्ययनमा संयोजकको निम्नलिखित भेदमा छुट्ट्याएको छ :

(क) समानाधिकरणात्मक संयोजक - *rɪ, ɪni*

(ख) आश्रित संयोजक - *bʰɪnjo, bʰɪnɛrɪ*

३.१० कोटिकार

कोटिकार वर्गीकरण गर्ने एउटा व्यवस्था हो। वर्गीकरणको आधार नाम, क्रिया, विशेष्य आदिसित सम्बन्धित रहेको हुन्छ। नेपालीमा नामपदको सङ्ख्यावाचक विशेषलाई बुझाउँदा कोटिकार प्रयोग हुँदछ। पोखरेल (सन् २०५४: ८२) -ले सङ्ख्यावाचक शब्द र नामका बिचमा आउने विशेष शब्दलाई कोटि भनेका छन्। नेपालीमा कोटिकार नामपदसित आधारित भए तापनि सङ्ख्यावाचकसित परसर्गका रूपमा आएको हुन्छ, त्यसैले सङ्ख्या-कोटिकार भनिएको छ (हेर्नुहोस् छेत्री २०२०: ५४)।

मुख्यतः नेपालीमा सङ्ख्या-कोटिकार गणनीय र अगणनीय गरी विभाजन गर्न सकिन्छ। गणनीय सङ्ख्या-कोटिकारलाई मानवीय र मानवेतर गरी विभाजन गरिएको छ। *dzana* कोटिकार मानवीय नामसँग आएको हुन्छ भने निम्न आदरार्थी र मानवेतरसँग

-wɪta र -ta आएको हुन्छ। *latsʰi, pojo, dʰʌro* आदि अगणनीय सङ्ख्या-कोटिकार नाम विशेष हुन्छ र नामको आयामअनुसार वर्गीकरण हुँदछ।^{२४} सिन्हा र पाण्डे (सन् २०१८) -ले मानवीय नाममा -ta -ले विशिष्टतालाई सङ्केत गर्दछ भनेका छन्।^{२५}

३.११ परिणामवाचक

नामको परिणाम बुझाउनका निम्ति परिणामवाचकको प्रयोग गरिन्छ। पारम्परिक व्याकरणमा परिणामवाचकलाई पनि विशेषणकै रूपमा लिइएको पाइन्छ। परिणामवाचकले नामको गुण नबुझाएर परिणाम बुझाउने हुनाले यसलाई विशेषण कोटिमा राख्न मिल्दैन। पाण्डे र सिन्हा (सन् २०१८: १९) -ले नेपालीमा सङ्खेय र असङ्खेय गरी दुई प्रकारका हुन् देखाएका छन्। नामपदको गणसङ्ख्या वा क्रमसङ्ख्यालाई बुझाउने तथा निश्चित सङ्ख्यालाई बुझाउनेलाई सङ्खेय परिणामवाचक भनिएको छ। असङ्खेय परिणामवाचकको प्रयोग सङ्ख्याको परिणाम बुझाउनाका निम्ति तथा सङ्ख्याको परिणाम निश्चित नभएर अनुमानित हुन्छ। असङ्खेय परिणामवाचक छ प्रकारको रहेको पाइन्छ।

- (क) सार्विक परिणामवाचक (सब, हरेक)
- (ख) अनिश्चयात्मक परिणामवाचक (केही, अलिकति)
- (ग) सन्निकट परिणामवाचक (लगभग, कमसेकम)
- (घ) मापसूचक परिणामवाचक (मन, मुरी)
- (ङ) समूह सूचक परिणामवाचक (जोडी, दर्जन)
- (च) तीव्रकारी परिणामवाचक (अति, अत्यन्त, साहो)

^{२४} नेपालीमा कोटिकारको विस्तृत जानकारीका निम्ति पोखरेल (सन् २०५६: ८६) लाई हेर्न सकिन्छ।

^{२५} बङ्गला भाषामा [-ta] सङ्ख्या-कोटिकार हो र नामपदको सर्ग हुँदा [-ta] -ले विशिष्टतालाई सङ्केत गर्दछ।

३.१२ निपात

कुनै पदकोटिमा कुनै आधारमा संलग्न नहुने शब्दलाई निपात भनिन्छ। कोशीय अर्थ नभएका तर परिस्थितिअनुरूप भिन्न-भिन्न व्याकरणिक र संरचनात्मक अर्थ दिने पद निपात हो। जिवकी (सन् १९८५) -ले शाब्दिक अर्थ नहुने व्याकरणिक र संरचनात्मक अर्थ हुने, रूपतत्त्व सरल हुने, परिस्थितिअनुसार अर्थ विविध हुने, कुनै पदावली वा उपवाक्यमा आश्रित हुनेलाई निपात भनेका छन्। निपातले वाक्यका अर्थपक्षलाई विशेष जोड दिएको हुन्छ। पेन (सन् २०१६: १२५) -ले निपातले वाक्यको काल, पक्ष, भाव, अज्ञानता, सङ्कथन व्यवस्था तथा अर्थलाई स्पष्ट पारेको हुन्छ भनेका छन्। निपात वाक्यमा आउँदा वाक्यमा अर्थको विशिष्टता बढाउनका लागि प्रयोग हुने गर्दछ। यो कुनै शब्द वा पूर्ण वाक्यसँग नै आश्रित रहेको हुन्छ। वाक्यमा प्रयुक्त निपातलाई निकाल्दा पनि वाक्य अर्थयुक्त नै रहेको हुन्छ। निपातले वाक्यमा प्रयुक्त कुनै भाषिक एकाइको अर्थमा जोड दिएको हुन्छ। यसले त्यस भाषिक एकाइको अर्थको नकारात्मकता, हेय, दृष्टि, घृणा र अन्य भावनात्मक अभिव्यक्तिको अर्थ दिने कार्य गरेको हुन्छ।^{२६}

३.१३ निष्कर्ष

समग्रमा वाक्यतात्त्विक, रूपतात्त्विक र अर्थतात्त्विक आधारमा कोटिको निर्धारण गरिएको छ। नेपालीमा मुख्य र गौण गरी दुई प्रकारका कोटिको चर्चा गरिएको छ। मुख्य कोटिहरूमध्ये नाम, क्रिया, विशेषण र परस्थानिक रहेको पाइन्छ। यी मुख्य कोटिहरूलाई अभिलक्षण-महत्ताको आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ। यस शोधप्रबन्धमा नामान्तर्गत सम्बन्धपरक संज्ञालाई पनि तथ्याङ्कका आधारमा अध्ययन गरिएको छ भने विशेषण र क्रियाविशेषणलाई संयुक्त रूपमा विशेषण कोटिअन्तर्गत अध्ययन गरिएको छ।

^{२६} निपातको प्रकार विषय पोखरेल (वि सं २०५४) र सिन्हा (सन् १९८३) -लाई हेर्न सकिन्छ।

परस्थानिकलाई सिनोनियसको स्प्लिट पिअन्तर्गत पथ, स्थान र एक्सिलपार्टका आधारमा विनिर्माण गरी विश्लेषण गरिएको छ।

गौण व्याकरणिक कोटिअन्तर्गत सर्वनामलाई पुरुष (प्रथम, द्वितीय र तृतीय), वचन (एकवचन र बहुवचन), लिङ्ग (स्त्रीलिङ्ग र स्त्रीइतरलिङ्ग), आदरार्थी (उच्च, मध्य र निम्न) र आयाम (निकटवर्ती र दूरवर्ती) -को द्विचर अभिलक्षण-महत्ताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। यी गौण कोटि- पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदरार्थी र आयामलाई नेपालीका फाइफिचरको ढाँचाअन्तर्गत विश्लेषण गरिएको छ। यसरी नै काल (भूत र अभूत), पक्ष (सम्पन्न र असम्पन्न), भाव र ध्रुवीयता (करण र अकरण) -को द्विचर अभिलक्षण-महत्ता छुट्ट्याएर विश्वलेषण गरिएको छ। यसरी नै सहायक क्रिया, कृदन्त र योजिकालाई चिनाउँदै त्यसको भेद र व्याकरणिक प्रकार्यको चर्चा गरिएको छ। अन्य कोटि जस्तै संयोजक, कोटिकार, परिणामवाचक र निपातको सङ्क्षिप्त विश्लेषण यस अध्यायमा गरिएको छ।

यस शोधको मुख्य उद्देश्यलाई सम्बोधन गर्न हेतु यी व्याकरणिक कोटिको अध्ययन आवश्यक रहेको छ। यी कोटिसँग अन्तरसम्बन्धित अभिलक्षण-महत्ता ढाँचालाई निर्माण गरी भाषिक भिन्नताका आधारलाई अध्ययन गर्न यस विधिले पृष्ठभूमि निर्माण गरेको छ। अघिल्ला अध्यायमा यी कोटिको अभिलक्षण-महत्तालाई पदसङ्गतिको विश्लेषणको आधार गरी भारतीय नेपालीमा विकारी वर्गअन्तर्गत नामपद, सर्वनामपद, विशेषणपद आदिको अध्ययन गरिएको छ।

चौथो अध्याय

नेपालीमा विविधताको अभिलक्षणात्मक अध्ययन

यस अध्यायमा दार्जिलिङ्गे, उत्तरपूर्वाञ्चल र उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिकाका फाइफिचर (पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थी), कृदन्त, अकरण, योजिका आदि कोटिहरूका आधारमा पाइने विविधताको अध्ययन गरिएको छ। पदसङ्गतिको सैद्धान्तिक परिचयका साथै नेपाली भाषामा रहेका पदसङ्गतिका प्रकारबारे चर्चा गरिएको छ। यस अध्यायमा पदसङ्गतिका आधारमा भारतका नेपाली भाषिकाका तथ्यहरूलाई विश्लेषण गर्दै पाइएका विविधताको अभिलक्षण-महत्ताका आधारमा चर्चा गरिएको छ।

४.१ नेपालीमा पदसङ्गति

पदसङ्गति दुई पदहरूको अभिलक्षण-महत्ताको मेल हो। मुख्यतः उद्देश्यपद र क्रियापदमाझ आएका अभिलक्षणको मेललाई पदसङ्गति भनिन्छ। वाक्यमा आएको मुख्यपद तथा उद्देश्यपदलाई नियन्त्रक भनिन्छ, नियन्त्रकले सङ्गतिका लागि लिएको क्रियापद एवम् अन्य पदलाई लक्ष्य भनिन्छ (हेर्नुहोस् काइबोर्त सन् २००६: २-४)।^{२७} मुख्यतः नियन्त्रक सदैव नामपद वा सर्वनाम रहेको हुन्छ भने लक्ष्यका रूपमा क्रियापद, विशेषणपद, कोटिकार र दर्शकवाचक सर्वनाम रहेको हुन्छ। वाक्यमा नियन्त्रक र लक्ष्यको वातावरण बुझाउनेलाई पदसङ्गतिको परिधि भनिन्छ। नियन्त्रक र लक्ष्यमा आएको फाइफिचर -- पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदरार्थी र आयामलाई (हेर्नुहोस् तेस्रो अध्याय खण्ड ३.८) पदसङ्गतिको अभिलक्षण भनिएको छ। अभिलक्षणको आआफ्नै महत्ता हुन्छ। साधारणतः पदसङ्गति अभिलक्षण-महत्तासँग निर्भर रहेको हुन्छ, नियन्त्रक र लक्ष्यमा आएको अभिलक्षण-महत्ताको मेललाई नै पदसङ्गति भनिन्छ। शब्द संरचनाका आधारमा नियन्त्रकको लक्ष्यसँग सङ्गति हुन्छ तर

^{२७} काइबोर्त (२००६: २-४) -ले पदसङ्गतिको स्थान निर्धारण गर्ने क्रममा अङ्ग्रेजी भाषाको उदाहरणहरूलाई लिएर वाक्यतत्त्व, अर्थतत्त्व, रूपतत्त्व, शब्दतत्त्व र प्रयोगतत्त्वका आधारमा पदसङ्गति रहेको चर्चा गरेको पाइन्छ।

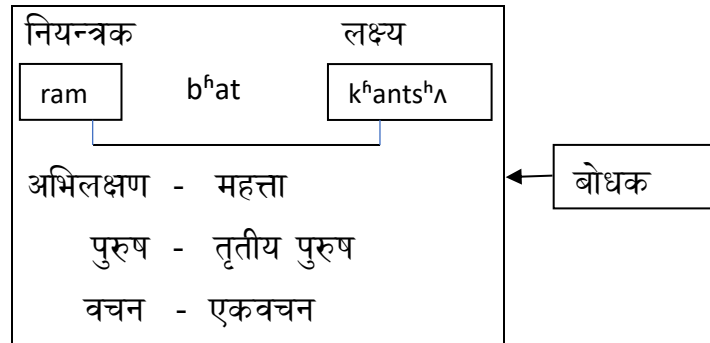
अभिलक्षणहरू प्रत्यक्ष रूपमा मेल हुँदैन भने त्यसलाई पदसङ्गति बोधक भनिन्छ (हेर्नुहोस् काइबोर्त सन् २००६: ४)। नेपालीमा अर्थतात्त्विक आधारमा पनि पदसङ्गति रहेको पाइन्छ।

(९८) pʌntsʌ-le nirnʌjʌ di-jo
 Committee-ERG decision give- 3SG.AOR
 'पञ्चले निर्णय दियो।'

(९९) pʌntsʌ-le nirʌjʌ di-e
 Committee-ERG decision give-3PL.AOR
 'पञ्चले निर्णय दिए।'

माथिका उदाहरण (९८) र (९९) -मा नियन्त्रकमा आएको pʌntsʌ एउटा समूह हो। लक्ष्यमा आएको dijo -ले एकवचन अभिलक्षण महत्तालाई जनाएको छ, die -ले बहुवचन अभिलक्षण-महत्तालाई जनाएको छ। उदाहरण (९८) -मा अभिलक्षण-महत्ताका आधारमा पदसङ्गति नभए तापनि अर्थतत्त्वका आधारमा पदसङ्गति नै रहेको पाइन्छ।

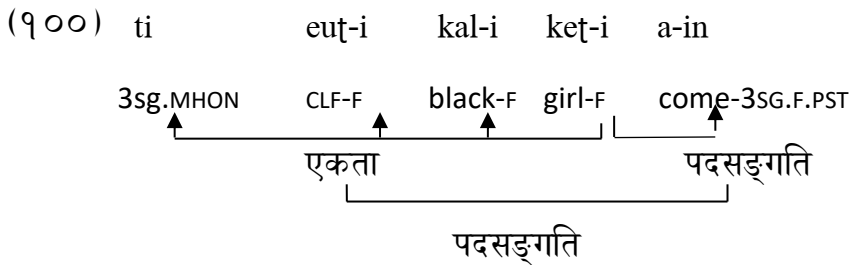
परिधि

तालिका ४.१ शब्दावलीको ढाँचा

४.१.१ पदसङ्गति र एकता

पदसङ्गति र एकतासम्बन्धी धेरै मतहरू रहेका पाइन्छन्। पदसङ्गति^{२८} विषय पारम्परिक भाषाविज्ञानमा उद्देश्य नामपद र क्रियापदका सङ्गतिलाई मात्र लिएको पाइन्छ भने एकताअन्तर्गत दर्शनवाचक सर्वनाम र नामपदको सम्बन्ध, कोटिकारपद र नामपदको सम्बन्ध, विशेषणपद र नामपदको सम्बन्ध आदिलाई लिएको पाइन्छ। ब्लुमफिल्ड (सन् १९३३: १९१-४) -ले पदसङ्गतिका तीनवटा प्रकार रहेको बताउँदै एकताले नामपदको सङ्गति देखाएको हुन्छ भने अधिशासन र प्रतिसन्दर्भले विधेयकका रूपमा रहेको क्रियापदको सङ्गति देखाउँदछ भनेका छन् (हेर्नुहोस् काइबोर्त सन् २००६: ६)। डिलेन्सि (सन् २००१) -ले वाक्य संरचनाको चर्चा गर्दै नामपदमा भएको सङ्गति तथा नामपद र क्रियापदमाझको सङ्गतिलाई पदसङ्गतिका रूपमा अध्ययन गरेका छन्। यस शोधप्रबन्धमा डिलेन्सी (सन् २००१) -को विचारलाई आधार मानी पदसङ्गति र एकताबारे छुट्टाछुट्टै अध्ययन गर्नका साटो दुवैलाई पदसङ्गतिका रूपमा राखेर अध्ययन गरिएको छ।

माथिका उदाहरणमा नियन्त्रक *ket-i* स्त्रीलिङ्ग नामपद रहेको छ। लक्ष्यका रूपमा क्रियापद *a-in*, विशेषणपद *kal-i*, कोटिकारपद *eut-i* र दर्शकवाचक सर्वनाम *ti* रहेको छ।

^{२८} मोराभसिक (सन् १९७८: ३३३) र तर्कस (सन् १९९७: १०) -ले पदसङ्गति र एकतालाई एकै स्थानमा राखेर पदसङ्गति नै भनी अध्ययन गरिएको पाइन्छ। ल्यनस् (सन् १९६८) -ले एकताअन्तर्गत पदसङ्गतिलाई पनि राखेका छन्। एन्डर्सन (सन् १९९२: १०३) -ले पदसङ्गतिको परिभाषा दिने क्रममा साहित्यिक भाषामा-मात्र एकता रहने बताएका छन्।

४.१.२ पदसङ्गति र अधिशासन

पदसङ्गति र अधिशासन दुवैलाई बुझ्नका निम्ति रूपायक शब्दानुशासनलाई बुझ्न आवश्यक हुन्छ। दुवैमा अभिलक्षण-महत्ताको निर्धारणात्मक तथा विशिष्टता वाक्य तथा उपवाक्यमा रहेको पाइन्छ। पदसङ्गतिमा यसलाई लक्ष्य भनिएको छ, अधिशासनमा यसलाई गभर्नी भनिन्छ। पदसङ्गति र अधिशासन दुवैमा अभिलक्षण-महत्ता आएको हुन्छ, पदसङ्गतिमा नियन्त्रकले नियन्त्रण गरेको हुन्छ भने अधिशासनमा गभर्नरले गरेको पाइन्छ। काइबोर्ट (सन् २००६) -ले पदसङ्गति र अधिशासनले वाक्यतत्त्व सम्बन्धका आधारमा असमतीको चित्रण गरेको हुन्छ भनेका छन्। पदसङ्गतिमा लक्ष्यसँग अभिलक्षण-महत्ताको मेललाई लिएको हुन्छ। अधिशासनमा गभर्नरले गभर्नीसँगको अभिलक्षण-महत्ताको मेललाई लिएको हुँदैन। तसर्थ पदसङ्गतिमा अभिलक्षण-महत्ताको मेल रहेको पाइँदैन। अधिशासनले सांयोगिक रूपमा केही महत्त्वपूर्ण अभिलक्षणलाई लिएको हुन्छ।

(१०१) *m*ai-le *us*-lai *kitab* *di*-ē
1SG-ERG they-ACCU book-Ø give-1SG.AOR
'मैले उसलाई किताब दिएँ।'

माथिका उदाहरण (१०१) -मा गभर्नर *di-ē* रहेको छ। गभर्नरले उद्देश्यमा *m*ai-le तिर्यक कारकलाई चिन्हित गरेको छ भने अप्रत्यक्ष कर्म *us-lai* -मा तिर्यक कारकलाई लिएको पाइन्छ। प्रत्यक्ष कर्म *kitab* सरल कारकका रूपमा रहेको पाइन्छ। गभर्नरले चिन्हित गरेको उद्देश्यपदलाई गभर्नी अर्थात् गभर्नेट एलिमेन्ट भनिन्छ (हेर्नुहोस् किद्वाइ सन् २०१८: ४)। गभर्नरले सन्दर्भित अभिलक्षणलाई मात्र गभर्नीमा लिएको हुन्छ। पदसङ्गतिमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझको अभिलक्षण-महत्ताको मेललाई अध्ययन गरिन्छ भने अधिशासनमा गभर्नीसँग गभर्नरको सम्बन्धलाई चिनाइएको हुन्छ।

पदसङ्गति र अधिशासन दुवैमा एकभन्दा धेरै तत्त्व वाक्य तथा उपवाक्यले लिएको हुन्छ। एकै प्रकारको अभिलक्षण-महत्ता मुख्य रूपमा यस परिधिमा आएको हुन्छ। पदसङ्गतिमा नियन्त्रकले लक्ष्यमा आउने अभिलक्षण-महत्तालाई निर्धारण गरेको हुन्छ भने अधिशासनमा गभर्नरले समूहका एकभन्दा धेरै तत्त्वलाई लिएको हुन्छ। नामपदभिन्न नै अधिशासनले कारकका रूपमा लिएको हुन्छ।

काइबोर्त (२००६: ८) -ले पदसङ्गति र अधिशासनको भिन्नता निम्नलिखित रूपमा राखेको पाइन्छ-

		पदसङ्गति	अधिशासन
१.	अभिलक्षण मुख्य रूपमा लक्ष्य/गभर्नीमा निर्भर हुन्छ	अभिलक्षण मुख्य रूपमा नियन्त्रकमा निर्भर रहन्छ	गभर्नरमा उपस्थिति रहन्छ
२.	नियन्त्रक/गभर्नर	एकै प्रकारको अभिलक्षण मुख्य रूपमा रहन्छ	एकै प्रकारको अभिलक्षण हुन आवश्यक छैन
३.	साधारण नामिक तत्त्व	नियन्त्रक	गभर्नी
४.	अभिलक्षण निर्भर	लिङ्ग, वचन, पुरुष (प्रत्यक्ष अभिलक्षण)	कारक (अप्रत्यक्ष अभिलक्षण)
५.	दोहोरो लक्ष्य/गभर्नी	एकै प्रकारको हुन्छ	एकाकारमा भिन्न हुन्छ

तालिका ४.२ पदसङ्गति र अधिशासनको भिन्नता

४.१.३ नियन्त्रक

नेपालीमा दुई प्रकारका नियन्त्रक रहेका छन्। पहिलो नियन्त्रक मूर्त रूपमा रहेको हुन्छ। दोस्रो नियन्त्रक सङ्कथनमा स्थापित शीर्षक वार्तामा लोप हुन जान्छ तर नेपालीमा क्रियापदसित पदसङ्गतिका कारणले सहजै स्थापित भएको हुन्छ। यस प्रकारको शीर्षकलाई शीर्षक लोप भनिन्छ (हेर्नुहोस् एर्तिकसिक-सिर २००६)। मुख्य रूपले क्रियापदसँग भएकाले त्यो उद्देश्यकै रूपमा रहेको हुन्छ।

(१०२) timi pʌr-tʂʰʌ-u
2SG.MHON read-be-2SG.MHON.NPST
'You are reading.'

(१०३) pʌr-tʂʰ-u
read-be-1SG.NPST
'I am reading.'

माथिका उदाहरण (१०२) -मा नियन्त्रक *timi* मूर्त रूपमा रहेको छ। उदाहरण (१०३) -मा नियन्त्रकको लोप भएको छ तर पदसङ्गति क्रियापदसँग भएकाले उद्देश्यपद स्थापित भएको देखिन्छ। नेपालीमा नियन्त्रकमा सर्ग वैकल्पिक रूपमा आएको हुन्छ।

(१०४) keʈa a-e
boy-PL come-PL.MHON
'केटा आए।'

(१०५) keʈ-a-ɦʌru a-e
boy-PL-PL come-3PL.MHON.AOR
'केटाहरू आए।'

माथिको उदाहरण (१०४) -मा -ɦʌru वैकल्पिक सर्गका रूपमा आएको छ। नियन्त्रकमा -ɦʌru सर्ग नलाग्दा पनि बहुवचन सूचक बुझाएको देखिन्छ।

४.१.४ लक्ष्य

साधारणतः नियन्त्रकले पदसङ्गतिमा लिने रूपलाई लक्ष्य भनिन्छ। नेपालीमा तीन प्रकारका लक्ष्य रहेका छन्। पहिलो बद्ध लक्ष्य, दोस्रो अनिवार्य लक्ष्य र तेस्रो बहुपदीय लक्ष्य।

(१०६) ram gʌ-jo
Ram go-3SG.AOR
'राम गयो।'

माथिका उदाहरणमा आएको बद्ध लक्ष्य हो। नियन्त्रकले लिएको तृतीय पुरुष एकवचन लक्ष्यमा आएको छ। यसरी नै अनिवार्य लक्ष्यमा नियन्त्रकमा बहुवचन सूचक नरहे तापनि लक्ष्यमा अनिवार्य रूपमा आएको हुन्छ।

(१०७) (tsʌrʌn-baʈʌ) gai ae
Cow come.3PL.MHON.AOR
'(चरनबाट) गाई आए।'

माथिका उदाहरण (१०७) -मा नियन्त्रक *gai* एकवचन हो तर लक्ष्यमा आएको बहुवचन *ae* -ले नियन्त्रकमा बहुवचन रहेको जनाउँदछ। यस प्रकारको लक्ष्यलाई अनिवार्य लक्ष्य भनिन्छ।

(१०८) ram-hʌru bʌdzar gʌi-rʌh-eka-tsʰʌ-n
Ram-PL bazaar go-BE-PCTP- be-3PL.MHON.NPST
'रामहरू बजार गइरहेका छन्।'

माथिका उदाहरणमा नियन्त्रक *ramhʌru* -ले *gʌirʌheka* र *tsʰʌn* दुईवटा लक्ष्यसँग पदसङ्गति लिएको पाइन्छ। माथिका उदाहरणमा नियन्त्रक र दुईवटै लक्ष्यमाझ बहुवचनको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। एउटै नियन्त्रकले एकभन्दा धेरै लक्ष्यलाई लिएको हुन्छ जसलाई बहुपदीय लक्ष्य भनिन्छ।

४.१.५ परिधि

उद्देश्यपद र लक्ष्यपदको वाक्यमा वातावरण बुझाउनेलाई पदसङ्गतिको परिधि भनिन्छ। निश्चित वातावरण पदसङ्गति हुने वातावरण अर्थात् सम्भवतः उद्देश्यदेखि सम्भवतः लक्ष्यभिन्न रहेका पदसङ्गतिको वातावरण भन्ने बुझिन्छ। पदसङ्गतिका निम्ति विभिन्न परिधि रहेको पाइन्छ। पहिलो नामपदभिन्न, दोस्रो नामपददेखि भिन्न तर उपवाक्यभिन्न, तेस्रो उपवाक्यदेखि

अलगगै तर वाक्यभिन्न, चौथो वाक्यदेखि बाहिरी परिधि (हेर्नुहोस् काइबोर्त सन् २००६: ५४)।

यस अध्ययनमा भारतीय नेपाली भाषाका भाषिकाको तथ्याङ्कलाई अध्ययन गर्ने क्रममा छवटा परिधिलाई राखेर अध्ययन गरिएको छ। पहिलो नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (क्रियापद), दोस्रो नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (विशेषणपद), तेस्रो नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (कोटिकारपद), चौथो नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (आयम), पाँचौँ नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (कृदन्त) र छैटौँ नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (योजिका)। यी छवटा परिधिअन्तर्गत रहेर पदसङ्गतिको चर्चा यस अध्ययनमा गरिएको छ।

४.१.६ बोधक

बोधकले नियन्त्रक, लक्ष्य, परिधि र अभिलक्षणद्वारा घोषित पदसङ्गतिलाई महत्त्वपूर्ण बनाउने कार्य गरेको हुन्छ। साधारणतः माथि उल्लिखित नियन्त्रक, लक्ष्य, परिधि र अभिलक्षण सबै नै बोधकअन्तर्गत पर्दछन्। पदसङ्गतिका निम्ति अनिवार्य अन्य तत्त्वहरूलाई पनि बोधकअन्तर्गत राख्न सकिन्छ। पदसङ्गति हुँदा नामपदमा आएको मानवीय र मानवेतरलाई छुट्ट्याउने साथै पदसङ्गतिसँगको सम्बन्धलाई देखाउने कार्य बोधकले जनाएको हुन्छ। माथि तालिका ४.१ -मा पदसङ्गतिअन्तर्गत बोधकको स्थान देखाइएको छ। नेपालीमा निरपेक्षक बोधक पदसङ्गति हुन्छ र नहुन पनि सक्छ।

(१०९) ram gɹ-jo
Ram go-3SG.NF.LHON.AOR
'राम गयो।'

(११०) sita gɹi
Sita go.3SG.F.AOR
'सीता गइ।'

(१११) ram-hɹu/sita-hɹu gɹ-e
Ram-PL/sita-PL go-3SG.MHON.PL.AOR
'रामहरू/सीताहरू गए।'

माथिका उदाहरणमा एकवचनमा स्त्रीइतरलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गको पदसङ्गति भएको पाइन्छ भने बहुवचनमा लिङ्गको पदसङ्गति पाइए तापनि लिङ्गमा भिन्नता रहेको पाइँदैन।

	एकवचन	बहुवचन
स्त्रीइतरलिङ्ग	gʌjɔ	gʌe
स्त्रीलिङ्ग	gʌi	

तालिका ४.३ निर्पेक्ष बोधक

तेस्रो अध्याय (खण्ड ३.८) -मा फाइफिचरको चर्चा गर्ने क्रममा फाइफिचरको अभिलक्षण-महत्ताको पनि चर्चा गरिएको छ। नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्तामाझको मेललाई पदसङ्गति भनिन्छ भने अभिलक्षण-महत्तामाझको बेमेललाई असङ्गति भनिन्छ। नियन्त्रक र लक्ष्यमाझको अभिलक्षण-महत्ताको मेललाई देखाउन-माथिको उदाहरण (१००) -लाई तालिकामा राखेर हेर्न सकिन्छ-

	लक्ष्य	लक्ष्य	लक्ष्य	नियन्त्रक	लक्ष्य
	ti	eut-i	kal-i	ket-i	a-in
कोटि	DET	CLF	ADJ	N	V
अभिलक्षण-महत्ता	पुरुष : [-author] [-participant] वचन: [+singular] [-augmented] लिङ्ग:[+feminine] [-neuter] आदर: [+low] [-high] आयाम:[-prox]	वचन: [+singular] [-augmented] लिङ्ग :[+feminine] [-neuter]	वचन: [+singular] [-augmented] लिङ्ग:[+feminine] [-neuter]	पुरुष :[-author] [-participant] वचन:[+singular] [-augmented] लिङ्ग:[+feminine] [-neuter]	पुरुष :[-author] [-participant] वचन:[+singular] [-augmented] लिङ्ग:[+feminine] [-neuter] आदर: [-निम्न] [-उच्च]

तालिका ४.४ नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति

माथिका तालिकामा प्रस्तुत उदाहरणमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ वचन [+singular] [-augmented] र लिङ्ग [+feminine] [-neuter] -को पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। नियन्त्रक (नाम) [keti] र लक्ष्य (क्रियापद) [ain] र (आयाम) [ti] -माझ पुरुष [-author]

[-participant] -को पदसङ्गति भएको देखिन्छ। नियन्त्रकले आयाम [-निकटवर्ती] र आदर [+निम्न], [-उच्च] -लाई अभिलक्षण-महत्ताका रूपमा लिएको छ। नियन्त्रकसँग आदरार्थी र आयामको सङ्गति रहेको छैन। यसरी नै क्रियापदले आदर [-निम्न], [-उच्च] -लाई लिएको छ। नियन्त्रक र लक्ष्य (क्रियापद) -माझ आदरको सङ्गति भएको पाइँदैन।

४.१.७ असङ्गति

पदसङ्गतिमा अभिलक्षण-महत्ताको मेल भएको हुन्छ भने कतिपय भाषाहरूमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको मेल रहेको हुँदैन। त्यसलाई असङ्गति भनिएको छ। यस प्रकारको असङ्गति पुरुष, वचन र लिङ्गमा भएको पाइन्छ। नियन्त्रकमा [+feminine] र [-neuter] पाइए तापनि लक्ष्यमा [-feminine] र [-neuter] रहेको पाइन्छ। उदाहरणका रूपमा दार्जिलिङ्गे भाषिकालाई हेर्न सकिन्छ-

(११२) t-jo eu-ʈa kal-o keʈi a-i
 REM-DEM.3SG.NF ONE-CLF.NF black- NF girl come-3SG.F.LHON.AOR
 'त्यो एउटा कालो केटी आई।''

(११३) t-jo kal-o keʈi-hʌru a-jo
 REM-DEM.3SG.NF black-NF girl-PL come-3SG.NF.LHON.AOR
 'त्यो कालो केटीहरू आयो।''

माथिका उदाहरण (११२) -मा नियन्त्रक [keʈi] -सँग [+feminine] [-neuter] अभिलक्षण-महत्ता रहेको छ भने लक्ष्यका रूपमा आएको a-i -सँग [+feminine] [-neuter] पदसङ्गति भएको पाइन्छ। सर्वनाम कोटिकार र विशेषणसँग आएको [-feminine] [-neuter] लागेर लिङ्गको अभिलक्षण-महत्ता असङ्गति भएको पाइन्छ। यसरी नै उदाहरण (११३) -मा keʈi-hʌru नियन्त्रकमा लिङ्ग [+feminine] [-neuter] र वचन [-singular] [+augmented] रहेको छ भने लक्ष्य ajo -मा रहेको लिङ्ग [-feminine] [-neuter] र वचन [+singular] [-augmented] -को असङ्गति भएको पाइन्छ। यस उदाहरणमा लिङ्ग र वचनको

नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको अमेल भएको देखिन्छ। असङ्गति भन्नाले उद्देश्यपदमा आएका व्याकरणिक अभिलक्षणहरू क्रियापदमा आएका अभिलक्षणभन्दा भिन्न रहेको हुन्छ (हेर्नुहोस् एडगर सन् २००९)। असङ्गतिलाई निम्न तालिकामा राखेर हेर्न सकिन्छ।

	लक्ष्य	लक्ष्य	लक्ष्य	नियन्त्रक	लक्ष्य
	tjo	eut-a	kal-o	ket-i	a-jo
कोटि	DET	CLF	ADJ	N	V
अभिलक्षण- महत्ता	पुरुष : [-author] [-participant] वचन: [+singular] [-augmented] लिङ्ग: [-feminine] [-neuter] आदर: [+निम्न] [-उच्च] आयाम: [-निकटवर्ती]	वचन: [+singular] [-augmented] लिङ्ग: [-feminine] [-neuter]	वचन: [+singular] [-augmented] लिङ्ग: [-feminine] [-neuter]	पुरुष : [-author] [-participant] वचन: [+singular] [-augmented] लिङ्ग: [+feminine] [-neuter]	पुरुष : [-author] [-participant] वचन: [+singular] [-augmented] लिङ्ग: [-feminine] [-neuter] आदर: [+निम्न] [-उच्च]

तालिका ४.५ असङ्गति

माथिका तालिकामा पुरुष [-author][-participant] र वचन [+singular] [-augmented] -को नियन्त्रक र सबै लक्ष्यमाझ पदसङ्गति भएको पाइन्छ। नियन्त्रकमा लिङ्ग [+feminine] [-neuter] रहेको छ भने सबै लक्ष्यमा लिङ्ग [-feminine] [-neuter] रहेको छ। लिङ्गका अभिलक्षण-महत्ताका आधारमा नियन्त्रक र सबै लक्ष्यमाझ असङ्गति रहेको पाइन्छ। सर्वनामले आदर [+निम्न] [-उच्च] र आयाम [-निकटवर्ती] -लाई र क्रियापदले आदर [+निम्न] [-उच्च] -लाई अभिलक्षण-महत्ताका रूपमा लिएको पाइन्छ। नियन्त्रकमा आदर र आयाम अभिलक्षणा नरहेकाले पदसङ्गति तथा असङ्गति छुट्ट्याउन सकिँदैन। नामले सदैव लिङ्ग कोटिलाई लिएको हुन्छ।

४.२ नेपालीमा फाइफिचर अभिलक्षण-महत्ताको विविधता

भारतमा बोलिने नेपालीमा फाइफिचरको अभिलक्षण-महत्तामा पाइने विविधताको चर्चा यहाँ गरिएको छ। विश्लेषण गर्ने क्रममा दार्जिलिङ्गे नेपालीलाई क-वर्ग र ख-वर्ग गरी दुई वर्गमा विभाजन गरिएको छ। क-वर्गअन्तर्गत अभिलक्षण-महत्ता नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ कायम रहेको हुन्छ भने ख-वर्गअन्तर्गत नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ता खतम भएको पाइन्छ। क-वर्गलाई-मानक नेपालीका रूपमा राखिएको छ भने त्यसलाई आधार बनाएर करण र अकरण, भूतकाल र अभूतकालमा पाइएको भिन्नतालाई पदसङ्गतिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ।

४.२.१ क-वर्ग

क-वर्गको नेपाली भन्नाले सर्वमान्य लेख्य रूपलाई जनाउँदछ। यस वर्गको नेपालीमा करणका आधारमा भूतकाल र अभूत कालका तथ्यहरूको विश्लेषण यहाँ गरिन्छ।

(११४) $m\lambda$ $a\ddot{u} -ts^h -\ddot{u}$
1SG come-be-1SG.NPST
'म आउँछु।'

(११५) $m\lambda$ $a-\ddot{e}$
1SG come-1SG.PST
'म आएँ।'

माथिका उदाहरण (११४) र (११५) -मा नियन्त्रकका रूपमा आएको $m\lambda$ प्रथम पुरुष एकवचन सर्वनाम हो। यसरी नै लक्ष्यमा आएको $a\ddot{u}-ts^h-u$ -को $a\ddot{u}$ (नेपालीमा $\langle a\sim a\ddot{u} \rangle$ समरूप हो) -ले 'आउने' घटना बुझाएको छ। $-ts^h$ -ले घटनामा घटेको अभूतकाल, सम्पन्न पक्ष, इच्छार्थक भाव बुझाएको हुन्छ। अनुनासिक खण्डेतर सर्ग [~] -ले प्रथम पुरुष बोध गराउँछ भने $-u$ -ले एकवचनलाई बुझाएको छ। उदाहरण (११५) लक्ष्यमा आएको $-\ddot{e}$ -ले प्रथम पुरुष, एकवचन, अभूतकाल, पूर्ण पक्ष, सामान्यार्थक भाव बुझाएको छ। माथिका

उदाहरणमा पदसङ्गतिका आधारमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ प्रथम पुरुष र एकवचनको सङ्गति रहेको पाइन्छ।

(११६) hami aũ-tsh-ũ
1PL come-be-1PL.NPST
'हामी आउँछौं।'

(११७) hami a-jũ
1PL come-1PL.PST
'हामी आयौं।'

माथिका उदाहरण (११६) -मा नियन्त्रकका रूपमा रहेको *hami* -ले प्रथम पुरुष बहुवचन सर्वनामलाई जनाएको छ। लक्ष्यमा आएको *aũ-tsh-ũ* -मा *-ũ* -ले लक्ष्यको प्रथम पुरुष र बहुवचनलाई सूचित गरेको पाइन्छ। उदाहरण (११४) -मा जस्तै लक्ष्यमा *aũ-* र *-tsh* -ले घटना र घटनाको अभूतकाल, अपूर्ण पक्ष र इच्छार्थक भावलाई सूचित गरेको छ। उदाहरण (११७) -को लक्ष्यमा *-jũ* -ले लक्ष्यको प्रथम पुरुष, बहुवचन, भूतकाल, पूर्ण पक्ष, सामान्यार्थक भावलाई जनाएको छ। प्रथम पुरुषमा पदसङ्गतिको अभिलक्षणका आधारमा पुरुष र वचनको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ सङ्गति रहेको पाइन्छ। अभिलक्षण-महत्ताका आधारमा-मानक नेपालीको प्रथम पुरुषमा पुरुष र वचनको पदसङ्गतिलाई निम्नलिखित आधारमा हेर्न सकिन्छ-

नियन्त्रक	लक्ष्य
mΛ [+author-participant] [+singular - augmented]	aũ-tsh ^h u [+author-participant] [+singular - augmented]
hami [+author-participant] [-singular + augmented]	aũtsh ^h ũ [+author-participant] [-singular + augmented]

दार्जिलिङ्गो नेपाली क-वर्गमा द्वितीय पुरुषमा पुरुष, वचन र आदरार्थीको अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ-

- (११८) *tʰ* *aũ-tʰʌ-s*
 2SG.LHON come- be.2SG.NPST.NF-LHON
 'तँ आउँछस्।'
- (११९) *tʰ* *a-i-s*
 2SG.LHON come-AOR.2SG.PST-LHON
 'तँ आइस्।'
- (१२०) *tʰ* *aũ-tʰ-e-s*
 2SG.LHON come- be-2SG.F-LHON.NPST
 'तँ आउँछेस्।'
- (१२१) *timi* *aũ-tʰʌ-u*
 2SG.MHON come- be.2SG.NPST.NF-MHON
 'तिमी आउँछौ।'
- (१२२) *timi* *aũ-tʰe-u*
 2SG.MHON come- be-2SG.F-MHON
 'तिमी आउँछेउ।'
- (१२३) *timi* *a-e-u*
 2SG.MHON come-2SG.AOR-MHON
 'तिमी आयौ।'

माथिका उदाहरण (११८) र (१२०) -मा नियन्त्रक *tʰ* -ले द्वितीय पुरुष एकवचन निम्न आदरार्थी सर्वनामलाई सूचित गरेको छ। यसरी नै उदाहरण (१२१) र (१२२) -मा नियन्त्रक *timi* -ले द्वितीय पुरुष एकवचन मध्य आदरार्थीलाई देखाएको छ। उदाहरण (११८) र (१२०) -मा लक्ष्यमा आएको *tʰʌs* र *tʰes* -मा भएको *-ʌs* -ले लक्ष्यमा रहेको द्वितीय पुरुष, एकवचन, निम्न आदरार्थी देखाएको छ भने *-es* -ले लक्ष्यमा स्त्रीलिङ्ग सूचक पनि बुझाएको छ। नियन्त्रकमा स्त्रीलिङ्ग सूचक नरहे तापनि लक्ष्यमा स्त्रीलिङ्ग

सूचक रहेको पाइन्छ। नियन्त्रक नाम वा आयाम रहेमा व्याकरणिक कोटिलाई लिएको हुन्छ।^{२९}

भूतकालमा भने द्वितीय पुरुष निम्न आदरार्थीमा लिङ्ग भेद रहेको पाइँदैन। *tĩ a-is* यस उदाहरणमा आएका लक्ष्यले भूतकाल जनाएको छ। अभूतकालमा द्वितीय पुरुष, निम्न आदरार्थी एकवचनमा लिङ्ग भेद लक्ष्यपदमा देखिए तापनि भूतकालमा भने लिङ्ग भेद रहेको पाइँदैन। उदाहरण (१२१) -को लक्ष्यमा आएको *-lu* -ले लक्ष्यको द्वितीय पुरुष, मध्य आदरार्थी, स्त्रीइतरलिङ्ग सूचकलाई सूचित गरेको पाइन्छ भने उदाहरण (१२२) -को लक्ष्यमा आएको *-eu* -ले लक्ष्यको द्वितीय पुरुष, एकवचन, स्त्रीलिङ्ग र मध्य आदरार्थी सूचकका रूपमा रहेको छ। द्वितीय पुरुषमा पनि भूतकालमा लिङ्ग भेद सूचक रहेको पाइँदैन। उदाहरण (११९) र (१२३) लक्ष्यमा आएको *-is* -ले निम्न आदरार्थी भूतकाललाई जनाएको छ भने *-eu* मध्य आदरार्थी भूतकाल बुझाएको पाइन्छ। उदाहरण (१२५) लक्ष्यमा आएको बहुवचनमा पनि भूतकाल सूचक एकवचनमा जस्तै रहेको पाइन्छ।

(१२४) *timi-haru aũ-tshʌ*
2MHON-PL come-be-2SG.NF.LHON.NPST
'तिमीहरू आउँछ।''

(१२५) *timi-haru a-e-u*
2MHON-PL come-2PL.AOR-MHON
'तिमीहरू आयौ।'

नियन्त्रकमा मध्य आदरार्थी *-haru* बहुवचन सूचकका रूपमा रहेको पाइन्छ। लक्ष्यमा आएको मध्य आदरार्थीमा एकवचन र बहुवचनमा भिन्नता रहेको पाइँदैन। दुवै वचनमा लक्ष्यपदको एउटै रूप रहेको देखिन्छ। लक्ष्यमा आएको *-ũ* -ले मध्य आदरार्थी र वचनको

^{२९} १८ फरवारी २०२१ -मा आइसा किद्वेसँगको चर्चाका क्रममा उहाँले दिनुभएको सुझाउअनुसार नाम र आयाम नियन्त्रकका रूपमा रहेमा स्वतः व्याकरणिक कोटिको अभिलक्षणलाई लिएको हुन्छ। नेपालीमा नाममा मात्र नभएर सर्वनामले पनि व्याकरणिक कोटिलाई लिएको पाइन्छ।

कार्य गरेको पाइन्छ। समग्रमा मानक नेपालीमा द्वितीय पुरुष, मध्य आदरार्थीमा नियन्त्रकमा वचनमा भेद रहेको पाइए तापनि लक्ष्यमा एकै प्रकारका वचनको प्रयोग रहेको पाइन्छ। पदसङ्गतिका आधारमा वचन अभिलक्षणको पदसङ्गति रहे तापनि महत्ताका आधारमा असङ्गति रहेको पाइन्छ। यसरी नै द्वितीय पुरुष उच्च आदरार्थीमा पनि नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ वचन अभिलक्षणका आधारमा पदसङ्गति रहेको पाइए तापनि महत्ताका आधारमा वचनको असङ्गति रहेको देखिन्छ। उदाहरणका निम्ति (१२६-१२८) -लाई लिन सकिन्छ।

(१२६) tɔpāi au-nu-hun-tsʰɿ
2SG.HHON come-INF-be-be-3SG.NF.NPST
'तपाईँ आउनुहुन्छ।'

(१२७) tɔpāi-hɿru au-nu-hun-tsʰɿ
2SG.HHON-PL come-INF-be-be-3SG.NF.NPST
'तपाईँहरू आउनुहुन्छ।'

(१२८) tɔpāi/-hɿru au-nu-bʰɿ-jo
2SG.HHON/-PL come-INF-be-3SG.NF.LHON.AOR
'तपाईँ/तपाईँहरू आउनुभयो।'

उदाहरण (१२६) नियन्त्रकमा द्वितीय पुरुष उच्च आदरार्थी सर्वनाममा tɔpāi रूपको प्रयोग भएको पाइन्छ। यसरी नै उदाहरण (१२७) नियन्त्रकमा बहुवचन सूचकका रूपमा -hɿru जोडिएको पाइन्छ। लक्ष्यमा au-nu-hun-tsʰɿ रूप रहेको पाइन्छ। au -ले लक्ष्यको धातुलाई अर्थात् आउने घटनालाई बुझाउँदछ। -nu स्वतन्त्र लक्ष्य हो जसले नेपालीमा लक्ष्यको भावलाई पनि बुझाएको हुन्छ। त्यसरी नै -hun अर्को स्वतन्त्र लक्ष्य हो hunu- लक्ष्यको धातु हो, जसले हुने घटनालाई जनाएको हुन्छ। -tsʰɿ स्वतन्त्र लक्ष्य हो जसलाई नेपालीमा योजिका पनि भनिएको छ। यस -tsʰɿ लक्ष्यले घटनाको अभूतकाललाई बुझाएको हुन्छ। यसरी चारवटा लक्ष्यहरूको संयोगले उच्च आदरार्थी लक्ष्यपदको निर्माण भएको

पाइन्छ।^{३०} द्वितीय पुरुष उच्च आदरार्थी भूतकाल (१२८) -मा *-bʰʌ-jo* आएको छ। *-bʰʌ* -ले लक्ष्यको धातु बुझाएको छ भने *-jo* -ले लक्ष्यको लुडलाई जनाएको छ।

द्वितीय पुरुषमा जस्तै तृतीय पुरुषमा पनि तीन प्रकारका आदरार्थी रहेका पाइन्छन्-

(१२९) u aũ-tsʰʌ
3SG.LHON come- be.3SG.NF.LHON.NPST
'ऊ आउँछ।''

(१३०) u a-jo
3SG.LHON come-3SG.NF.LHON.AOR
'ऊ आयो।'

(१३१) u aũ-tsʰe
3SG.LHON come- be-3SG.F.LHON NPST
'ऊ आउँछे।'

(१३२) u a-i
3SG.LHON come-3SG.F.LHON.AOR
'ऊ आई।'

माथिका उदाहरण (१२९-१३२) -सम्म तृतीय पुरुषका निम्न आदरार्थीको उदाहरण हो। तृतीय पुरुष एकवचनमा *u*, *tjo* जस्ता रूपहरू नियन्त्रकमा रहेको पाइन्छ। *tjo* नियन्त्रक दूरवाची आयाम हो भने *jo* निकटवर्ती आयाम हो। नियन्त्रकसँग आएका लक्ष्यमा उदाहरण (११८) र (१२०) -मा जस्तै *-ʌs* र *-es* -ले लक्ष्यका काल पक्ष र भावलाई देखाउनका साथै लिङ्ग भेदलाई पनि देखाएको पाइन्छ। निम्न आदरार्थीमा बहुवचन सूचकको रूप रहेको पाइँदैन। मानक नेपालीमा तृतीय पुरुष निम्न आदरार्थी एकवचनमा पुरुष, वचन र

^{३०} एउटा उच्च आदरार्थी लक्ष्यको बनेट चार वा चारभन्दा धेरै लक्ष्यको संयोजनबाट भएको पाइन्छ। यस अध्ययनमा रूपका आधारमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको छ। वाक्यगत आधारमा अध्ययन गर्नु हो भने कुन कुन तत्त्वका कारण यसरी धेरैवटा लक्ष्यहरू एकै साथ आउन सक्छन् भन्ने पत्तो लगाउन सकिन्छ। नेपालीमा आएको यस उच्च आदरार्थी लक्ष्यपदको वाक्यात्मक अध्ययन गर्न आवश्यक रहेको छ।

लिङ्गको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति भएको पाइन्छ। यसरी नै उदाहरण (१३०) -मा तृतीय पुरुष, निम्न आदरार्थी, स्त्रीइतरलिङ्ग, भूतकालका रूपमा लक्ष्यमा *-jo* रूप रहेको छ भने (१३२) -मा स्त्रीलिङ्ग सूचकका रूपमा *-i* -को प्रयोग भएको पाइन्छ। पदसङ्गतिका आधारमा तृतीय पुरुष र एकवचनको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति भएको पाइन्छ। लक्ष्यमा स्त्रीलिङ्ग सूचक आए तापनि नियन्त्रकसँग असङ्गति रहेको पाइन्छ।

(१३३) uni au-ts^hΛ-n
 3SG.MHON come- be-3SG.NF.NPST-MHON
 'उनी आउँछन्।'

(१३४) uni au-ts^h-in
 3SG.MHON come- be-3SG.F.NPST-MHON
 'उनी आउँछिन्।'

(१३५) uni a-in
 3SG.MHON come-3SG.F.MHON.PST
 'उनी आइन्।'

(१३६) uni-ɦΛru au-ts^hΛ-n
 3SG.MHON-PL come-3PL.NF.NPST-MHON
 'उनीहरू आउँछन्।'

(१३७) uni /-ɦΛru a-e
 3SG.MHON/-PL come-3MHON.AOR
 'उनी/उनीहरू आए।'

माथि उदाहरण (१३३-१३७) -मा तृतीय पुरुष मध्य आदरार्थीमा नियन्त्रकका रूपमा *uni* -को प्रयोग भएको छ। उदाहरण (१३३) -को लक्ष्य *auts^hΛn* -मा आएको *-Λn* -ले लक्ष्यपदको तृतीय पुरुष, मध्य आदरार्थी देखाएको छ भने उदाहरण (१३४) -मा आएको *au-ts^h-in* -को *-in* -ले तृतीय पुरुष, मध्य आदरार्थी र स्त्रीलिङ्ग सूचकका रूपमा रहेको पाइन्छ। मानक नेपालीमा *-i* स्त्रीलिङ्गी सूचकका रूपमा रहेको पाइन्छ। तृतीय पुरुष,

मध्य आदरार्थी सर्वनाममा बहुवचन हुँदा *-hɪru* सूचकको प्रयोग देखिए तापनि लक्ष्यपदमा कुनै रूपको परिवर्तन नरहेको पाइन्छ। अर्थात् तृतीय पुरुष मध्य आदरार्थीमा नियन्त्रकमा एकवचन र बहुवचन सूचक रहे तापनि लक्ष्यमा एकवचनको प्रयोगमात्र रहेको पाइन्छ। भूतकालमा तृतीय पुरुष, मध्य आदरार्थी लक्ष्यमा आएको *ain* -को *-in* -ले स्त्रीलिङ्ग सूचकका रूपमा रहेको छ भने *ae* -को *-e* -ले एकवचन स्त्रीइतरलिङ्ग बुझाएको छ। समग्रमा भूतकाल तृतीय पुरुष, मध्य आदरार्थी नियन्त्रकमा बहुवचन आएमा लक्ष्यमा स्त्रीलिङ्ग सूचक रहेको पाइँदैन साथै एकवचनको-मात्र प्रयोग भएको पाइन्छ।

(१३८) *uhã* *au-nu-hun-tsʰɪ*
 3SG.HHON come-INF-be-be-3SG.NF.NPST
 'उहाँ आउनुहुन्छ।'

(१३९) *jɪhã* *au-nu-hun-tsʰɪ*
 3SG.HHON come-INF-be-be-3SG.NF.NPST
 'यहाँ आउनुहुन्छ।'

(१४०) *uhã-hɪru* *au-nu-hun-tsʰɪ*
 3SG.HHON-PL come-INF-be-be-3SG.NF.NPST
 'उहाँहरू आउनुहुन्छ।'

(१४१) *jɪhã-hɪru* *au-nu-hun-tsʰɪ*
 3SG.HHON-PL come-INF-be-be-3SG.NF.NPST
 'यहाँहरू आउनुहुन्छ।'

माथिको उदाहरण (१३८) र (१४०) -मा नियन्त्रकमा आएको *wɪhã* र उदाहरण (१३९) र (१४१) -मा आएको *jɪhã* पनि तृतीय पुरुष, उच्च आदरार्थीमा प्रयोग हुने सर्वनाम हो। *jɪhã* -ले निकटवर्ती आयाम सूचकका रूपमा रहेको छ भने *wɪhã* दूरवर्ती आयाम उच्च आदरार्थी सर्वनामका रूपमा रहेको छ। नियन्त्रकमा बहुवचन सूचकका रूपमा *-hɪru* -को प्रयोग भएको पाइन्छ। एकवचनबाट बहुवचन हुँदा उच्च आदरार्थीका लक्ष्यमा कुनै पनि रूपको परिवर्तन भएको पाइँदैन। उच्च आदरार्थीमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ लिङ्ग भेद

रहेको पाइँदैन। द्वितीय पुरुषमा जस्तै तृतीय पुरुष उच्च आदरार्थीमा भूतकाल बुझाउनका निम्ति *-bʰɿ-jo-*मा *-bʰɿ* लक्ष्यको धातु र *-jo* लुङ रूप आएको पाइन्छ। तृतीय पुरुष उच्च आदरार्थीमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ क-वर्गमा अकरणको भूतकाल र अभूतकालका आधारमा तथ्यहरू विश्लेषण यस प्रकार रहेको छ ।

(१४२) *mɿ* *gɿ-i-nã*
1SG *gO-1SG.AOR-NEG*
'म गइँनँ।'

(१४३) *mɿ* *dza-di-nã*
1SG *gO-HAB-NEG*
'म गइँनँ।'

(१४४) *ɦami* *gɿ-e-nũ*
1PL *gO-AOR-NEG.PL*
'हामी गएँनौँ।'

माथिका उदाहरण (१४२) -मा प्रथम पुरुष एकवचन सर्वनाम *mɿ* रूपको प्रयोग भएको छ भने लक्ष्यमा *gɿ-i-nɿ* रूपको प्रयोग भएको पाइन्छ। *gɿ-* -ले लक्ष्यको धातु बुझाएको छ। *-i* -ले लक्ष्यको लुङ बुझाएको छ। यसरी नै *-nɿ* -ले अकरण बुझाएको पाइन्छ। यसरी नै उदाहरण (१४४) -मा प्रथम पुरुष बहुवचन सूचक *ɦami* -को प्रयोग भएको पाइन्छ। लक्ष्यपदमा आएका *gɿ-* -ले लक्ष्यको धातु बुझाउँदछ भने *-e* -ले लक्ष्यको पूर्ण पक्ष बुझाएको छ। यसरी नै *-n* -ले लक्ष्यको अकरण बुझाउँदछ भने *-ũ* बहुवचन सूचकका रूपमा रहेको छ। बहुवचनको सर्वनामसँग सङ्गति भएको पाइन्छ।

(१४५) *mɿ* *dzã-di-nã*
1SG *gO.1SG-PROG-NEG*
'म जाँदिँनँ।'

(१४६) *ɦami* *dzã-dɿi-nɿ-ũ*
1PL *gO-PROG-NEG-PL*
'हामी जाँदिँनौँ।'

माथि उदाहरण (१४५) र (१४६) अभूतकालको उदाहरण हो। उदाहरण (१४५) -का लक्ष्यमा आएको *dzādin* -मा *-di* -ले लक्ष्यको सातत्य पक्षलाई जनाउँदछ भने परसर्गका रूपमा अकरण *-n* -को प्रयोग भएको छ। उदाहरण (१४४) लक्ष्य *dzādinlū* -मा *-dli* -ले लक्ष्यको सातत्य पक्षलाई जनाउँदछ भने परसर्गका रूपमा आएको *-ū* -ले नियन्त्रकसँग बहुवचनको पदसङ्गति देखाएको छ।

(१४७) *tā* *g*_Λ-*i*-*n*_Λ-*s*
 2SG.LHON *g*_o-AOR- NEG-LHON
 'तँ गइनस्।'

उदाहरण (१४७) -को लक्ष्य *g*_Λ*n*_Λ*s* -मा *g*_Λ- -ले लक्ष्यको धातु, *-i* -ले पक्ष, *-n*_Λ -ले अकरण सूचक र *-s* निम्न आदरार्थीको नियन्त्रकसँग पदसङ्गतिका रूपमा आएको पाइन्छ।

(१४८) *tā* *dza*-*dli*-*n*_Λ-*s* ~ *dza*-*di*-*n*_Λ-*s*
 2SG *g*_o-PROG.NF-NEG-3GS.LHON ~ *g*_o-PROG.F-NEG-3SG.LHON
 'तँ जाँदैनस्/जाँदिनस्।'

उदाहरण (१४७) -का लक्ष्यमा आएको *dzadlin*_Λ*s* र *dzadin*_Λ*s* -मा *-dli* र *-di* -ले लक्ष्यको सातत्यपक्ष बुझाएको छ। *-s* -ले निम्न आदरार्थी एकवचनलाई बुझाएको छ। यसरी नै *-di* -ले स्त्रीलिङ्ग र सातत्य पक्ष र प्रश्नार्थक भाव जनाएको छ।

(१४९) *timi* *g*_Λ-*e*-*n*_Λ-*u* ~ *g*_Λ-*i*-*n*_Λ-*u*
 2SG.MHON *g*_o-2.AOR-NEG-MHON ~ *g*_o-2SG.F.AOR-NEG-MHON
 'तिमी गएनौ/गइनौ।'

(१५०) *timi*-*fi*_Λ*ru* *g*_Λ-*e*-*n*_Λ-*u*
 2SG.MHON-PL *g*_o-AOR-NEG-MHON
 'तिमीहरू गएनौ/गइनौ।'

उदाहरण (१४९) र (१५०) -मा लक्ष्यमा आएको *g*_Λ*e**n*_Λ*u* र *g*_Λ*i**n*_Λ*u* -मा *-e* पूर्ण पक्ष र स्त्रीइतरलिङ्ग सूचकका रूपमा रहेको छ। यसरी नै *-u* मध्य आदरार्थी सूचकका रूपमा

रहेको पाइन्छ। उदाहरण (१४९) -मा लक्ष्यमा आएको *glinlu* -मा *-i* रूपले पूर्ण पक्ष र स्त्रीलिङ्ग सूचकका रूपमा रहेको पाइन्छ। मानक नेपाली मध्य आदरार्थीमा एकवचनबाट बहुवचन हुँदा लक्ष्यमा कुनै रूपको परिवर्तन भएको पाइँदैन। नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ मध्य आदरार्थीमा वचनको पदसङ्गति भएको पाइँदैन।

(१५१) *timi* *dzã-dli-nɒ-u ~ dza-di-nɒ-u*
 2SG.MHON go-PROG-NEG-2.MHON ~ go-PROG.F-NEG-MHON
 'तिमी जाँदैनौ/जाँदिनौ।'

(१५२) *timi-hɒru* *dzã-dli-nɒ-u*
 2SG.MHON-PL go-PROG-NEG-MHON
 'तिमी जाँदैनौ।'

माथिका उदाहरण (१४८) -मा जस्तै उदाहरण (१५१) र (१५२) लक्ष्यमा सातत्यपक्ष *-dli* -को प्रयोग भएको पाइन्छ। स्त्रीलिङ्ग हुँदा *-dli* -को स्थानमा *-di* -को प्रयोग भएको पाइन्छ। तर बहुवचन हुँदा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ लिङ्गको पदसङ्गति रहेको पाइँदैन।

(१५३) *tɒpãi* *dza-nu-b^hɒ-e-nɒ*
 2SG.HHON go-INF-be-AOR-NEG
 'तपाईँ जानुभएन।'

(१५४) *tɒpã-hɒru* *dza-nu-b^hɒ-e-nɒ*
 2SG.HHON-PL go-INF-be-AOR-NEG
 'तपाईँहरू जानुभएन।'

नेपालीमा उच्च आदरार्थी लक्ष्यपदमा एकभन्दा धेरै लक्ष्यहरूको संयोग भएको पाइन्छ। अकरण परसर्गका रूपमा रहेको पाइन्छ। काल, पक्ष र भावका आधारमा-मात्र भूत र अभूतकालमा भेद रहेको देखिन्छ। उदाहरण (१५३) -का लक्ष्यमा *dzanub^hɒenɒ* -को *-e* -ले लक्ष्यको पूर्ण पक्ष जनाएको छ। यसमा *dza-*, *-nu-* *-b^hɒ* गरी तीनवटा लक्ष्यहरू रहेका पाइन्छन्। अकरण भने परसर्गका रूपमा रहेको पाइन्छ।

(१५५) tɔpāi dza-nu-hun-nɔ
2SG.HHON go-INF-be-NEG
'तपाईं जानुहुन्न ।'

(१५६) tɔpā-hɔru dza-nu-hun-nɔ
2SG.HHON-PL go-INF-be-NEG
'तपाईंहरू जानुहुन्न ।'

उदाहरण (१५५) र (१५६) -मा उच्च आदरार्थीमा अभूतकालको उदाहरण राखिएको छ ।
लक्ष्यपद *dzanuhunnɔ* -मा -nɔ अकरण सूचकका रूपमा-मात्र नभएर इच्छार्थ भावलाई
पनि जनाएको पाइन्छ ।

(१५७) u ~ tjo ~ jo gɔ-e-nɔ
3SG.LHON go-AOR-NEG
'ऊ/त्यो/यो गएन ।'

(१५८) u ~ tjo ~ jo dza-dɔi-nɔ
3SG.LHON go-PROG-NEG
'ऊ /त्यो/यो जाँदैन ।'

उदाहरण (१५७) -मा आएको लक्ष्य *gɔenɔ* -मा -e -ले लक्ष्यको पूर्ण पक्ष र -nɔ -ले
अकरण बुझाएको छ । अकरण परसर्गमा रहेको हुनाले काल सूचक शून्य रूपमा रहेको
पाइन्छ । यसरी नै उदाहरण (१५८) -मा लक्ष्य *dzadɔinɔ* -मा -dɔi -ले लक्ष्यको सातत्य
पक्षलाई लिएको छ भने -nɔ अकरण परसर्गका रूपमा नै रहेको पाइन्छ ।

(१५९) uni gɔ-e-nɔ-n ~ gɔ-i-nɔ-n
3SG.MHON go-AOR-NEG-MHON ~ go-AOR.F-NEG-MHON
'उनी गएनन्/गइनन् ।'

(१६०) uni-hɔru gɔ-e-nɔ-n
3SG.MHON-PL go-AOR-NEG-MHON
'उनीहरू गएनन् ।'

उदाहरण (१५९) र (१६०) को लक्ष्य *glenɫn ~ ainɫn* -मा तृतीय पुरुष, मध्य आदरार्थी सूचकका रूपमा *-n* परसर्गका रूपमा रहेको पाइन्छ। *-e* -ले पूर्ण पक्षलाई जनाएको छ भने *-i* स्त्रीलिङ्ग सूचकका रूपमा रहेको छ।

(१६१) uni dza-dɫi-nɫ-n ~ dza-di-nɫ-n
3SG.MHON go-PROG-AOR-NEG-MHON ~ go-PROG.F-NEG-MHON
'उनी जाँदैन्/जाँदिन्।'

(१६२) uni-hɫru dza-dɫi-nɫ-n
3SG.MHON-PL go-PROG-NEG-MHON
'उनीहरू जाँदैन्।'

उदाहरण (१६१) र (१६२) -को लक्ष्य *dzadɫinɫn* र *dzadinɫn* -मा *-dɫi* र *-di* -ले सातत्य पक्षलाई बुझाएको छ भने *-n* तृतीय पुरुष मध्य आदरार्थी सूचकका रूपमा रहेको छ। *-di* -ले सातत्य पक्ष साथै स्त्रीलिङ्ग सूचकका रूपमा पनि आएको पाइन्छ।

(१६३) wɫhã ~ jɫhã dza-nu-b^hɫ-e-nɫ
3SG.HHON go-INF-be-AOR-MHON
'उहाँ/यहाँ जानुभएन।'

(१६४) wɫhã ~ jɫhã dza-nu-hun-nɫ
3SG.HHON go-INF-be-NEG
'उहाँ/यहाँ जानुहुन्न।'

द्वितीय पुरुष उच्च आदरार्थीमा जस्तै तृतीय पुरुष उच्च आदरार्थीमा पनि लक्ष्यको एउटै रूप रहेको पाइन्छ। द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषमा उच्च आदरार्थीमा आएको लक्ष्यका रूपमा समानता रहेको पाइन्छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्गमा उच्च आदरार्थी लक्ष्यपदमा पुरुष र वचनमा भिन्नता रहेको पाइँदैन।

पदसङ्गतिका आधारमा दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्गमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुष, वचन र आदरार्थीको पदसङ्गति भएको पाइन्छ। तृतीय पुरुष निम्न आदरार्थीमा सर्वनाममा

लिङ्ग सूचक नपाइए तापनि लक्ष्यपदमा लिङ्ग सूचक रहेको पाइन्छ। मध्य आदरार्थी र उच्च आदरार्थीमा बहुवचन सूचक र लिङ्ग सूचक रहेको पाइँदैन।

पदसङ्गतिका आधारमा नेपाली क-वर्गमा निम्नलिखित वितरणका आधारमा हेर्न सकिन्छ-

नियन्त्रक					लक्ष्य					
पुरुष	वचन	लिङ्ग	आदर	आयाम	वचन	लिङ्ग	आदर	अकरण	काल	आयाम
प्र	एक/बहु	-	-	-	एक/बहु	-	-	क/अक	भू/अभू	-
द्वि	एक/बहु	-	नि/म/उ	नि/दू	एक/बहु	स्त्री/स्त्रीइ	नि/म/उ	क/अक	भू/अभू	-
तृ	एक/बहु	स्त्री/स्त्रीइ	नि/म/उ	नि/दू	एक/बहु	स्त्री/स्त्रीइ	नि/म/उ	क/अक	भू/अभू	-

तालिका ४.६ दार्जिलिङ्गो क-वर्ग नेपालीको पदसङ्गति वितरण

माथिका रूपतात्त्विक तथ्याङ्कका आधारमा क-वर्गमा प्रथम पुरुषमा पुरुष र वचनको अभिलक्षण-महत्ताको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। द्वितीय पुरुषमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुष, वचन र आदरार्थीको अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको देखिन्छ। नियन्त्रकमा आयाम सूचकको प्रयोग पाइए तापनि लक्ष्यमा शून्य रहेको देखिन्छ। लिङ्ग र आयामको अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति द्वितीय पुरुषमा रहेको पाइँदैन। यसरी नै तृतीय पुरुषमा पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थीको अभिलक्षण-महत्ताको मेल नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ रहेको पाइन्छ। तृतीय पुरुषमा नियन्त्रकमा आयामको प्रयोग पाइए तापनि लक्ष्यमा शून्य रहेको पाइन्छ।

माथिका रूपतात्त्विक आधारमा प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष नियन्त्रकमा लिङ्ग भेद नरहे तापनि लक्ष्यसित लिङ्गको पनि पदसङ्गति भएको पाइन्छ। अर्थतात्त्विक आधारमा क-वर्ग नेपालीमा लिङ्गको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति भएको पाइन्छ। नियन्त्रकमा लिङ्ग अव्यक्त रूपमा रहेको पाइन्छ भने लक्ष्यमा व्यक्त रूपमा रहन्छ। जस्तै-

- (१६५) mli-le b^hat k^ha-i-sak-eki hũ
 1SG-ERG rice eat-AOR-INTS-PTCP.F be.1SG.NPST
 'मैले भात खाइसकेकी हुँ।'
- (१६६) mli-le b^hat k^ha-i-sak-eko hũ
 1SG-ERG rice eat-AOR-INTS-PTCP.NF be.1SG.NPST
 'मैले भात खाइसकेको हुँ।'
- (१६७) timi-le b^hat k^ha-i-sak-eki hɭu
 2SG.MHON-ERG rice eat-AOR-INTS-PTCP.F be.2SG.MHON.NPST
 'तिमीले भात खाइसकेका हो।'
- (१६८) timi-le b^hat k^ha-i-sak-eko hɭu
 2SG.MHON-ERG rice eat-AOR-INTS-PCTP.NF be.2SG.MHON.NPST
 'तिमीले भात खाइसकेको हो।'
- (१६९) us-le b^hat k^ha-i-sak-eki ho
 3SG.LHON-ERG rice eat-AOR-INTS-PCTP.F be.3SG.LHON.NPST
 'उसले भात खाइसकेकी हो।'
- (१७०) us-le b^hat k^ha-i-sak-eko ho
 3SG.LHON-ERG rice eat-AOR-INTS-PCTP.NF be.3SG.LHON.NPST
 'उसले भात खाइसकेको हो।'

उद्देश्यपदमा रहेको सर्वनामसँग सम्बन्धित सङ्केतकका लिङ्गमा लक्ष्यको लिङ्ग पदसङ्गति भएको पाइन्छ। यस आधारमा सबै पुरुष नियन्त्रकमा लिङ्ग अव्यक्त रूपमा रहेको पाइन्छ। लक्ष्यमा रूपतात्त्विक आधारमा रहेको लिङ्गसँग पदसङ्गति भएको हुन्छ।

समग्रमा क-वर्गमा करण-अकरण र भूत-अभूतकालमा देखिएको लक्ष्यका रूपलाई निम्नलिखित तालिकामा हेर्न सकिन्छ-

ध्रुवीयता	काल	आदरार्थी	प्र.पु		द्वि पु		तृ पु		लिङ्ग	
			एक	बहु	एक	बहु	एक	बहु	स्त्री	स्त्रीइतर
करण	भूत		Σ-ë	Σ-ü						
		निम्न			Σ-is/Σ-i		Σ-jo		Σ-i	Σ-is
		मध्य			Σ-eu	Σ-eu	Σ-in/Σ-e		Σ-in	Σ-e
		उच्च			Σ-nub ^h λjo					
	अभूत		Σ-ts ^h u	Σ-ts ^h ü						
		निम्न			Σ-ts ^h λs/ts ^h es				Σ-ts ^h es	Σ-ts ^h λs
		मध्य			Σ-ts ^h eu/ts ^h λu	Σ-ts ^h λu	Σ-t ^h λn/ts ^h in	Σ-ts ^h λn	Σ-ts ^h eu/Σ-ts ^h in	Σ-ts ^h λu/Σ-ts ^h λn
		उच्च			Σ-nufhunts ^h λ					
	अकरण	भूत		Σ-inλ	Σ-enü					
			निम्न			Σ-inλs				
मध्य					Σ-enλu/Σ-inλu	Σ-enλu	Σ-inλn/Σ-enλn	Σ-enλn	Σ-inλu/Σ-inλn	Σ-enλu/Σ-enλn
उच्च					Σ-nub ^h λenλ					
अभूत			Σ-dinλ	Σ-dλinü						
		निम्न			Σ-dinλs/Σ-dλinλs					
		मध्य			Σ-dinu/Σ-dλinu	Σ-dλinu	Σ-dinλn/Σ-dλinλn	Σ-dλinλn	Σ-dinu/Σ-dinλn	Σ-dλinu/Σ-dλinλn
		उच्च			Σ-nufhunλ					

तालिका ४.७ क-वर्गमा करण-अकरण र भूत-अभूतकालको रूप

४.२.२ ख-वर्ग

ज्ञवाली (१९६४) -ले वर्गीकरण गरी दार्जिलिङ्गो नेपाली भनिएको भाषिका ख-वर्गअन्तर्गत लिन सकिन्छ। ख-वर्गअन्तर्गत नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ता खतम भएको पाइन्छ। तल विवरण गरिएको तथ्याङ्कका आधारमा ख-वर्गमा वचन, आदरार्थी र लिङ्गको विविधता रहेको पाइन्छ। यस विविधताका आधारमा ख-वर्गलाई विविधता-१, विविधता-२ र विविधता-३ गरी तीन उपवर्गमा विभाजन गरेर यस खण्डमा अध्ययन गरिएको छ।

४.२.२.१ विविधता -१

विविधता -१ -मा क-वर्ग जस्तै नेपालीका तथ्यहरू देखिए तापनि रूपका आधारमा भिन्न रहेको पाइन्छ। अभिलक्षण-महत्ताका आधारमा यस वर्गमा पदसङ्गति र असङ्गति दुवै रहेको पाइन्छ।

(१७१) (क) m Λ g^hɽr g Λ -ẽ~go-ẽ
1SG home go-1SG.PST
'म घर गएँ/गोएँ।'

(ख) m Λ dzan-ts^hu
1SG go- be.1SG.NPST
'म जान्छु।'

(ग) hami g^hɽr g Λ -jũ~go-jũ
1PL home go -1PL.NPST
'हामी घर गयौँ/गोयौँ।'

(घ) hami g^hɽr dzan-ts^h Λ -ũ~dzan-ts^h Λ -m
1PL home go-be.NF.NPST-1PL
'हामी घर जान्छौँ/जान्छम्।'

माथि उदाहरण (१७१क-घ) -सम्म प्रथम पुरुष एकवचन र बहुवचनका भूतकाल र अभूतकालका उदाहरण रहेका छन्। माथिका उदाहरणका आधारमा दार्जिलिङ्गो नेपालीमा मानक नेपाली सरह नियन्त्रक र लक्ष्यमा प्रथम पुरुष र एकवचनको प्रयोग भएको पाइन्छ।

कतिपय वक्ताकोमा *m* परिवर्तन भएर *mo* -को प्रयोग भएको पाइन्छ। यो ध्वनितात्त्विक परिवर्तन मात्र हो र यसले व्याकरणिक कोटिमा कुनै प्रकारको परिवर्तन ल्याउँदैन। माथिको उदाहरण (१७१ घ) -मा आएका लक्ष्यमा *-m* र *-ü* दुई प्रकारको बहुवचन सूचकको रूप रहेको पाइन्छ। पदसङ्गतिका आधारमा माथिका उदाहरण (१७१ ख) र (ग) -मा पुरुष र वचनको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। यसरी नै उदाहरण (१७१ -ग) र (घ) -मा मानक नेपालीमा जस्तै अभूतकाल सूचक रहेको देखिन्छ। पुरुष र वचनको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति भएको देखिन्छ।

- (१७२) (क) *tã* *gʰɽ* *dza*
 2SG.LHON home go-2SG.LHON.NPST
 'तँ घर जा ।'
- (ख) *tã* *gʰɽ* *gɽi-s*
 2SG.LHON home go.2SG-LHON.PST
 'तँ घर गइस ।'
- (ग) *timi* *bɽdzar* *dza-u*
 2SG.MHON bazaar go-2SG.MHON.NPST
 'तिमी बजार जाउ ।'
- (घ) *timi* *bɽdzar* *gɽ-eu*
 2SG.MHON bazaar go-2SG.MHON.PST
 'तिमी बजार गयौ ।'
- (ङ) *tim-eɽru* *bɽdzar* *dza-u*
 2SG.MHON-PL market go-2PL.MHON
 'तिमैरू बजार जाउ ।'
- (च) *tɽpãi* *gʰɽ* *dza-nu-fos*
 2SG.HHON home go-INF-be.3SG.HHON
 'तपाईँ घर जानुहोस् ।'
- (छ) *tɽpai-fɽru* *gʰɽ* *dza-nu-fos*
 3SG.HHON-PL home go-INF-be.2SG.HHON
 'तपाईँहरू घर जानुहोस् ।'

(ज) tʰpai-hʌru gʰʌr dza-nu-bʰʌ-jo
 3SG.HHON-PL home go-INF-be-3SG.NF.LHON.AOR
 'तपाईंहरू घर जानुभयो।'

उदाहरण (१७२-क) द्वितीय पुरुष, निम्न आदरार्थी, एकवचनको उदाहरण हो। द्वितीय पुरुषमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुष र वचनको अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। द्वितीय पुरुष एकवचनमा अभूतकालमा *tʰ gʰʌr aidzʌ* जस्तो रूपको प्रयोग भएको पाइन्छ। *aidzʌ* लक्ष्यपदले पनि आउने क्रियाको लुङ बुझाएको छ। द्वितीय पुरुष निम्न आदरार्थीमा बहुवचन सूचक नरहेको पाइन्छ। उदाहरण (१७२-ग) -मा द्वितीय पुरुष मध्य आदरार्थी एकवचनको पदसङ्गति नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ रहेको पाइन्छ। मानक नेपालीमा जस्तै विविधता १-मा मध्य आदरार्थी एकवचन, बहुवचन र उच्च आदरार्थी एकवचन र बहुवचनमाझ लक्ष्यपदमा कुनै भिन्नता रहेको पाइँदैन (हेर्नुहोस् उदाहरण १७२-घ देखि च सम्म)। मानक नेपालीमा जस्तो अभूतकालमा निम्न आदरार्थी र मध्य आदरार्थीमा लिङ्ग भेद यस भाषिकामा रहेको पाइँदैन। उच्च आदरार्थीमा भने *bʰʌjo* रूप नै रहेको पाइन्छ। पदसङ्गतिका आधारमा यस भाषिकामा द्वितीय पुरुषमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ सङ्गति रहेको देखिन्छ।

(१७३) (क) tjo gʰʌr gʌ-jo
 3SG.LHON.NF home go-3SG.LHON.NF.AOR
 'त्यो घर गयो।'

(ख) u bʌdzar gʌ-jo
 3SG.LHON.NF market go- 3SG.NF.LHON.AOR
 'ऊ बजार गयो/गई।'

(ग) tjo/u gʰʌr dzan-tsʰʌ
 3SG.LHON.NF home go- be.3SG.NF.LHON.NPST
 'त्यो/ऊ घर जान्छ।'

(घ) uni gʰʌr gʌ-e
 3SG.MHON.NF home go- 3SG.MHON.AOR
 'उनी घर गए।'

- (ड) uni g^hʌr dzan-ts^hʌn
3SG.MHON.NF home go-be.3SG-NF.MHON.NPST
'उनी घर जान्छन्।'
- (च) uni-fʌru g^hʌr gʌ-e
3SG.MHON.NF-PL home go- 3SG.NF.LHON.AOR
'उनीहरू घर गए।'
- (छ) uɦa g^hʌr dza-nu-b^hʌ-jo
3SG.HHON.NF home go-INF-be-3SG.NF.LHON.AOR
'उहाँ घर जानुभयो।'
- (ज) jinni-fʌru~tini-fʌru bʌdzar gʌ-e
3SG.HHON.NF-PL bazaar go-3SG.NF.MHON
'यिनीहरू/तिनीहरू बजार गए।'
- (झ) uɦã-fʌru bʌdzar dza-nu-b^hʌ-jo~gʌ-e
3SG.HHON-PL bazaar go-INF-be-3SG.NF.LHON.AOR~go-MHON.AOR
'उहाँहरू बजार जानुभयो/गए।'

माथिका उदाहरण (१७३ क र ख) -मा नियन्त्रकका रूपमा सर्वनाम *tjo, u* प्रयोग भएको पाइन्छ। तृतीय पुरुषको निम्न आदरार्थीमा सर्वनाम र लक्ष्यपदमाझ तृतीय पुरुष, एकवचनको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति भएको पाइन्छ। उदाहरण (१७४ -ख) -मा नियन्त्रकमा लिङ्ग भेद नरहे तापनि लक्ष्यमा लिङ्गभेद रहेको पाइन्छ। उदाहरण (१७४ ग र घ) -मा मध्य आदरार्थीको उदाहरण रहेको छ। मानक नेपालीमा जस्तै यस भाषिकामा मध्य आदरार्थी लक्ष्यमा लिङ्गभेद रहेको पाइन्छ। पुरुष र वचनको पदसङ्गति पाइए तापनि लक्ष्यमा मात्र लिङ्गभेद सूचक रहेको छ। नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ लिङ्गको पदसङ्गति भएको पाइँदैन बहुवचन लक्ष्यपदमा भने मध्य आदरार्थी अभूतकालमा लक्ष्य *gʌe* प्रयोग भएको पाइन्छ। यसमा सर्वनाम र लक्ष्यमा तृतीय पुरुष, एकवचन, उच्च आदरार्थीको सङ्गति भएको पाइन्छ। केही भाषिक वक्ताका भाषामा उच्च आदरार्थी लक्ष्यपद *dza-nu-b^hʌ-jo* रहेको छ भने केही वक्ताका भाषामा मध्य आदरार्थी लक्ष्यपद *gʌe* रहेको पाइन्छ।

आदरार्थीको अभिलक्षण-महत्ताका आधारमा यस भाषिकामा पदसङ्गति र असङ्गति रहेको पाइन्छ।

समग्रमा यस भाषिकामा क-वर्ग नेपालीमा जस्तै नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति देखिए तापनि मध्य आदरार्थीमा एकवचन र बहुवचनमाझ एकै प्रकारको वचन सूचक रहेको देखिन्छ। अभिलक्षणको पदसङ्गति पाइए तापनि यस भाषिकामा महत्ताको असङ्गति रहेको पाइन्छ।

विविधता १ -मा अकरण

क-वर्गमा जस्तै अभिलक्षणको यस वर्गमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति रहेको पाइए तापनि अकरणमा महत्ताका आधारमा असङ्गति रहेको पाइन्छ।

(१७४) (क) $m\lambda \sim mo \quad g\lambda-i-n$
1SG $go-AOR-NEG$
'म/मो गइन।'

(ख) $m\lambda \sim mo \quad dz\ddot{a}-di-n\lambda$
1SG $go-PROG-NEG$
'म/मो जाँदिन।'

(ग) $hami \sim ham-eru \quad g\lambda-e-nu$
1PL $go-AOR-NEG.PL$
'हामी/हामेरु गएनौ।'

(घ) $hami \sim ham-eru \quad dza-d\lambda i-nu$
1PL $go-PROG-NEG.PL$
'हामी/हामेरु जाँदैँनौ।'

माथिका उदाहरण (१७४ क र ख) -मा नियन्त्रकका रूपमा आएको सर्वनाम $m\lambda$ र mo दुई भिन्न रूप नभएर एउटै रूपका समरूप हुन्। उच्चारणका आधारमा-मात्र भिन्न भएको पाइन्छ। यसरी नै उदाहरण (१७४ -ख) -का लक्ष्यमा आएको $g\lambda jin\lambda, g\lambda in\lambda$ एउटै रूप हो। लक्ष्यमा $g\lambda /go-$ -ले लक्ष्यको धातु जनाएको छ भने $-i/-ji$ -ले लक्ष्य पक्ष जनाउँदछ।

यसरी नै उदाहरण (ग) र (घ) -मा नियन्त्रकका रूपमा आएको *hami* बहुवचनमा *-eru* बहुवचन सूचकको प्रयोग भएको पाइन्छ। लक्ष्यमा *-dli* -ले क्रियाको सातत्य पक्षलाई देखाएको छ। यसरी नै परसर्गका रूपमा आएको *-nɪ* -ले अकरणलाई जनाएको छ। नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ बहुवचन र प्रथम पुरुषको अभिलक्षणको सङ्गति भए तापनि महत्ताको असङ्गति रहेको पाइन्छ।

(१७५) (क) $t\tilde{\alpha} \sim t\ddot{o}$ $g\lambda-e-n\lambda-s \sim go-e-n\lambda-s$
 2SG.LHON $go-SG.NF.AOR-NEG \sim go-SG.NF.AOR-LHON$
 'तँ/तौं गइनस्/गोइनस्।'

(ख) $t\tilde{\alpha} \sim t\ddot{o}$ $dza-d\lambda i-n\lambda-s$
 2SG.LHON $go-SG.NF.PROG-NEG-LHON$
 'तँ/तौं जाँदैनस्।'

यसरी नै उदाहरण (१७५-क) र (ख) $t\tilde{\alpha} \sim t\ddot{o}$ द्वितीय पुरुष निम्न आदरार्थी सर्वनाम रहेको पाइन्छ। उदाहरण (१७४ क) -को लक्ष्यपद $g\lambda en\lambda s$ र $go en\lambda s$ जस्ता रूपहरू आएका छन्।

(ग) $timi$ $g\lambda-e-n\lambda-u$
 2SG.MHON $go-AOR-NEG- MHON.PL$
 'तिमी गएनौ।'

(घ) $timi$ $dza-d\lambda i-n\lambda-u$
 2SG.MHON $go-PROG-NEG- MHON.PL$
 'तिमी जाँदैनौ।'

(ङ) $timi-h\lambda ru \sim tim-eru$ $g\lambda-e-n\lambda-u$
 2SG.MHON-PL $go-AOR-NEG- MHON.PL$
 'तिमीहरू/ तिमेरू गएनौ।'

(च) $timi-h\lambda ru \sim tim-eru$ $dza-d\lambda i-n\lambda-u$
 2SG.MHON-PL $go-PROG-NEG- MHON.PL$
 'तिमीहरू/ तिमेरू जाँदैनौ।'

उदाहरण (ग-च) -सम्म द्वितीय पुरुष मध्य आदरार्थीको उदाहरण हुन्। यी उदाहरणहरूमा भूतकालमा *glenlu* लक्ष्य र अभूतकालमा *dzadlinlu* लक्ष्यमा रहेको छ। यस भाषिकामा मानक नेपाली भएको मध्य आदरार्थी सूचकको प्रयोग भएको पाइन्छ। लक्ष्यमा कुनै पनि वचन, पुरुष र लिङ्गसँगको असङ्गति रहेको पाइन्छ। भूतकालमा लक्ष्यको पूर्ण पक्ष *-e* -को प्रयोग भएको पाइन्छ भने अभूतकालमा लक्ष्यको सातत्यपक्ष *-dli* रहेको पाइन्छ। अकरण *-nɿ* परसर्गका रूपमा रहेको छ। यस भाषिकामा वचन र आदरार्थीमा विविधता देखिए तापनि शून्य रूपमा रहेको पाइन्छ।

(छ) tɿpāi dza-nu-b^ho-e-nɿ
2SG.HHON go-INF-be-AOR-NEG
'तपाईँ जानुभोएन।'

(ज) tɿpāi-hɿru dza-nu-b^ho-e-nɿ
2SG.HHON-PL go-INF-be-AOR-NEG
'तपाईँहरू जानुभोएन।'

(झ) tɿpāi dza-nu-hun-nɿ
2SG.HHON go-INF-be-NEG
'तपाईँ जानु हुन्न।'

उदाहरण (छ) -मा *dzanub^hoenɿ* लक्ष्यपदमा *-b^ho* भएको छ। क-वर्गमा जस्तै यस विविधतामा द्वितीय पुरुषमा उच्च आदरार्थीको प्रयोग रहेको पाइन्छ।

(१७६) (क) u ~ tjo ~ jo gɿ-e-nɿ
3SG.LHON go-AOR-NEG
'ऊ/त्यो/यो गएन।'

(ख) u ~ tjo ~ jo dza-dli-nɿ
3SG.LHON go-PROG-NEG
'ऊ/त्यो/यो जादैन।'

- (ग) uni gɽ-e-nɽ-n
3SG.MHON gO-AOR-NEG-MHON
'उनी गएनन् ।'
- (घ) uni-fɽɽu~un-eru gɽ-e-nɽ-n
3SG.MHON-PL gO-AOR-NEG-MHON
'उनीहरू गएनन् ।'
- (ङ) uni dza-dɽi-nɽ-n
3SG.MHON gO-PROG-NEG-MHON
'उनी जाँदैनन् ।'
- (च) un-eru dza-dɽi-nɽ
3SG.MHON-PL gO-PROG-NEG
'उनेरू जाँदैन ।'
- (छ) wǎhǎ ~ jāhǎ gɽ-e-nɽ-n
3SG.HHON gO-AOR-NEG-MHON
'वाँहाँ/याँहाँ गएनन् ।'
- (ज) wǎhǎ ~ jāhǎ dza-dɽi-nɽ-n
2SG.HHON gO-PROG-NEG-MHON
'वाँहाँ/ याँहाँ जाँदैनन् ।'

माथिका उदाहरण (१७६ क-ज) -सम्म तृतीय पुरुषका उदाहरण हुन्। ख-वर्गको यस विविधताका नेपालीमा तृतीय पुरुष निम्न आदरार्थी लक्ष्यमा आएको छ, मध्य आदरार्थी र उच्च आदरार्थीमा पनि सोही लक्ष्य रहेको पाइन्छ। समग्रमा भाषिकामा अकरण हुँदा भूतकाल लक्ष्यमा -e-nɽ रूप आएको हुन्छ। -e क्रियाको पूर्ण पक्षलाई बुझाएको पाइन्छ। यसरी नै अभूतकालमा -dɽi-nɽ अकरणको प्रयोग देखिन्छ। -dɽi -ले लक्ष्यको सातत्य पक्षलाई जनाएको हुन्छ भने -nɽ -ले अकरणलाई जनाएको पाइन्छ।

समग्रमा यस विविधतालाई निम्नलिखित तालिकामा राखेर हेर्न सकिन्छ-

नियन्त्रक					लक्ष्य					
पुरुष	वचन	लिङ्ग	आदर	आयाम	वचन	लिङ्ग	आदर	अकरण	काल	आयाम
प्र	एक/बहु	-	-	-	एक/बहु	-	-	क/अक	भू/अभू	-
द्वि	एक/बहु	-	नि/म/उ	नि/दू	एक	स्त्री/स्त्रीइ	नि/म/उ	क/अक	भू/अभू	-
तृ	एक/बहु	स्त्री/स्त्रीइ	नि/म/उ	नि/दू	एक	स्त्री/स्त्रीइ	नि/म/उ	क/अक	भू/अभू	-

तालिका ४.८ दार्जिलिङ्गे नेपाली विविधता १-मा पदसङ्गति वितरण

माथिका तालिकामा नेपाली दार्जिलिङ्गे विविधता १ -मा प्रथम पुरुषमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुष र वचनको अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति भएको पाइन्छ। द्वितीय पुरुषमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुषको अभिलक्षण-महत्ताको सङ्गति पाइए तापनि वचनमा असङ्गति रहेको पाइन्छ। आदरार्थीका आधारमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको मेल रहेको पाइन्छ। नियन्त्रकमा आयाम रहे तापनि लक्ष्यमा शून्य रहेको देखिन्छ। यसरी नै तृतीय पुरुषमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुष, आदरार्थी र लिङ्गको अभिलक्षण-महत्ताको मेल रहेको पाइन्छ। वचन नियन्त्रकमा एकवचन र बहुवचनको प्रयोग पाइए तापनि लक्ष्यमा एकवचनमात्र रहेको देखिन्छ। माथिका विश्लेषणका आधारमा दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्गको विविधता १ -को क्रियाको रूपलाई ध्रुवीयता र काललाई आधार बनाएर निम्नलिखित तालिकामा राखिएको छ-

ध्रुवीयता	काल	आदरार्थी	प्र.पु		द्वि.पु		तृ.पु		लिङ्ग	
			एक	बहु	एक	बहु	एक	बहु	स्त्री	स्त्रीइतर
करण	भूत		$\Sigma\text{-}\ddot{e}$	$\Sigma\text{-}u$						
		निम्न			$\Sigma\text{-}is/\Sigma\text{-}i$		$\Sigma\text{-}jo$		$\Sigma\text{-}i$	$\Sigma\text{-}is$
		मध्य			$\Sigma\text{-}eu$	$\Sigma\text{-}eu$	$\Sigma\text{-}e$			
		उच्च			$\Sigma\text{-}e$					
	अभूत		$\Sigma\text{-}ts^hu$	$\Sigma\text{-}ts^hu$						
		निम्न			$\Sigma\text{-}ts^h\Lambda s/\Sigma\text{-}ts^hes$				$\Sigma\text{-}ts^hes$	$\Sigma\text{-}ts^h\Lambda s$
		मध्य			$\Sigma\text{-}ts^h\Lambda u$	$\Sigma\text{-}ts^h\Lambda u$	$\Sigma\text{-}ts^h\Lambda n$	$\Sigma\text{-}ts^h\Lambda n$		
		उच्च			$\Sigma\text{-}ts^h\Lambda n$					
	अकरण	भूत		$\Sigma\text{-}in\Lambda$	$\Sigma\text{-}enu$					
			निम्न			$\Sigma\text{-}in\Lambda s$				
मध्य					$\Sigma\text{-}en\Lambda u$	$\Sigma\text{-}en\Lambda u$	$\Sigma\text{-}en\Lambda n$	$\Sigma\text{-}en\Lambda n$		
उच्च					$\Sigma\text{-}en\Lambda n$					
अभूत			$\Sigma\text{-}din\Lambda$	$\Sigma\text{-}d\Lambda in\ddot{u}$						
		निम्न			$\Sigma\text{-}d\Lambda in\Lambda s$					
		मध्य			$\Sigma\text{-}d\Lambda inu$	$\Sigma\text{-}d\Lambda inu$	$\Sigma\text{-}d\Lambda in\Lambda n$	$\Sigma\text{-}d\Lambda in\Lambda n$		
		उच्च			$\Sigma\text{-}d\Lambda in\Lambda n$					

तालिका ४.९ विविधता १-मा करण-अकरण र भूत-अभूतकालको रूप

४.२.२.२ विविधता २

ख-वर्गको विविधता २ -मा प्रथम पुरुषमा विविधता १ -मा जस्तै रूप रहेको पाइन्छ। द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषमा आदरार्थीका आधारमा भिन्नता रहेको पाइन्छ।

(१७७) (क) $t\ddot{a}$ $ai\text{-}s \sim au\text{-}ts^h\Lambda s$
 3SG.LHON $come\text{-}3SG.NF.LHON.PST \sim come\text{-}3SG.NF.LHON.NPST$
 'तँ आइस्/आउँछस्।'

(ख) $timi$ $a\text{-}jo \sim au\text{-}ts^h\Lambda$
 3SG.MHON $come\text{-}3SG.NF.LHON.AOR \sim come\text{-}be.3SG.NF.LHON.NPST$
 'तिमी आयो/आउँछ।'

(ग) $t\Lambda p\ddot{a}i$ $au\text{-}nu\text{-}b^h\Lambda\text{-}jo \sim au\text{-}nu\text{-}hun\text{-}ts^h\Lambda$
 3SG.HHON $come\text{-}INF\text{-}be\text{-}3SG.NF.AOR \sim come\text{-}INF\text{-}be\text{-}be.3SG.NF.NPST$
 'तपाईं आउनुभयो/आउनुहुन्छ।'

माथिका उदाहरण (१७७ क-ग) -मा द्वितीय पुरुषको उदाहरण रहेको छ। यस भाषिकामा नियन्त्रकमा निम्न, मध्य र उच्च आदरार्थी रहेको देखिन्छ भने लक्ष्यमा निम्न र उच्च

आदरार्थीमा अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति भएको पाइन्छ। यसरी नै तृतीय पुरुषमा पनि लक्ष्यमा निम्न र उच्च आदरार्थीको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ।

- (घ) u ~ tjo ~ jo a-jo ~ au-ts^hʌ
 3SG.LHON come-3SG.NF.LHON.AOR ~ come-be.3SG.NF.NPST
 'ऊ/त्यो/यो आयो/आउँछ।'
- (ङ) uni ~ tini ~ ini a-jo ~ au-ts^hʌ
 3SG.MHON come-3SG.NF.LHON.AOR ~ come-be.3SG.NF.NPST
 'उनी/तिनी/यिनी आयो/आउँछ।'
- (च) wʌhã ~ jʌhã au-nu-b^hʌ-jo ~ au-nu-hun-ts^hʌ
 3SG.HHON come-INF-INF-SG.AOR ~ come-INF-be-be.3SG.NF.NPST
 'उहाँ/यहाँ आउनुभयो/आउनुहुन्छ।'

विविधता १ -मा जस्तो विविधता २ -मा नियन्त्रकमा बहुवचन सूचकको प्रयोग पाइए तापनि लक्ष्यमा एकवचनको मात्र पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। भूतकाल र अभूतकालमा ज्ञात र अज्ञात दुवै प्रकारको पक्ष रहेको देखिन्छ। यस भाषिकाका करणमा पुरुषको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ भने नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ वचन र आदरार्थीको अभिलक्षणको मेल रहे तापनि महत्ताको असङ्गति रहेको पाइन्छ (हेर्नुहोस् उदाहरण १७७ ख र ङ)।

यस भाषिकाका अकरणमा करणमा जस्तै लक्ष्यमा निम्न र उच्च आदरार्थीको पदसङ्गति भएको देखिन्छ। पुरुषको पदसङ्गति पाइए तापनि वचन र आदरार्थीको असङ्गति रहेको पाइन्छ।

- (१७८) (क) tʌ ai-nʌ-s ~ au-dʌi-nʌ-s
 2SG.LHON come.2SG.PST-NEG-2SG.LHON~come-PROG.NPST-NEG-LHON
 'तँ आइनस्/ आउँदैनस्।'

- (ख) timi ae-nʌ ~ au-dʌi-nʌ
 2SG.MHON come.2S.PST-NEG ~ come-PROG-NEG.MHON
 'तिमी आएन/आउँदैन।'

- (ग) tɔpãi au-nu-hu-dli-nɔ ~ au-nu-hun-nɔ
 2SG.HHON come-INF-be-PROG-NE ~ come-INF-be-NE
 'तपाईं आउनुहुन्न/आउनुहुन्न ।'
- (घ) u ~ tjo ~ jo a-e-nɔ ~ au-dli-nɔ
 3SG.LHON come.3SG.LHON-AOR-NEG ~ come-PROG-NEG
 'ऊ/त्यो/यो आएन/ आउँदैन ।'
- (ङ) uni ~ tini ~ ini a-e-nɔ ~ au-dli-nɔ
 3SG.MHON come.3SG.LHON-AOR-NEG ~ come-PROG-NEG
 'उनी/तिनी/यिनी आएन/आउँदैन ।'
- (च) wɔhã ~ jɔhã au-dli-nɔ ~ au-nu-hun-nɔ
 3SG.HHON come.SG.NF-PROG-NEG ~ come-INF-be-NEG
 'उहाँ/यहाँ आउँदैन/आउनुहुन्न ।'

यस भाषिकामा अकरणमा सातत्य पक्ष रहेको पाइन्छ। समग्रमा माथिका उदाहरणका आधारमा यस भाषिकालाई निम्नलिखित तालिकामा राखेर हेर्न सकिन्।

नियन्त्रक					लक्ष्य					
पुरुष	वचन	लिङ्ग	आदर	आयाम	वचन	लिङ्ग	आदर	अकरण	काल	आयाम
प्र	एक/बहु	-	-	-	एक/बहु	-	-	क/अक	भू/अभू	-
द्वि	एक/बहु	-	नि/म/उ	नि/दू	एक	स्त्री/स्त्रीइ	नि/उ	क/अक	भू/अभू	-
तृ	एक/बहु	स्त्री/स्त्रीइ	नि/म/उ	नि/दू	एक	स्त्री/स्त्रीइ	नि/उ	क/अक	भू/अभू	-

तालिका ४.१० विविधता -२ पदसङ्गति वितरण

माथिका तालिकामा प्रथम पुरुषमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुष र वचनको अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति भएको देखिन्छ। द्वितीय पुरुषमा पुरुषको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको मेल भए तापनि वचन र आदरार्थीमा अभिलक्षणको मेल र महत्ताको अमेल रहेको देखिन्छ। लक्ष्यमा एकवचन र निम्न र उच्च आदरार्थीको मात्र नियन्त्रकसँग पदसङ्गति भएको पाइन्छ। लक्ष्यमा मध्य आदरार्थीको प्रयोग यस भाषिकामा रहेको पाइँदैन। यसरी नै तृतीय पुरुषमा पनि पुरुष र लिङ्गको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-

महत्ताको मेल रहेको पाइन्छ। वचन र आदरार्थीको द्वितीय पुरुषमा जस्तै नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षणको मेल रहे तापनि महत्ताको मेल रहेको पाइँदैन।

ख-वर्गको विविधता-२ -को माथिको तथ्यका आधारमा क्रियाको रूपलाई निम्नलिखित तालिकामा राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ-

ध्रुवीयता	काल	आदरार्थी	प्र.पु		द्वि.पु		तृ.पु		लिङ्ग	
			एक	बहु	एक	बहु	एक	बहु	स्त्री	स्त्रीइतर
करण	भूत		Σ-ē	Σ-u						
		निम्न			Σ-is		Σ-jo			
		मध्य			Σ-jo		Σ-jo			
		उच्च			Σ-nub ^h ɔ					
	अभूत			Σ-ts ^h u						
		निम्न			Σ-ts ^h ɔs/					
		मध्य			Σ-ts ^h ɔ					
		उच्च			Σ-nufuɔts ^h ɔ					
	अकरण	भूत		Σ-inɔ						
			निम्न			Σ-inɔs				
			मध्य			Σ-enɔ		Σ-enɔ		
			उच्च			Σ-nub ^h ɔenɔ				
अभूत				Σ-dinɔ						
		निम्न			Σ-dɔinɔs					
		मध्य			Σ-dɔinɔs		Σ-dɔinɔ	Σ-dɔinɔ		
		उच्च			Σ-nufuɔnnɔ					

तालिका ४.११ विविधता २ -मा करण-अकरण र भूत-अभूतकालको रूप

४.२.२.३ विविधता ३

विविधता ३ मा विविधता १ र विविधता २ भन्दा भिन्न लक्ष्यमा एकै प्रकारको रूप र त्यसको अभिलक्षण-महत्ता रहेको पाइन्छ। भूतकालमा -jo र अभूतकालमा -ts^hɔ आएको पाइन्छ।

(१७९) mɔ ~ mo g^hɔr gɔ-jo ~ dza-n-ts^hɔ
 1SG home go-3SG.AOR ~ go-HAB-be.3SG.NF.NPST
 'म/मो घोर गयो/जान्छ।'

- (१८०) ham-eru g^hor g^hjo ~ dza-n-tsh^h
 1PL home go-3SG.AOR ~ go-HAB-be.3SG.NF.NPST
 'हामेरू घोर गयो/जान्छ ।'
- (१८१) tō ~ tǎ g^hor g^hjo ~ dza-n-tsh^h
 2SG.LHON home go-3SG.AOR ~ go-HAB-be.3SG.NF.NPST
 'तौं/तँ घोर गयो/जान्छ ।'
- (१८२) tō^haru g^hor g^hjo ~ dza-n-tsh^h
 3PL home go-3SG.AOR ~ go-HAB-be.3SG.NF.NPST
 'तौंहरू घोर गयो/जान्छ ।'
- (१८३) timi g^hor g^hjo ~ dza-n-tsh^h
 2SG.MHON home go-3SG.AOR ~ go-HAB-be.3SG.NF.NPST
 'तिमी घोर गयो/जान्छ ।'
- (१८४) tim-eru g^hor g^hjo ~ dza-n-tsh^h
 2.MHON-PL home go-3SG.AOR ~ go-HAB-be.3SG.NF.NPST
 'तिमेरू घोर गयो/जान्छ ।'
- (१८५) tɒpāi ~ tōpai g^hor g^hjo ~ dza-n-tsh^h
 2SG.HHON home go-3SG.AOR ~ go-HAB-be.3SG.NF.NPST
 'तपाईं/तौंपाई घोर गयो/जान्छ ।'
- (१८६) tɒpāi-haru g^hor g^hjo ~ dza-n-tsh^h
 2SG.HHON-PL home go-3SG.AOR ~ go-HAB-be.3SG.NF.NPST
 'तपाईंहरू घोर गयो/जान्छ ।'
- (१८७) u g^hor g^hjo ~ dza-n-tsh^h
 3SG.LHON home go-3SG.AOR ~ go-HAB-be.3SG.NF.NPST
 'ऊ घोर गयो/जान्छ ।'
- (१८८) *uni g^hor g^hjo ~ dza-n-tsh^h
 3SG.MHON home go-3SG.AOR ~ go-HAB-be.3SG.NF.NPST
 'उनी घोर गयो/जान्छ ।'
- (१८९) un-eru g^hor g^hjo ~ dza-n-tsh^h
 3SG.MHON-PL home go-3SG.AOR ~ go-HAB-be-3SG.NF.NPST
 'उनेरू घोर गयो/जान्छ ।'

(१९०) wafã g^hor gɿ-jo ~ dza-n-ts^hɿ
 3SG.HHON home go-3SG.AOR ~ go-HAB-be.3SG.NF.NPST
 'उहाँ घोर गयो गयो/जान्छ ।'

(१९१) wafaru g^hor gɿ-jo ~ dzan-ts^hɿ
 3SG.HHON.PL home go-3SG.AOR ~ go-HAB-be.3SG.NF.NPST
 'उहाँरू घोर गयो/जान्छ ।'

माथिका उदाहरण (१७९-१९१) माझ एकै प्रकारको लक्ष्यपद रहेको पाइन्छ। नियन्त्रकमा पुरुष, वचन, आदरार्थी भिन्न भिन्न रहे तापनि लक्ष्यमा कुनै रूप परिवर्तन नभएको देखिन्छ। मानक नेपालीलाई आधार बनाएर उदाहरण (१८७) -मा मात्र तृतीय पुरुष एकवचन, निम्न आदरार्थीको सङ्गति लक्ष्यसँग रहेको पाइन्छ। अन्य उदाहरणमा पुरुष वचन र आदरार्थीमाझ असङ्गति रहेको पाइन्छ। यस भाषिकामा भूतकालमा -jo र अभूतकालमा -ts^hɿ रूप रहेको पाइन्छ। पदसङ्गतिका आधारमा यस भाषिकामा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुष, वचन र आदरार्थीको अभिलक्षण-महत्ताको असङ्गति रहेको देखिन्छ। अकरणका आधारमा पनि सोही प्रकारको रूप रहेको पाइन्छ।

(१९२) mɿ ~ mo gɿ-e-nɿ ~ go-e-nɿ
 1SG go-3SG.NF.AOR-NEG
 'म/मो गएन/गोएन ।'

(१९३) mɿ ~ mo dza-dli-nɿ
 1SG go-PROG-NEG
 'म/मो जाँदैन ।'

(१९४) fami ~ fam-eru gɿ-e-nɿ ~ gɿ-je-nɿ ~ go-e-nɿ
 1PL~ 1PL-PL go-3SG.NF.AOR-NEG
 'हामी/हामेरू गएन/गयेन/गोएन ।'

(१९५) fami ~ fam-eru dza-dli-nɿ
 1PL~ 1PL-PL go-PROG-NEG
 'हामी/हामेरू जाँदैन ।'

माथिका उदाहरण (१९२) र (१९३) -मा आएको सर्वनाम *mɪ* र *mɔ* दुई भिन्न रूप नभएर एउटै रूप हुन्। उच्चारणका आधारमा मात्र भिन्न भएको पाइन्छ। यसरी नै उदाहरण (१९३) -को लक्ष्यपद *gɪenɪ, gɪjɛnɪ, goenɪ*, पनि भिन्न लक्ष्यपद नभएर *gɪnɪ* कै विविध रूप हो। लक्ष्यमा आएको *gɪ-/go-* -ले क्रियाको धातु जनाएको छ भने *-e/-je* -ले क्रियाको पूर्ण पक्षलाई जनाउँदछ। यस भाषिकामा पुरुष, वचन, आदरार्थीको नियन्त्रकसँग लक्ष्यमा अभिलक्षण-महत्ताको सङ्गति रहेको पाइँदैन। यसरी नै उदाहरण (१९४) र (१९५) -मा आएको *hɪmi* बहुवचनमा *-eru* बहुवचन सूचकको प्रयोग भएको छ। उदाहरण (१९४) र (१९५) -मा *-dɪ* -ले क्रियाको सातत्य पक्षलाई देखाएको छ। यसरी नै परसर्गका रूपमा आएको *-nɪ* -ले अकरणलाई जनाएको छ।

(१९६) *tɿ ~ tɔ̃ go-e-nɪ*
 2SG.LHON *go-3SG.NF.AOR-NEG*
 'तै/तौँ गोएन।'

(१९७) *tɿ ~ tɔ̃ dza-dɪ-nɪ*
 2SG.LHON *go-PROG-NEG*
 'तै/तौँ जाँदैन।'

यसरी नै उदाहरण (१९६) र (१९७) *tɿ/tɔ̃* द्वितीय पुरुष निम्न आदरार्थी सर्वनाम रहेको पाइन्छ। उदाहरण (१९६) -को लक्ष्यमा *goenɪ ~ goenɪs* जस्ता विविध रूपहरू आएका छन्। *goenɪ* -मा क-वर्गमा आएको [-ɪ] ध्वनिको परिवर्तन भएर [-o] ध्वनि भएर अगोलित ध्वनि गोलित ध्वनि भएको पाइन्छ। यसरी नै क-वर्ग नेपालीमा जस्तै निम्न आदरार्थी सूचक *-s* लोप भएर शून्य रूपमा रहेको पाइन्छ। यस उदाहरणमा *-e* रूपले लक्ष्यको पूर्ण पक्षलाई बुझाएको छ। माथि उदाहरण (१९६) र (१९७) -मा पुरुषको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ कतै सङ्गति र असङ्गति भएको देखिन्छ।

- (१९८) timi gɬ-e-nɬ
2SG.MHON go-3SG.NF.AOR-NEG
'तिमी गएन ।'
- (१९९) timi dza-dɬi-nɬ
2SG.MHON go-PROG-NEG
'तिमी जाँदैन ।'
- (२००) timi-hɬɾu ~ tim-eru gɬ-e-nɬ
2SG.MHON-PL go-3SG.NF.AOR-NEG
'तिमीहरू/ तिमेरू जाँदैन ।'
- (२०१) timi-hɬɾu ~ tim-eru dza-dɬi-n
2SG.MHON-PL go-PROG-NEG
'तिमीहरू/ तिमेरू जाँदैन ।'

माथिका उदाहरण (१९८-२०१) द्वितीय पुरुष मध्य आदरार्थीका उदाहरण हुन्। यी उदाहरणहरूमा लक्ष्यमा भूतकालमा *gɬenɬ* र अभूतकालमा *dzadɬinɬ* रहेको छ। यस भाषिकामा मानक नेपाली भएको मध्य आदरार्थी सूचकको लोप भएको पाइन्छ। लक्ष्यमा कुनै पनि वचन, पुरुष र लिङ्गसँगको असङ्गति रहेको पाइन्छ। भूतकालमा लक्ष्यको पूर्ण पक्ष *-e* -को प्रयोग भएको पाइन्छ भने अभूतकालमा लक्ष्यको सातत्यपक्ष *-dɬi* रहेको पाइन्छ। यसरी नै अकरण *-nɬ* -को परसर्गका रूपमा रहेको छ। यस भाषिकामा कतै वचन र आदरार्थीमा विविधता देखिए तापनि कतै शून्य रूपमा रहेको पाइन्छ।

- (२०२) tɬpãi gɬ-e-nɬ ~ go-e-nɬ
2SG.HHON go-3SG.NF.AOR-NEG
'तपाईँ गएन/गोएन ।'
- (२०३) tɬpãi-hɬɾu gɬ-e-nɬ ~ go-e-nɬ
2SG.HHON-PL go-3SG.NF.AOR-NEG
'तपाईँहरू गएन/गोएन ।'
- (२०४) tɬpãi dza-dɬi-nɬ
2SG.HHON go-PROG-NEG
'तपाईँ जाँदैन ।'

मध्य आदरार्थीमा जस्तै उच्च आदरार्थीमा पनि एकै प्रकारको लक्ष्यपदको प्रयोग यस भाषिकामा रहेको पाइन्छ। माथि करणको चर्चा गर्दा यस विषयमा चर्चा गरिएको छ। लक्ष्यमा आएको *glenl ~ goenl* निम्न आदरार्थी क्रियापदको प्रयोग भएको पाइन्छ। नेपालीको यस भाषिक भेदमा उच्च आदरार्थी लक्ष्यको प्रयोग भने भएको पाइँदैन।

(२०५) u ~ tjo ~jo gλ-e-nλ ~ go-e-nλ
3SG.LHON go-3SG.NF.AOR-NEG
'ऊ/त्यो/यो गएन/गोएन।'

(२०६) u ~ tjo ~jo dza-dli-nλ
3SG.LHON go-PROG-NEG
'ऊ/त्यो/यो जाँदैन।'

(२०७) uni gλ-e-nλ
3SG.MHON go-3SG.NF.AOR-NEG
'उनी गएन।'

(२०८) uni-hλru ~ un-eru gλ-e-nλ
3SG.MHON-PL go-3SG.NF.AOR-NEG
'उनीहरू/उनेरु गएन।'

(२०९) uni dza-dli-nλ
2SG.MHON go-PROG-NEG
'उनी जाँदैन।'

(२१०) uni-hλru ~ un-eru dza-dli-nλ
3SG.MHON-PL go-PROG-NEG
'उनीहरू/उनेरु जाँदैन।'

(२११) wāhā ~ jāhā gλ-e-nλ ~ go-e-nλ
3SG.HHON go-3SG.NF.AOR-NEG
'उहाँ/ याँहाँ गएन/गोएन।'

(२१२) wāhā ~ jāhā dza-dli-nλ
2SG.HHON go-PROG-NEG
'उहाँ/ याँहाँ जाँदैन।'

माथि (२०५-२१२) -सम्म तृतीय पुरुषका उदाहरण हुन्। दार्जिलिङ्गे नेपालीमा तृतीय पुरुष निम्न आदरार्थीमा जुन लक्ष्यपद आएको छ, मध्य आदरार्थी र उच्च आदरार्थीमा पनि सोही लक्ष्यपद रहेको पाइन्छ। समग्रमा दार्जिलिङ्गे नेपाली भाषिकामा अकरण हुँदा भूतकाल लक्ष्यपदमा *-enɪ* रूप आएको हुन्छ। *-e* -ले क्रियाको पूर्ण पक्षलाई बुझाएको पाइन्छ। यसरी नै अभूतकालमा *-dɪɪnɪ* अकरणको प्रयोग देखिन्छ। *-dɪ* -ले क्रियाको सातत्य पक्षलाई जनाएको हुन्छ भने *-nɪ* -ले अकरणलाई जनाएको पाइन्छ।

पदसङ्गतिका आधारमा दार्जिलिङ्गे नेपालीको पदसङ्गति स्वरूपलाई निम्नलिखित तालिकामा राखिएको छ-

नियन्त्रक					लक्ष्य					
पुरुष	वचन	लिङ्ग	आदर	आयाम	वचन	लिङ्ग	आदरा	अकरण	काल	आयाम
प्र	एक/बहु	-	-	-	एक	-	नि	क/अक	भू/अभू	
द्वि	एक/बहु	-	नि/म/उ	नि/दू						
तृ	एक/बहु	स्त्री/स्त्रीइ	नि/म/उ	नि/दू						

तालिका ४.१२ दार्जिलिङ्गे विविधता ३-मा पदसङ्गति वितरण

माथिको तालिकाका आधारमा यस भाषिकामा नियन्त्रकमा क-वर्गमा जस्तै सबै व्याकरणिक कोटिहरू रहे तापनि लक्ष्यमा अभिलक्षण-महत्ताको असङ्गति रहेको पाइन्छ। लक्ष्यमा एकवचन, स्त्रीइतरलिङ्ग, निम्न आदरार्थी र एकै प्रकारका पुरुषको प्रयोग रहेको पाइन्छ। माथिको तालिका आधारमा विविधता ३ -को क्रियाको कोटिलाई निम्नलिखित तालिकामा राखेर हेर्न सकिन्छ-

ध्रुवीयता	काल	आदरार्थी	पुरुष						लिङ्ग	
			प्र पु		द्वि पु		तृ.पु		स्त्री	स्त्रीइतर
			एक	बहु	एक	बहु	एक	बहु		
करण	भूत	निम्न	Σ -jo							
		मध्य								
		उच्च								
	अभूत	निम्न	Σ -ts ^h ʌ							
		मध्य								
		उच्च								
अकरण	भूत	निम्न	Σ -enʌ							
		मध्य								
		उच्च								
	अभूत	निम्न	Σ -dʌinʌ							
		मध्य								
		उच्च								

तालिका ४.१३ विविधता ३ -मा करण-अकरण र भूत-अभूतकालको रूप

बार्वियस् (२०१३) -को भाषिक विविधता प्रारूपअनुसार सामाजिक इतिहासका आधारमा भाषामा यस प्रकारको विविधता आउन सक्छ। पुर्बेली नेपाली जसलाई मानक नेपाली मानिएको छ, त्यस भाषिक विविधतालाई दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्गमा राखिएको छ। ख-वर्गअन्तर्गत दार्जिलिङ र वरिपरि बोलिने नेपालीमा भोटबर्मेली परिवारको निकटतम भाषा (Adstratum) र अधस्तर भाषा (Substratum) रहेको दाहाल (१९७४) -ले बताएका छन्। यस प्रकारका भाषिकालाई ज्ञवाली (१९७९: १६) -ले शिक्षाको अभावका कारण भाषामा विकृति आएको भनेका छन् भने उनले सोही दार्जिलिङ र वरिपरि बोलिने नेपालीलाई दार्जिलिङ्गे नेपाली भाषिका भनेका छन्। भाषाविज्ञानअन्तर्गत विविधतालाई भाषिक विकृति नमानेर सामाजिक प्रभावका आधारमा भाषिक विविधता मान्न सकिन्छ। भारतमा नेपालीहरू बहुभाषिक समाजमा रहने हुनाले यस प्रकारको विविधतालाई भाषिक विकृति नमानेर भाषिक विविधता मान्न सकिन्छ। यसका साथै भाषाविज्ञानअन्तर्गत यस्ता विविधतालाई सूक्ष्म विविधताअन्तर्गत अध्ययन गर्न सकिन्छ (हेर्नुहोस् बार्वियस् २०१३)

४.२.३ उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली

उत्तरपूर्वाञ्चलमा पनि नेपाली भाषीको ठुलो समुदाय रहेको पाइन्छ। यस क्षेत्रको नेपाली भाषामा पाइने विविधतालाई निम्नलिखित उदाहरणका आधारमा हेर्न सकिन्छ।

(२१३) mo ~ mɿ b^hat k^ha-nu t^hal-ẽ
1SG rice eat-INF do-1SG.NF.AOR
'मो/म भात खानु थालें।'

(२१४) mɿ lɿ-e-ts^hu
1SG fall-AOR-be.1SG.NF.PST
'म लडेछु।'

(२१५) mo gɿ-ẽ
1SG go-1SG.NF.AOR
'म गएँ।'

(२१६) mo p^hurti t^hi-ẽ
1SG active have-1SG.NF.AOR
'मो फुर्ति थिएँ।'

(२१७) mo dza-n-ts^hu
1SG go-HAB- be-1SG.NF.PST
'मो जान्छु।'

उत्तरपूर्वाञ्चलका नेपालीमा प्रथम पुरुष एकवचन नियन्त्रकमा *mɿ* र *mo* दुई प्रकारका रूप रहेका छन्। यस क्षेत्रका भाषिकामा प्रथम पुरुष एकवचन लक्ष्यमा भूतकालमा पूर्ण पक्ष र सामान्यार्थक भावमा *-ẽ* र अभूतकालमा पूर्ण पक्ष र सम्भावनार्थक भावमा *-u* -को प्रयोग रहेको पाइन्छ। माथिका उदाहरण (२१३-२१७) -सम्म *mo* सर्वनामपदको प्रयोग भएको छ। पुरुषका आधारमा यस क्षेत्रका भाषिकामा सर्वनाम र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। यस क्षेत्रका भाषिकामा प्रथम पुरुष, एकवचनमा भूतकाल बुझाउन लक्ष्यमा *-ẽ* -को प्रयोग भएको छ भने अभूतकाल बुझाउनका लागि *-u* -को प्रयोग रहेको छ।

उत्तरपूर्वाञ्चलको नेपालीमा प्रथम पुरुष, एकवचनमा लक्ष्यमा क-वर्गमा जस्तै स्त्रीलिङ्ग सूचकको प्रयोग भएको पाइन्छ।

(२१८) mli-le gʌpʰ gʌr-i-sʌk-eko hũ
 1SG.ERG talk do-AOR-be-PTCP.NF be.1SG.PST
 'मैले गफ गरी सकेको हुँ।'

(२१९) mli-le gʌpʰ gʌr-i-sʌk-eki hũ
 1SG.ERG talk do-AOR-be-PTCP.F be.1SG.PST
 'मैले गफ गरी सकेकी हुँ।'

उदाहरण (२१८) पुरुषले आफ्नो विषयमा भन्दा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुष, वचन र लिङ्गको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। यसरी नै उदाहरण (२१९) -मा स्त्रीले आफ्नो बारेमा भन्दा लक्ष्यमा स्त्रीलिङ्ग सूचकको प्रयोग रहेको पाइन्छ। नियन्त्रक *mli* -को लक्ष्य *sʌkeki* -सँग पुरुष, वचन र लिङ्गको अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति भएको पाइन्छ। यसर्थ नियन्त्रक *mli* -मा लिङ्ग सूचक अव्यक्त रूपमा रहेको पाइन्छ।

(२२०) hami bʰat kʰa-nʌ tʰal-jum
 1PL rice eat-HAB start-1PL.PST
 'हामी भात खान थाल्युम।'

(२२१) hami sʌbʌi gur-ja-tsʰʌ-ũ
 1PL all travel-AOR-be.3SG.NF.NPST-1PL.PST
 'हामी सबै घुन्याछौं।'

(२२२) hami delli gur-tsʰʌ-ũ
 1PL delhi travel- AOR-be.3SG.NF.NPST-1PL.PST
 'हामी देल्ली घुन्छौं।'

यस भाषिकामा प्रथम पुरुष, बहुवचनका रूपमा नियन्त्रक *hami* -को प्रयोग भएको पाइन्छ। लक्ष्यमा भने *-jum* र *-ũ* दुवै प्रकारका रूप रहेका देखिन्छन्। दुवै प्रकारका रूप भूत र अभूत दुवै कालमा रहेका छन्। माथिका उदाहरण (२२१) र (२२२) -मा लक्ष्यमा आएको *gurtsʰʌũ* -को *gur* -को घुम्नु अर्थ असमीयाँमा रहेको छ। यस क्षेत्रका भाषिकामा

क्षेत्रीय भाषा (असमीया, बोडो आदि) -का यस्ता विभिन्न रूपहरू प्रयोग भएका पाइन्छन्।
यसरी नै द्वितीय पुरुषमा निम्न, मध्य र उच्च तीन आदरार्थी रहेका पाइन्छन्।

(२२३) $t\lambda$ $g\lambda-i-s$
 2SG.LHON $go-2SG.AOR-LHON$
 'तँ गइस्।'

(२२४) $t\lambda$ $dz-a$
 2SG.LHON $go-2SG.LHON.NPST$
 'तँ जा।'

यस भाषिकामा निम्न आदरार्थी प्रथम पुरुषका रूपमा नियन्त्रकमा $t\lambda$ रूपको प्रयोग भएको पाइन्छ। लक्ष्यका रूपमा भूतकालमा $gnis$ र अभूतकालमा $dza-$ जस्ता रूपहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। यस अध्ययनको तथ्याङ्क सङ्ग्रह (Corpus) -का आधारमा द्वितीय पुरुष निम्न आदरार्थीमा बहुवचन सूचकको प्रयोग भएको पाइँदैन। निम्न आदरार्थीमा लिङ्गको पदसङ्गति तथ्याङ्कमा रहेको पाइन्छ। उदाहरण-

(२२५) $t\tilde{\lambda}$ $a\tilde{u}-ts^h-e-s$
 2SG.LHON $go-be.2SG.NF.NPST-2SG.F.LHON$
 'तँ आउँछेस्।'

(२२६) $t\tilde{\lambda}$ $a\tilde{u}-ts^h\lambda-s$
 2SG.LHON $go-be.3SG.NF.NPST-2SG.F.LHON$
 'तँ आउँछेस्।'

उदाहरण (२२५) -मा लक्ष्यमा $-es$ -ले द्वितीय पुरुष, एकवचन, निम्न आदरार्थी स्त्रीलिङ्ग सूचकलाई जनाएको छ। यसरी नै उदाहरण (२२६) -मा लक्ष्यमा आएको $-\lambda s$ -ले द्वितीय पुरुष, एकवचन, निम्न आदरार्थी स्त्रीइतरलिङ्ग सूचकलाई इङ्गित गर्दछ। माथिका उदाहरणमा नियन्त्रकमा आएको $t\tilde{\lambda}$ -मा अव्यक्त लिङ्ग सूचक रहेको पाइन्छ जुन स्रोतासँग सम्बन्धित रहेको छ। समग्रमा यस भाषिकामा द्वितीय पुरुष निम्न आदरार्थीमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थीको पदसङ्गति भएको देखिन्छ।

- (२२७) tã dza-n-tsh-e-s
2SG.LHON go-HAB- be.NF.NPST-2SG.F.LHON
'त जान्छेस्।'
- (२२८) tã dza-n-tsh-ls
2SG.LHON go-HAB- be.3SG.NF.NPST-2SG.NF.LHON
'तँ जान्छस्।'

यस भाषिकाको द्वितीय पुरुष निम्न आदरार्थीमा एकवचन र बहुवचनमाझ वचनको एकै प्रकारको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ।

- (२२९) timi ga-ki-t^h-eu
2SG.MHON go-PTCP.F-3SG.NF-PST-2SG.MHON
'तिमी गाकी थेउ।'
- (२३०) timi ga-ko-t^h-eu
2SG.MHON go-PTCP.NF-3SG.NF-PST-2SG.MHON
'तिमी गाको थेउ।'
- (२३१) timi dza-u
2SG.MHON go- 2SG.MHON.NPST
'तिमी जाउ।'
- (२३२) timi-haru gar g^hur-nu dza-ne
2SG.MHON-PL bank of river travel-INF go-2SG.MHON.NPST
'तिमीहरू गड घुर्नु जाने।'
- (२३३) timi-haru gar g^hur-nu dza-u
2SG.MHON-PL bank of river trave.INF go- 2SG.MHON.NPST
'तिमीहरू गड घुर्नु जाउ।'

माथिका उदाहरण (२२९-२३३) -सम्म द्वितीय पुरुष मध्य आदरार्थीलाई देखाइएको छ। मध्यआदरार्थी नियन्त्रकका रूपमा *timi* -को प्रयोग भएको पाइन्छ। लक्ष्यमा आएको -e -ले पूर्णपक्ष बुझाउँछ भने -u मध्य आदरार्थी सूचकका रूपमा रहेको छ। बहुवचन हुँदा नियन्त्रकमा -haru बहुवचन सूचकको प्रयोग भएको पाइन्छ। लिङ्ग भेदका निम्ति

gakit^heu -मा -*i* र *gakot^heu* -मा -*o* -को भिन्नता रहेको पाइन्छ। मानक नेपालीको *ga-* धतुमा -*eko~i~a* कृदन्त लागेर बनेको छ। यस भाषिकामा -*i* स्त्रीलिङ्ग एकवचनका रूपमा रहेको छ भने -*o* स्त्रीइतरलिङ्ग एकवचन सूचकका रूपमा रहेको पाइन्छ। माथिका उदाहरण (२३२) र (२३३) -मा *gaɽ* रूपको प्रयोग भएको पाइन्छ।^{३१} द्वितीय पुरुष मध्य आदरार्थी नियन्त्रकमा लिङ्ग अव्यक्त रूपमा रहेको पाइन्छ।

(२३४) *tɔpai* *dza-nu-b^ho*
 2SG.HHON *go-Inf-be.2HHON.PST*
 'तपाईं जानु भो।'

(२३५) *tɔpai-hɽru* *dza-nu-fos*
 2SG.HHON-PL *go-Inf-be.NPST*
 'तपाईंहरू जानुहोस्।'

माथिका उदाहरण (२३४) र (२३५) -मा उच्च आदरार्थी नियन्त्रकका रूपमा *tɔpai* -को प्रयोग भएको पाइन्छ। लक्ष्यमा आएको *b^ho* -ले मानक नेपालीको *b^hɽjo* -को अस्तित्ववाची क्रिया र लुड बुझाउँछ।^{३२} उच्च आदरार्थी नियन्त्रकमा बहुवचन -*hɽru* सूचकको प्रयोग भएको पाइन्छ। लक्ष्यमा भने बहुवचनको नियन्त्रकसँग पदसङ्गति रहेको पाइँदैन।

(२३६) *u* *a-jo*
 3SG.LHON *come-3SG.LHON.AOR*
 'ऊ आयो।'

(२३७) *uni* *a-ts^h-ɽn ~ a-ts^h-in*
 3SG.MHON *come-3SG.NF.PST-3MHON-NF~ come-3SG.NF.NPST-3MHON.F*
 'उनी आछन्/छिन्।'

^{३१} *gaɽ* -को कोशीय अर्थ खोलाको किनार हो। यो नेपालीको ठेट शब्द हो। इन्द्रबहादुर राई (२०१४) -ले यस कुराको पुष्टि गरेको पाइन्छ। असमेली भाषामा पनि खोलाको किनारलाई गड भनिने हुँदा त्यहाँका नेपालीहरूले गड शब्दलाई नै प्रयोग गरेका छन्। प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोशमा अर्थ खोला, खोल्सा आदि रहेको पाइन्छ। यस भाषिकामा असमेली शब्दहरूको पूर्ण रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ जसलाई परिशिष्टमा राखिएको छ।

^{३२} यसरी लोप हुने प्रलक्ष्यलाई स्वनिमिक लोप (Phonological Reduction) भनिन्छ।

- (२३८) wāha au-nu-b^ho
3SG.HHON come- INF-be.3SG.HHON.NPST
'उहाँ आउनुभो।'
- (२३९) un-eru dʌr-au-ts^h-ʌn
3SG.MHON-PL fear-come- be.3SG.NF.NPST-3MHON.PST
'उनेरू डराउछन्।'
- (२४०) wā-hʌru au-nu-b^ho
3SG.HHON-PL come-INF-be.3SG.HHON.NPST
'बाँहरू आउनुभो।'

उत्तरपूर्वाञ्चलमा बोलिने नेपालीमा तृतीय पुरुष सर्वनामका रूपमा नियन्त्रकमा *u, uni, wā* -को प्रयोग भएको पाइन्छ। यस भाषिकामा लक्ष्यमा लिङ्गभेद रहेको देखिन्छ। निम्न आदरार्थी तृतीय पुरुष एकवचनमा स्त्रीलिङ्गलाई बुझाउन *-ts^he* -को प्रयोग भएको पाइन्छ। त्यसरी नै मध्य आदरार्थीमा *-ts^hin* -को प्रयोग हुन्छ भने उच्च आदरार्थीमा लिङ्ग अभेद रहेको पाइन्छ। स्त्रीइतरलिङ्ग बुझाउनका निम्ति *-ts^hʌ* -को प्रयोग भएको पाइन्छ। मानक नेपाली सरह यस भाषिकामा तृतीय पुरुषमा मध्य आदरार्थी एकवचन र बहुवचनमा *-ts^hʌn* रूपको प्रयोग भएको पाइन्छ। नियन्त्रकमा लिङ्ग सूचक अव्यक्त रूपमा रहेको हुन्छ अनि लक्ष्यमा लिङ्ग सूचक व्यक्त रूपमा रहेकाले नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ लिङ्गको पदसङ्गति भएको पाइन्छ।

यस भाषिकामा द्वितीय पुरुषमा जस्तै तृतीय पुरुष लक्ष्यमा लिङ्ग सूचक रहेको पाइन्छ। नियन्त्रकमा भने लिङ्ग सूचक अव्यक्त रूपमा रहेको पाइन्छ। पदसङ्गतिका आधारमा हेर्दा यस भाषिकामा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थीको अभिलक्षण-महत्ताको सङ्गति भएको पाइन्छ। नाम नियन्त्रकमा रहँदा लिङ्ग सूचकको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ।

(२४१) u a-ek-i t^h-i
 3SG.LHON come- PTCP.F be.SG.LHON-3SG.F.AOR
 'ऊ आएकी थिई ।'

(२४२) u a-eko t^hi-jo
 3SG.LHON come- PTCP be-3SG.LHON.NF.AOR
 'ऊ आएको थियो ।'

(२४३) u aũ-ts^hΛ
 3SG.LHON come- be.SG.NF.NPST
 'ऊ आउँछ ।'

(२४४) u aũ-ts^he
 3SG.LHON come-be.SG.F.NPST
 'ऊ आउँछे ।'

माथिका उदाहरण (२४१) र (२४२) -मा कृदन्त *-eki, -eko* र लक्ष्यपद *-t^hi, -t^hijo* जस्ता रूपमा आएको *-i, -o* -ले नियन्त्रक र लक्ष्यमा लिङ्गको पदसङ्गतिलाई देखाएको पाइन्छ। उदाहरण (२४३) र (२४४) -मा *-ts^hΛ* र *ts^he* -मा आएको *-Λ* र *-e* -ले लिङ्ग सूचकको पदसङ्गतिलाई बुझाएको छ। समग्रमा उत्तरपूर्वाञ्चलको नेपाली भाषिकामा करणमा उद्देश्य र लक्ष्यमाझ पुरुष, वचन र आदरार्थीको पदसङ्गतिलाई सङ्केत गरेको छ।

यस भाषिकामा करणमा जस्तै अकरणमा पनि पदसङ्गति व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

(२४५) mΛi ~ moi-le gΛr-i-nΛ
 1SG-ERG do-SG.AOR-NEG
 'मै/मोइले गरिन ।'

(२४६) mΛ ~ mo gΛr-di-nΛ
 1SG do-PROG-NEG
 'म/मो गर्दिन ।'

(२४७) hami ~ ham-eru-le gar-e-na-ũ
1PL~1PL-PL-ERG do-AOR-NEG-PL
'हामी/हामीहरूले गरेनौं।'

(२४८) hami ~ hameru gar-dli-n-ũ
1PL~1PL- PL do-PROG-NEG-PL
'हामी/हामीहरू गर्दैनौं।'

माथिका उदाहरण (२४५) र (२४८) -मा प्रथम पुरुष एकवचनको उदाहरण रहेको छ।
यस उदाहरणमा लक्ष्यमा प्रथम पुरुष एकवचन शून्य रूपमा रहेको पाइन्छ भने बहुवचन
सूचक -ũ रहेको पाइन्छ।

(२४९) tã ga-i-na-s
2SG.LHON go-AOR-NEG-SG.LHON
'तँ गइनस।'

(२५०) tã gar-dli-na-s
2SG.LHON do-PROG-NEG-SG.LHON
'तँ गर्दैनस्।'

(२५१) timi ga-e-na-u ~ ga-i-na-u
2SG.MHON go-AOR-NEG-MHON ~ go-AOR.F-NEG-MHON
'तिमी गएनौं/गइनौं।'

(२५२) timi gar-dli-n-u ~ gar-di-na-u
2SG.MHON do-HAB-NEG-MHON ~ do-PROG.F-NEG-MHON
'तिमी गर्दैनौं/गर्दिनौं।'

(२५३) timi-haru ga-e-na-u
2MHON-PL do-AOR-NEG-MHON
'तिमीहरू गएनौं।'

(२५४) timi-haru gar-dli-na-u
2MHON-PL do-HAB-NEG-MHON
'तिमीहरू गर्दैनौं।'

(२५५) tɔpāi gɔr-nu-bʰo-e-nɔ
2SG.HHON do-INF-be-AOR-NEG.NPST
'तपाईंले गर्नुभोएन ।'

(२५६) tɔpāi gɔr-nu-hun-nɔ
2SG.HHON do-INF-be-NEG.NPST
'तपाईं गर्नु हुन्न ।'

माथिका उदाहरण (२४९-२५६) द्वितीय पुरुषमा तीनवटा आदरार्थीको प्रयोग भएको पाइन्छ। निम्न आदरार्थी सूचकका रूपमा लक्ष्यमा -s सूचकको प्रयोग भएको पाइन्छ। यसरी नै मध्य आदरार्थीका रूपमा -u सूचकको प्रयोग भएको छ। उच्च आदरार्थी लक्ष्यपदमा भने धेरैवटा लक्ष्यहरूको संयोग भएको पाइन्छ। उच्च आदरार्थी अभूतकालमा काल सूचक वा पक्ष सूचक शून्य रूपमा रहेको छ।

(२५७) u ~ to gɔr-dɔi-nɔ ~ gɔr-di-nɔ
3SG.LHON do-PROG.NF-NEG~ do-PROG.F-NEG
'ऊ/त्यो गरदैन्/गरइन् ।'

(२५८) uni kʰa-dɔi-nɔ-n ~ kʰa-di-nɔ-n
3SG.MHON eat-PROG.NF-NEG-MHON ~ eat-PROG.F-NEG-3MHON
'उनी खाँदैन्/ खाँदिन् ।'

(२५९) uni gɔr-dɔi-nɔ-n ~ gɔr-di-nɔ-n
3SG.MHON do-PROG.NF-NEG-3MHON ~ do-PROG.F-NEG-3MHON
'उनी गर्दैन्/गर्दिन् ।'

(२६०) uni-hɔru ~ un-eru gɔr-dɔi-nɔ-n
3SG.MHON-PL do-PROG.NF-NEG-3MHON
'उनीहरू/उनेरू गर्दैन् ।'

(२६१) wəhã ~ jãhã gɔr-nu-bʰo-e-nɔ
3SG.HHON do-INF-INF.SG.HHON-AOR-NEG
'उहाँ/यहाँ गर्नु भोएन ।'

(२६२) wahā ~ jāhā gār-nu-hun-na
 3SG.HHON do-INF- be.3SG.HON-NEG
 'उहाँ/यहाँ गर्नु हुनन्।'

माथि उदाहरण (२५७-२६२) -सम्म तृतीय पुरुषका उदाहरणहरू हुन्। लक्ष्यमा तृतीय पुरुषमा निम्न र उच्च आदरार्थी सूचकका रूपमा शून्य विभक्तिको प्रयोग पाइन्छ। यसरी नै मध्य आदरार्थी सूचकका रूपमा -n -को प्रयोग भएको पाइन्छ। मानक नेपालीमा जस्तै उत्तर पूर्वाञ्चलको नेपालीमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। पुरुष, वचन र आदरार्थीका आधारमा यस भाषिकालाई मानक नेपालीको निकट देखिन्छ। उत्तरपूर्वाञ्चलका नेपालीमा माथिको उदाहरणका आधारमा निम्नलिखित तालिकामा पदसङ्गतिको विवरणलाई हेर्न सकिन्छ-

नियन्त्रक					लक्ष्य					
पुरुष	वचन	लिङ्ग	आदर	आयाम	वचन	लिङ्ग	आदर	अकरण	काल	आयाम
प्र	एक/बहु	-	-	-	एक/बहु	स्त्री/स्त्रीइ	-	क/अक	भू/अभू	-
द्वि	एक/बहु	स्त्री/स्त्रीइ	नि/म/उ	नि/दू	एक/बहु	स्त्री/स्त्रीइ	नि/म/उ	क/अक	भू/अभू	-
तृ	एक/बहु	स्त्री/स्त्रीइ	नि/म/उ	नि/दू	एक/बहु	स्त्री/स्त्रीइ	नि/म/उ	क/अक	भू/अभू	-

तालिका ४.१४ उत्तरपूर्वाञ्चल नेपालीमा पदसङ्गति वितरण

माथिका तालिकामा प्रथम पुरुषमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुष र वचनको अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। लक्ष्यमा लिङ्ग सूचक रहे तापनि नियन्त्रकसँग लिङ्गको असङ्गति रहेको देखिन्छ। यसरी नै द्वितीय पुरुषमा पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थी अभिलक्षण-महत्ताको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। यस भाषिकामा द्वितीय पुरुषमा जस्तै तृतीय पुरुषमा पनि नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ।

माथिका तालिकाका आधारमा उत्तरपूर्वाञ्चलको नेपाली भाषिकामा पाइएको क्रियाका रूपलाई निम्नलिखित तालिकामा देखाउन सकिन्छ।

धुर्वीयता	काल	आदरार्थी	प्र.पु		द्वि पु		तृ पु		लिङ्ग	
			एक	बहु	एक	बहु	एक	बहु	स्त्री	स्त्रीइतर
करण	भूत		$\Sigma-\ddot{e}$	$\Sigma-\ddot{u}$						
		निम्न			$\Sigma-is/\Sigma-i$		$\Sigma-jo$		$\Sigma-i$	$\Sigma-is$
		मध्य			$\Sigma-eu$	$\Sigma-eu$	$\Sigma-e$			
		उच्च			$\Sigma-e$					
	अभूत		$\Sigma-ts^hu$	$\Sigma-ts^h\ddot{u}$						
		निम्न			$\Sigma-ts^h\lambda s/\Sigma-ts^hes$				$\Sigma-ts^hes$	$\Sigma-ts^h\lambda s$
		मध्य			$\Sigma-ts^h\lambda u$	$\Sigma-ts^h\lambda u$	$\Sigma-t^h\lambda n$	$\Sigma-ts^h\lambda n$		
		उच्च			$\Sigma-ts^h\lambda n$					
अकरण	भूत		$\Sigma-in\lambda$	$\Sigma-en\ddot{u}$						
		निम्न			$\Sigma-in\lambda s$					
		मध्य			$\Sigma-en\lambda u/\Sigma-in\lambda u$	$\Sigma-en\lambda u$	$\Sigma-en\lambda n/\Sigma-in\lambda n$	$\Sigma-en\lambda n$	$\Sigma-in\lambda u/\Sigma-in\lambda n$	$\Sigma-en\lambda u/\Sigma-en\lambda n$
		उच्च			$\Sigma-nub^h\lambda en\lambda$					
	अभूत		$\Sigma-din\lambda$	$\Sigma-d\lambda in\ddot{u}$						
		निम्न			$\Sigma-d\lambda in\lambda s/\Sigma-din\lambda s$				$\Sigma-din\lambda s$	$\Sigma-d\lambda in\lambda s$
		मध्य			$\Sigma-d\lambda inu/\Sigma-din\lambda u$	$\Sigma-din\lambda u$	$\Sigma-d\lambda in\lambda n/\Sigma-din\lambda n$	$\Sigma-d\lambda in\lambda n$	$\Sigma-din\lambda u/\Sigma-din\lambda n$	$\Sigma-d\lambda in\lambda n/\Sigma-d\lambda in\lambda u$
		उच्च			$\Sigma-nu^h\lambda un\lambda$					

तालिका ४.१५ उत्तरपूर्वाञ्चल भाषिकामा करण-अकरण र भूत-अभूतकालको रूप

४.२.४ उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली

उत्तरपश्चिमाञ्चलको नेपाली भाषिकामा प्रथम पुरुषमा लक्ष्यको दुई रूप रहेको पाइन्छ। उदाहरण (२६४) -मा लक्ष्यमा आएको *aē* मानक नेपालीमा जस्तै लक्ष्यको रूप रहेको पाइन्छ तथा यसमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। यसरी नै *a-jo* लक्ष्यका रूपमा पुरुषको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको असङ्गति रहेको देखिन्छ। वचनमा भने पदसङ्गति रहेको पाइन्छ।

(२६४) mo nasta kʌr-erʌ ae ~a-jo
1SG breakfast do-PTCP come-1SG.PST ~ come-3SG.NF.LHON.AOR
'मो नास्ता करेर आएँ/आयो।'

(२६५) mʌ gantok bʌs-eko tʰ-jo
1SG gangtok sit-PTCP be-3SG.NF.LHON.AOR
'म गान्तोक बसेको थ्यो।'

(२६६) mʌ bʌdzar gʰumi rʌn-tʰ-jo
1SG market travel be-3SG.LHON.PST-3SG.NF.LHON.AOR
'म बजार घुमी रन्थ्यो।'

(२६७) mo an-tsʰʌ
1SG come-be.3SG.NF.NPST
'मो बजार आन्छ।'

(२६८) mo kam kʌr-tsʰ-u
1SG work do-be.3SG.NF.NPST-1SG
'मो काम कर्छु।'

(२६९) mʌ ʌlik kʌm sun-tsʰʌ
1SG NUM little hear-be-3SG.NF.NPST
'म अलिक कम सुन्छ।'

(२७०) hami matʰi gʌ-jo
1PL above go-3SG.NF.LHON.AOR
'हामी-माथि गयो।'

(२७१) hami skol par-tsʰʌ
1PL school read- be.3SG.NF.NPST
'हामी स्कुल पछि।'

(२७२) hami dilli-ma bas-ira-tsʰʌ
1PL delhi-LOC sit-PTCP- be.3SG.NF.LHON.NPST
'हामी दिल्लीमा बसिराछ।'

उत्तरपश्चिमाञ्चलको नेपाली भाषिकामा प्रथम पुरुष एकवचन नियन्त्रकमा *mo* र *mʌ* गरी विविधता रहेको पाइन्छ। यस भाषिकामा लक्ष्यमा दुई प्रकारको भेद देखिन्छ। एक प्रकारका भाषिक वक्ताहरूका तथ्यमा (दार्जिलिङ्गे नेपालीको भाषिकाको विविधता ३ -मा जस्तै) पुरुष, वचन र लिङ्गको भेद नरहेको पाइन्छ भने अर्का थरीका भाषिक वक्तामा दार्जिलिङ्गे नेपाली भाषिकाको विविधता २ -मा जस्तो भेद रहेको देखिन्छ।^{३३} उदाहरण (२६४) लक्ष्यमा आएको *aẽ* -ले नियन्त्रकमा *mo* -सँग अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति लिएको पाइन्छ। उदाहरण (३६५) देखि (२७२) -सम्ममा एकै प्रकारको रूप रहेको देखिन्छ। अभूतकालमा *-tsʰʌ* र भूतकालमा *-jo* रूप एकवचन र बहुवचन दुवैमा एकै प्रकारले आएका पाइन्छन्। उत्तरपूर्वाञ्चलमा बोलिने नेपालीमा [g] अघोषिकरण भएर [k] भएको पाइन्छ। समग्रमा यस भाषिकामा नियन्त्रकको लक्ष्यसँग पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थीमा अभिलक्षण-महत्ताको असङ्गति रहेको देखिन्छ।

(२७३) te-ro sasul a-tsʰʌ
2SG.LHON-ERG mother in law come-be.3SG.NF.LHON.NPST
'तेरो सासु आछ।'

(२७४) timi a-n-tsʰʌ
2SG.MHON come-HAB-be.3SG.NF.LHON.NPST
'तिमी आन्छ।'

^{३३} यस भाषिकामा लिङ्ग भेद छुट्ट्याएर बोल्ने वक्ता धेरै कम्ति मात्रामा रहेको पाइन्छ। साधारण बोलचालका भाषामा लिङ्ग भेद नरहे तापनि औपचारिक वार्ता तथा आगन्तुक अतिथिसँग बोल्दा यस प्रकारका लवजको प्रयोग गरिएको अनुभव गरियो।

(२७५) tapāi not̪ kar-nu ~ kar
2SG.HHON note do-INF ~ do-LHON
'तपाईं नोट कर्नु।'

(२७६) timi-haru kar-tshʌ
2SG.MHON-PL do-BE.3SG.NF.LHON.NPST
'तिमीहरू कर्छ।'

(२७७) tapāi-haru not̪ kar-nu ~ kar
2SG.HHON-PL note do-INF ~ do-LHON
'तपाईंहरू नोट कर्नु/कर।'

उत्तरपश्चिमाञ्चलको नेपाली भाषिकामा द्वितीय पुरुषमा एकै प्रकारका लक्ष्यमा रूप रहेको पाइन्छ। एकवचन र बहुवचनलाई छुट्ट्याउने कुनै सूचक रहेको पाइँदैन। आदरार्थीका आधारमा निम्न, मध्य र उच्च आदरार्थी नियन्त्रक रहे तापनि लक्ष्यमा भने एकै प्रकारको रूप रहेको पाइन्छ। उदाहरण (२७३) -को *an-tshʌ* रूपको अर्थ आउँछौं भन्ने हुन्छ।^{३४} माथिका उदाहरण (२७४-२७७) -मा आएको *kar* रूपको अर्थ गर्नु भन्ने हुँदछ।^{३५}

(२७८) u adzʌ an-tshʌ ~ an-tshʌi
3SG.LHON today come-be.3SG.NF.LHON.NPST ~ come-be.3SG-F.NPST
'ऊ आज आन्छ/आन्छी।'

(२७९) wāha an-tshʌ
3SG.HHON come-be.3SG.NF.LHON.NPST
'उहाँ आन्छ।'

(२८०) un-eru an-tshʌ
3SG.MHON-PL come-be.3SG.NF.LHON.NPST
'उनेरू आन्छ।'

^{३४} यस भाषिकामा *aūnu* -मा [ū] लोप हुँदा अनुनासिक खण्डीय नासिक [n] हुँदछ। तसर्थ *aūtsʌ* परिवर्तित भएर *antsʌ* हुन्छ। यस विषयमा अध्ययन हुन आवश्यक देखिन्छ।

^{३५} घोष ध्वनि [g] अघोषिकरण भएर [k] ध्वनि भएको पाइन्छ।

(२८१) wā-haru an-tshʌ
 3SG.HHON-PL come-be.NF.LHON.NPST
 'उहाँहरू आन्छ।'

माथिका उदाहरण (२७८-२८१) -मा मानक नेपालीका तुलनामा यस भाषिकामा नियन्त्रकमा तृतीय पुरुषमा निम्न आदरार्थी र उच्च आदरार्थी रहेको पाइन्छ। मध्य आदरार्थीको प्रयोग भने तृतीय पुरुष एकवचनमा रहेको पाइँदैन। उदाहरण (२८०) -मा बहुवचनमा मध्य आदरार्थीको प्रयोग भएको पाइन्छ। निम्न आदरार्थी एकवचन लक्ष्यमा लिङ्ग भेद सूचक -i र -ʌ -को प्रयोग रहेको छ (हेर्नु होस् उदाहरण २७८)। बहुवचन र उच्च आदरार्थीमा लिङ्ग भेद रहेको देखिँदैन। वचनका आधारमा हेर्दा एकवचन र बहुवचन सूचक नियन्त्रकमा रहे तापनि लक्ष्यपदमा नरहेको पाइन्छ। पसङ्गतिका आधारमा उत्तरपश्चिमाञ्चलको नेपाली भाषिकामा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ वचनको पदसङ्गति पाइए तापनि पुरुषको असङ्गति रहेको देखिन्छ।

उत्तरपश्चिमाञ्चलको नेपाली भाषिकाको अकरणमा भूतकाल र अभूतकालमा लक्ष्यका रूपमा कतै एकै प्रकारको रहेको पाइन्छ भने कतै भिन्न रहेको पाइन्छ।

(२८२) mʌ ~ mo an-nʌ
 1SG come- NEG
 'म/मो आन्न।'

(२८३) mʌ ~ mo an-dʌi-nʌ ~ an-nʌ
 1SG come-PROG -NEG ~ come-NEG
 'म/मो आन्दिन/आन्न।'

(२८४) hami ~ ham-eru an-nʌ
 1PL~ 1PL-PL come-NEG
 'हामी/हामेरू आन्न।'

(२८५) hami ~ ham-eru an-dʌi-nʌ ~ an-nʌ
 1PL~1PL-PL come-PROG-NEG ~ come-NEG
 'हामी/हामेरू आन्दैन/आन्न।'

- (२८६) tã ~ tõ an-nλ
2SG.LHON come-NEG
'तँ/तौ आन्न ।'
- (२८७) tã ~ tõ an-dλi-nλ ~ an-nλ
2SG.LHON come-PROG.NF-NEG ~ come-NEG
'तँ/तौ आन्दैन/आन्न ।'
- (२८८) timi an-nλ
2SG.MHON come-NEG
'तिमी आन्न ।'
- (२८९) timi an-dλi-nλ ~ an-nλ
2SG.MHON come-PROG.NF-NEG ~ come-NEG
'तिमी आन्दैन/आन्न ।'
- (२९०) timi-hλru an-nλ
2SG.MHON-PL come-NEG
'तिमीहरू आन्न ।'
- (२९१) tɒpãi an-nλ
2SG.HHON come-NEG
'तपाईँ आन्न ।'
- (२९२) tɒpãi an-dλi-nλ ~ an-nλ
2SG.HHON come-PROG.NF-NEG ~ come-NEG
'तपाईँ आन्दैन/आन्न ।'
- (२९३) u ~ to ~ jo an-nλ
3SG.LHON come-NEG
'ऊ/तो/यो आन्न ।'
- (२९४) u ~ to ~ jo an-dλi-nλ ~ an-nλ
3SG.LHON come-PROG.NF-NEG ~ come-NEG
'ऊ/तो/यो आन्दैन/आन्न ।'
- (२९५) uni an-nλ
3SG.MHON come-NEG
'उनी आन्न ।'

(२९६) uni an-dʌi-nʌ ~ annʌ
 1SG.MHON come-PROG.NF-NEG ~ come-NEG
 'उनी आन्दैन/आन्न ।'

उत्तरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रको नेपाली भाषिकामा पनि अकरण परसर्गका रूपमा रहेको पाइन्छ। यस भाषिकामा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुष, वचन, आदरार्थी र लिङ्गमा अभिलक्षण-महत्ताको असङ्गति रहेको पाइन्छ। नियन्त्रकमा पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थी पाइए तापनि लक्ष्यमा एकै प्रकारको रूप रहेको पाइन्छ। यो भाषिका पदसङ्गतिका आधारमा दार्जिलिङ्गो नेपालीको ख-वर्ग विविधता ३ -सँग धेरै नजिक रहेको पाइन्छ।

माथिका उदाहरणका आधारमा उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिकाको पदसङ्गतिको विवरण निम्नलिखित तालिकामा राखिएको छ-

नियन्त्रक					लक्ष्य					
पुरुष	वचन	लिङ्ग	आदर	आयाम	वचन	लिङ्ग	आदरा	अकरण	काल	आयाम
प्र	एक/बहु	-	-	-						
द्वि	एक/बहु	स्त्री/स्त्रीइ	नि/म/उ	-						
तृ	एक/बहु	स्त्री/स्त्रीइ	नि/म/उ	-	एक	स्त्रीइ	- नि	क/अक	भू/अभू	-

तालिका ४.१६ उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिकाको पदसङ्गति वितरण

माथिका तालिकाअनुसार यस भाषिकामा नियन्त्रकको पुरुष वचन, लिङ्ग र आदरार्थीमा भिन्नता पाइए तापनि लक्ष्यमा एकै प्रकारको रूप रहेको पाइन्छ। पदसङ्गतिका आधारमा यस भाषिकामा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थीको अभिलक्षण-महत्ताको असङ्गति रहेको पाइन्छ।

उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपालीको करण र अकरणको लक्ष्यको रूप निम्न तालिकामा राखिएको छ-

ध्रुवीयता	काल	आदरार्थी	प्र.पु		द्वि.पु		तृ.पु		लिङ्ग				
			एक	बहु	एक	बहु	एक	बहु	स्त्री	स्त्रीइतर			
करण	भूत	निम्न	$\Sigma\text{-}\acute{e}/jo$		$\Sigma\text{-}jo$								
		मध्य											
		उच्च											
	अभूत	निम्न	$\Sigma\text{-}ts^h\lambda$										
		मध्य											
		उच्च											
अकरण	भूत	निम्न	$\Sigma\text{-}n\lambda$										
		मध्य											
		उच्च											
	अभूत	निम्न	$\Sigma\text{-}d\lambda in\lambda$										
		मध्य											
		उच्च											

तालिका ४.१७ उत्तरपश्चिमाञ्चल भाषिकामा करण-अकरण र भूत-अभूतकालको रूप

स्मरण रहोस् पारम्परिक व्याकरणका आधारमा पदसङ्गतिले नामपद र क्रियापदमाझ सङ्गतिलाई मात्र बुझाउँदछ र नामपद र अन्यपदको सङ्गतिलाई एकता मानिएको छ। यस अध्ययनमा पदसङ्गतिको अध्ययनका आधार डिलेन्सि (२००१) -को अवधारणालाई मानिएको छ। यस अवधारणाअन्तर्गत नामपदमा भएको सङ्गति अर्थात् नामपद र विशेषणपद, कोटिकारपद, सर्वनामपदमाझका सङ्गतिलाई पदसङ्गतिअन्तर्गत अध्ययन गरिएको छ।

नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ एकै प्रकारको लिङ्गको सङ्गति भएमा वाक्यमा कुन लिङ्गको प्रयोग भएको छ भन्ने लिङ्गले अभिलक्षण र लिङ्गभेदकले महत्तालाई जनाउँदछ। भारतमा बोलिने नेपाली भाषामा पाइने लिङ्गका भिन्नताको चर्चा तल गरिएको छ। मानक नेपाली तथा दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्गमा लिङ्गको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। उदाहरण (२९७) -मा आएको आयाम, कोटिकार, विशेषण, नाम र क्रियापदमाझ आएको स्त्रीलिङ्ग सूचकले पदसङ्गतिलाई देखाएको छ।

(२९७) ti eut-i kal-i keti a-in (क-वर्ग)
 DEM.REM CLF-F black-F girl come-3SG.MHON.F.AOR
 'ती एउटी काली केटी आइन्।'

यस उदाहरणमा नियन्त्रक *keṭi* नामपद रहेको छ भने लक्ष्य *ain* क्रियापद, *kali* विशेषणपद, *euṭi* कोटिकारपद र *ti* दर्शकवाचक सर्वनामपद रहेको पाइन्छ। यस उदाहरणमा नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (क्रियापद, विशेषणपद, कोटिकारपद र दर्शकवाचक सर्वनामपद) -माझ स्त्रीलिङ्ग र एकवचन अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति भएको पाइन्छ। यस उदाहरणमा स्त्रीलिङ्ग सूचकका रूपमा *-i* रूप रहेको पाइन्छ।

(२९८) tjo eut-i kal-i keṭi a-i (ख-वर्ग विविधता १)
 DEM.REM CLF-F black-F girl come-3SG.LHON.F.AOR
 'त्यो एउटी काली केटी आई।'

उदाहरण (१९८) -मा आयाम *tjo* -को प्रयोग भएको पाइन्छ। नियन्त्रक *keṭi* -सँग लक्ष्य *tjo* -को एकवचनको पदसङ्गति पाइए तापनि स्त्रीलिङ्गको असङ्गति रहेको पाइन्छ। यसरी नै नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (कोटिकार, विशेषणपद, क्रियापद) -माझ स्त्रीलिङ्ग र एकवचनको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ।

(२९९) tjo euṭa kal-i keṭi a-i (ख-वर्ग विविधता १ र २)
 DEM.REM CLF.NF black-F girl come-3SG.LHON.F.AOR
 'त्यो एउटा काली केटी आई।'

उदाहरण (२९९) -मा नियन्त्रक *keṭi* -सँग लक्ष्य (दर्शकवाचक सर्वनाम) *tjo* र (कोटिकारपद) *euṭa* -माझ एकवचनको पदसङ्गति पाइए तापनि लिङ्गको असङ्गति रहेको पाइन्छ। नियन्त्रक (नाम) र लक्ष्य (विशेषणपद र क्रियापद) -माझ स्त्रीलिङ्ग र एकवचनको पदसङ्गति रहेको छ।

(३००) tjo euṭa kal-o keṭi a-jo (ख-वर्ग विविधता ३)
 DEM.REM CLF.NF black.NF girl come-3SG.LHON.NF.AOR
 'त्यो एउटा कालो केटी आयो।'

यसरी नै उदाहरण (३००) -मा नियन्त्रक (नाम) -मा स्त्रीलिङ्ग सूचक -i प्रयोग भएको पाइन्छ भने लक्ष्य (कोटिकार, विशेषणपद र क्रियापद) -सँग लिङ्गको असङ्गति भएको देखिन्छ। तर नियन्त्रक (नाम) र लक्ष्यमाझ लिङ्गको असङ्गति पाइए तापनि एकवचनको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ।

माथिका उदाहरणका आधारमा दार्जिलिङ्गे नेपालीमा स्त्रीलिङ्ग सूचकको लोप हुँदा असङ्गति भएको देखिन्छ। असङ्गति यस भाषिकामा नियन्त्रक नामपद र लक्ष्य क्रियापदमाझ, नामपद र विशेषणपदमाझ र नामपद र कोटिकारपदमाझ भएको देखिन्छ। यस प्रकारका असङ्गतिलाई वर्जित असङ्गति भनिएको छ (हेर्नुहोस् काइबोत २००६: १४५)।

यसरी नै उत्तरपूर्वाञ्चल नेपालीमा लिङ्ग र व्याकरणिक अन्य कोटिमाझको भिन्नता हेर्न निम्नलिखित उदाहरणहरूलाई लिन सकिन्छ।

(३०१) to kal-i keṭi ramri tsʰʌ
DEM.REM black.F girl beautiful be.3SG.LHON.NF
'तो काली केटी कति राम्री छ।'

माथिका उदाहरण (३०१) -मा नियन्त्रक (नाम) र लक्ष्य (विशेषणपद) -को वचन र लिङ्ग अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको छ। नियन्त्रक (नाम) र लक्ष्य (आयाम र योजिका) माझ लिङ्गको असङ्गति देखिए तापनि वचनको सङ्गति रहेको पाइन्छ।

(३०२) antari bʌhini udalguri-ma tsʰʌ
fifth sister udalguri- LOC be.3SG.NF.LHON.NPST
'अन्तरी बहिनी उदालगुडीमा छ।'

(३०३) me-ro eʉ-a buhari tsʰʌ
1SG-GEN CLF-NF daughter-in-law be.3SG.NF.LHON.NPST
'मेरो एउटा बुहारी छ।'

यसरी नै उदाहरण (३०२) -मा नियन्त्रक *bʌhini* र लक्ष्य *ʌntʌri* -माझ लिङ्गमा अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। नियन्त्रक *bʌhini* र लक्ष्य *tsʰʌ* -माझ लिङ्गको असङ्गति पाइए तापनि वचनको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। उदाहरण (३०३) -मा नामपद र लक्ष्यपदमाझ लिङ्गको असङ्गति रहेको छ। उदाहरण (३०३) -मा नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (योजिका, कोटिकारपद) -माझ लिङ्गको असङ्गति पाइए तापनि एकवचनको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ।

(३०४) to kal-i keti a-jo
 DEM.REM ADJ-F girl come- 3SG.LHON.NF.AOR
 'तो काली केटी आयो।'

(३०५) tsʰori bʌdzar gʌ-i
 dougther market go-3SG.LHON.F.COP
 'छोरी बजार गई।'

उदाहरण (३०४) -मा नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (आयाम र क्रियापद) -माझ लिङ्गको असङ्गति रहेको पाइन्छ भने एकवचनको पदसङ्गति रहेको देखिन्छ। नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (विशेषणपद) -माझ लिङ्ग र वचनमा अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको देखिन्छ। उदाहरण (३०५) -मा नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (क्रियापद) माझ वचन र लिङ्गको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। उदाहरण (३०६) -मा नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (आयाम) माझ अनि नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (योजिका) माझ लिङ्गको असङ्गति र वचनको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ।

(३०६) to keti naminʌ tsʰʌ
 DEM.REM girl get down be.3SG.NF.LHON.NPST
 'तो केटी नामिन छ।'

उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषामा आयाममा लिङ्ग भेद रहेको पाइँदैन। कोटिकार र क्रियापदमा लिङ्ग सूचक रहेको देखिन्छ भने कतै लिङ्ग सूचक नभएको पाइन्छ। विकारी विशेषणपदमा

भने सदैव लिङ्गभेद रहेको पाइन्छ। समग्रमा उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिकामा लिङ्ग पदसङ्गतिका आधारमा पदसङ्गति र असङ्गति दुवै प्रकारको रहेको पाइन्छ। नियन्त्रक (नाम) र लक्ष्य (आयम र योजिका)-माझ लिङ्गको असङ्गति देखिए तापनि वचनको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ।

उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिकामा लिङ्ग अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गतिका आधारमा हेर्न सकिन्छ। उदाहरण (३०७) -मा नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (क्रियापद) -माझ लिङ्गको असङ्गति रहेको पाइन्छ। यस भाषिकामा आयाम र कोटिकारमा लिङ्गभेद रहेको पाइँदैन। वचनमा अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ।

- (३०७) tjo keti au-dli tsʰʌ
DEM.REM girl come-PROG be.3SG.NF.LHON.NPST
'त्यो केटी आउँदैछ।'
- (३०८) dipa-le nasta bʌnai-di-jo
deepa- ERG brackfast make-PROG-3SG.NF.LHON.AOR
'दीपाले नास्ता बनाइदियो।'
- (३०९) dipa-ko tsatsi-ko bʌtsa tʰi-jo
deepa- GEN aunt-GEN child have-3SG.NF.LHON.AOR
'दीपाको चाचीको बच्चा थियो।'
- (३१०) siwani-lai dza-nu mud lag-e-nʌ
siwani-DAT go-INF mood be-AOR-NEG.3SG.NF
'सिवानीलाई जानु मुड लागेन।'
- (३११) bʌdzʌi gʰʌr-ma tʰi-jo
grandmother home-LOC be-3SG.NF.LHON.AOR
'बजै घरमा थियो।'
- (३१२) gʰʌr-baʌ mʌidzu-dzi an-dli-tsʰʌ
home-ABL aunty-HON come-PROG-be.3SG.NF.LHON.NPST
'घरबाट-माइजुजी आन्दैछ।'

(३१३) mʌidzu pʰon-ma bat kʌri-ra-tsʰʌ
 3SG.HHON.F phone-LOC talk do-PTCP-be.3SG.NF.LHON.NPST
 'माइजु फोनमा बात करिराछ।'

प्रस्तुत उदाहरणहरू उत्तरपश्चिमाञ्चलको धर्मशालामा बोलिने नेपाली भाषाका नमुना हुन्। यस भाषिकामा नियन्त्रकमा लिङ्गभेद रहे तापनि लक्ष्यमा लिङ्गभेद रहेको पाइँदैन। उदाहरण (३११) -मा भने नियन्त्रक नाम र लक्ष्य क्रियामाझ स्त्रीलिङ्गको असङ्गति भएको पाइन्छ। धर्मशालामा बोलिने नेपालीमा नाममा लिङ्ग सूचक रहे तापनि विशेषण र कोटिकारको प्रयोग भने पाइँदैन। नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ लिङ्गको पदसङ्गति र असङ्गति दुवै पाइए तापनि वचनको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। उदाहरण (११३) -को लक्ष्यपद *kʌri-ra-tsʰʌ* -मा *kʌri-* अघोषीभवन भएको छ तर लिङ्ग भेद भने पाइँदैन।

(३१४) un-le gʌr-i-ra-tsʰʌ
 3SG.MHON-ERG do-AOR-FOC-be.3SG.NF.LHON.NPST
 'उनले गरिराछ।'

(३१५) euʈa keʈi eme gʌr-eki tsʰʌ
 CLF.NF girl master do-PTCP.F be.3SG.NF.LHON.NPST
 'एउटा केटी एमए गरेकी छ।'

देहरादुनमा बोलिने नेपाली भाषामा भने कोटिकारको प्रयोग पाइन्छ। कोटिकारमा लिङ्ग भेद नरहे तापनि नियन्त्रक नाम र लक्ष्य क्रियापदमा भने लिङ्ग भेद रहेका केही तथ्यहरू रहेका छन्। उदाहरण (३१५) -मा कोटिकार *euʈ-a*, नामपद *keʈ-i*, र क्रियापद *gʌr-eki* अनि योजिका *tsʰʌ* रहेको पाइन्छ। यस उदाहरणमा नियन्त्रक (नाम) र लक्ष्य (क्रियापद) -माझ लिङ्गको पदसङ्गति देखिन्छ। नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (कोटिकार र योजिका) -माझ लिङ्गको असङ्गति रहेको पाइन्छ। यस भाषिकामा एकवचन अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। समग्रमा उत्तरपश्चिमाञ्चलको नेपाली भाषिकामा लिङ्गभेद थोरै मात्रामा प्रयोगमा आएको पाइन्छ।

भारतमा बोलिने नेपालीमा स्त्रीलिङ्ग र स्त्रीइतरलिङ्ग गरी लिङ्गका दुईभेद रहेका पाइन्छन्। यस क्षेत्रका भाषामा लिङ्गभेद लोप हुँदै गइरहेको पाइन्छ। पदसङ्गतिका आधारमा दार्जिलिङ्गो नेपालीको क-वर्ग र उत्तरपूर्वाञ्चलको नेपालीको केही वक्ताहरूमा लिङ्गभेद रहेको पाइए तापनि दार्जिलिङ्गो नेपालीको ख-वर्ग र उत्तरपश्चिमाञ्चलका वक्ताको भाषिक प्रयोगमा लक्ष्यपदमा लिङ्गभेद रहेको पाइँदैन। प्रिसले (१९८३) -ले नेपाली भाषा लिङ्गभेद हराउँदै गरेको भाषा मानेका छन्। पोखरेल (१९९७) -ले नेपालमा बोलिने नेपाली भाषाको पदसङ्गतिको चर्चा गर्दै नेपाली भाषाको पदसङ्गतिमा लिङ्गभेद नरहेको बताएका छन्। त्यसरी नै भारतमा बोलिने नेपाली भाषामा पनि पदसङ्गति लिङ्गभेद हराउँदै गएको पाइन्छ (हेर्नुहोस् सिन्हा २०१८)।

भारतीय नेपाली भाषाको अध्ययन गर्ने क्रममा दार्जिलिङ्गो नेपाली (क-वर्ग र ख-वर्ग) उत्तरपूर्वाञ्चल र उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपालीको नामपद र क्रियापद, नामपद र विशेषणपद, नामपद र कोटिकारपद र नामपद र आयाममाझका परिधिको अध्ययन गरियो। विशेष परिधिका रूपमा भारतीय नेपाली भाषामा कृदन्त र योजिकालाई लिएर तल अध्ययन गरिएको छ।

४.३ कृदन्तका आधारमा विविधता

स्मरण रहोस् तेस्रो अध्याय (खण्ड ३.५) -मा सिन्हा र पाण्डे (२०१८) -का आधारमा नेपाली कृदन्तलाई तीनवटा भेदमा राखेर अध्ययन गरिएको छ। फाइफिचर विविधतासित सम्बन्धित पूर्ण पक्ष र असम्पन्न पक्ष कृदन्तलाई मात्र यस चर्चामा लिएको छ।

पूर्ण पक्षअन्तर्गत कृदन्त *-eka, -eko, र -eki* -को प्रयोग दार्जिलिङ्गो नेपाली क-वर्ग रहेको पाइन्छ।

(३१६) keʃa-hʌru bʌdzar gʌ-eka tʃʰʌ-n
boy-PL market go-PTCP.PL be.3SG.NF.NPST-MHON
'केटाहरू बजार गएका छन्।'

(३१७) mʌ bʌdzar gʌ-eko tʃʰi-ẽ
1SG market go-PTCP.SG be.3SG.NF.PST-1SG.PST
'म बजार गएको थिएँ।'

(३१८) sita bʌdzar gʌ-eki tʃʰi
Sita market go-PTCP.F be.3SG.NF.PST-F.PST
'सीता बजार गएकी थिई।'

माथिका उदाहरणमा पूर्ण पक्ष कृदन्त फाइफिचरसँग आएको हुन्छ। उदाहरण (३१६) -मा आएको *-eka* -ले बहुवचनसँग आएको छ भने उदाहरण (३१८) र (३१९) -मा कृदन्तले लिङ्ग सूचकसँग आएको छ भने (३१७) -मा कृदन्त मध्य आदरार्थीसँग आएको छ।

यसरी नै दार्जिलिङ्गे नेपाली विविधता १ -मा क-वर्ग नेपाली सरह कृदन्तको प्रयोग रहेको पाइन्छ। विविधता २ र ३ -मा विशेष गरी कृदन्तको मुख्यतः सङ्क्षेपण रूप रहेको पाइन्छ। उदाहरण (३२०) आएको *gako* कृदन्तका रूप *gʌ-eko* -को सङ्क्षेपण रूप हो। यस भाषिक भेदमानिम्न लिखित कृदन्तका उदाहरणहरू रहेका छन्-

(३१९) mo bʌs-eko tʃʰi-jo
1SG sit-PTCP.SG be-3SG.NF.LHON.AOR
'मो बसेको थियो।'

(३२०) hami g-ako tʃʰi-jo
1PL go-PTCP be-3SG.NF.LHON.AOR
'हामी गाको थियो।'

(३२१) u kʰa-erʌ ako ho
3SG.LHON eat-PTCP come-PTCP be.3SG.NF.LHON.NPST
'ऊ खाएर आको हो।'

दार्जिलिङ्गो नेपाली भाषिकामा पूर्ण पक्ष कृदन्तमा *eko, eka* जस्ता कृदन्तहरू रहेका देखिन्छन्। असम्पन्न पक्षमा *-do, -da*, आदि जस्ता कृदन्तहरू रहेका पाइन्छन्।

यसरी नै उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिकामा मानक नेपालीमा जस्तै कृदन्तको प्रयोग रहेको पाइन्छ।

(३२२) mʌ gʌrma bʌs-irako tʰi-je
1SG home-LOC sit-PTCP.SG be-1SG.PST
'म घरमा बसिराको थिएँ।'

(३२३) tʰikkʌ barʰʌ bʌdz-eko tsʰʌ
exact twelve time-PTCP.SG be.3SG.NF.NPST
'ठिक्क बाह्र बजेको छ।'

उत्तरपूर्वाञ्चलको नेपाली भाषिकामा पूर्ण पक्षसँग *-eko, -eki* जस्ता कृदन्तहरूको प्रयोग रहेका पाइन्छन्।

उत्तरपश्चिमाञ्चलको नेपाली भाषिकामा निम्नलिखित कृदन्तहरूको प्रयोग रहेको पाइन्छ।

(३२४) mʌ bʌs-eko tʰi-jo
1SG sit-PTCP be.3SG.NF.PST-AOR
'म बसेको थियो।'

(३२५) ʰidzo kã g-ako tʰi-jo
yesterday where go-PTCP be.3SG.NF-AOR
'हिजो काँ गाको थियो।'

(३२६) bʌʰini g-ako tʰi-jo
sister go-PTCP be.3SG.NF-AOR
'बहिनी गाको थियो।'

(३२७) mo pʌʁelikʰ-eko tsʰʌ-i-nʌ
1SG read.write-PTCP be.SG.NF-AOR-NEG
'मो पढेलेखेको छैन।'

(३२८) tʌpāi jʌhi bʌs-eko tʰi-jo
2SG.HHON here sit-PTCP be-3SG.NF.AOR
'तपाईं यही बसेको थियो।'

(३२९) unifiʌrule ɦam-ro bʌɦut mʌdʌt ɡʌr-nu-bʰʌ-eko tsʰʌ
3PL-ERG 1PL-GEN many help do-INF-be-PTCP be.3SG.NF.NPST
'उनीहरूले हाम्रो बहुत मदत गर्नुभाको छ।'

असम्पन्न पक्षको वचन, लिङ्ग र पक्षसँग आएको पाइन्छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्गमा
-do~-to, -da~-ta, -d i~-ti जस्ता कृदन्तहरू असम्पन्न पक्षसँग आएका हुन्छन्।

(३३०) ram bʌdzar dzǎ-do ɦo
Ram market go-PTCP.LHON be.3SG.NF.NPST
'राम बजार जाँदो हो।'

(३३१) keʈa-ɦʌru bʌdzar dzǎ-da ɦun
Boy-PL market go-PTCP.PL be.3SG.NF.MHON.NPST
'केटाहरू बजार जाँदा हुन।'

(३३२) bʌɦini bʌdzar dzǎ-di ɦo
Sister market go-PTCP.F.LHON be.3SG.NF.NPST
'बहिनी बजार जाँदी हो।'

दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता १ -मा क-वर्गमा असम्पन्न पक्षका कृदन्तहरू रहेको
पाइन्छ।

(३३३) u kʰa-do ɦo
3SG.LHON eat-PTCP.SG.NF be.3SG.NF.NPST
'ऊ खाँदो हो।'

(३३४) uni kʰa-di ɦun
3SG.MHON eat-PTCP.SG.F be.3SG.NF.MHON.NPST
'उनी खाँदी हुन्।'

(३३५) uneru k^ha-da hun
 3PL eat-PTCP.PL be.3SG.NF.MHON.NPST
 'उनीहरू खाँदा हुन्।'

यसरी नै विविधता २-मा *do* र *da* असम्पन्न पक्ष कृदन्त रहेको छ। विविधता ३-मा *do*, *da* र *di* कृदन्तको साटो *da* कृदन्त मात्र रहेको पाइन्छ।

यसरी नै उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिकामा दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्गमा जस्तै कृदन्तको प्रयोग रहेको पाइन्छ।

(३३६) ` mAsan-le teti ga^r-do rA-ts^hΛ
 ghost-ERG QUANT do-PTCP be-be.3SG.NF.LHON.NPST
 'मसानले त्यति गर्दो रछ।'

उत्तरपूर्वाञ्चलको नेपाली भाषिकामा सम्पन्न पक्षसँग *-do* र *di* कृदन्त मात्र प्रयोग रहेको मेरो पाठसङ्ग्रहमा पाइएको छ। उत्तरपश्चिमाञ्चलको नेपाली भाषिकामा असम्पन्न पक्ष कृदन्त वार्तालापका तथ्याङ्कमा प्राप्त भएको छैन।

भारतीय नेपाली भाषामा कृदन्तको वितरण निम्नलिखित तालिकामा राखिएको छ।

पक्ष	कृदन्त	क-वर्ग	ख-वर्ग १	ख-वर्ग २	ख-वर्ग ३	उ.पू	उ.प
पूर्ण	-eka	+	+			+	+
	-eko	+	+	+	+	+	
	-eki	+	+			+	
असम्पन्न	-da	+	+	+	+	+	
	-do	+				+	
	-di	+	+			+	

तालिका ४.१८ कृदन्त विविधता

माथिका तालिकाका आधारमा दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्ग र उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिकामा पूर्ण पक्ष र असम्पन्न पक्षमा एकै प्रकारको रहेको पाइन्छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता १ -मा स्त्रीइतरलिङ्ग एकवचन कृदन्तको प्रयोग पाइँदैन। विविधता २ र विविधता ३ -मा पूर्ण पक्षमा *-eko* र असम्पन्न पक्षमा *-da* -को मात्र प्रयोग भएको पाइन्छ।

उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिका पूर्ण पक्ष -*eka* कृदन्तको मात्र प्रयोग रहेको पाइन्छ भने असम्पन्न पक्षको कुनै तथ्याङ्क यस अध्ययनको निम्ति सङ्कलित पाठ सङ्ग्रहमा पाइएको छैन।

दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्ग र उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिकामा प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषमा उद्देश्य सर्वनामपदको कृदन्तसँग लिङ्गको पदसङ्गति भएको पाइन्छ। नियन्त्रकका रूपमा रहेको सर्वनामपदमा लिङ्ग अव्यक्त रूपमा रहेको पाइन्छ भने रूपतात्त्विक आधारमा लक्ष्य कृदन्तमा आएको लिङ्गसँग अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति भएको पाइन्छ।

४.४ योजिकाका आधारमा विविधता

योजिकाको परिचय साथै दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्गमा योजिकाको चर्चा अध्याय तीनमा गरिएको छ। नेपालीमा उद्देश्यपद नियन्त्रक र अस्तित्ववाची योजिका लक्ष्यमाझ पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। यस परिधिअन्तर्गत पदसङ्गतिलाई यस खण्डमा चर्चा गरिएको छ। क-वर्गका नेपालीमा पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थी अभिलक्षण-महत्ताको रूपतात्त्विक आधारमा पदसङ्गति पाइन्छ। सबै पुरुषमा सर्वनामपद नियन्त्रकमा रहँदा अव्यक्त रूपमा लिङ्ग रहेको हुन्छ र लक्ष्यसँग लिङ्गको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्गमा पाइने अस्तित्ववाची योजिकामा पदसङ्गति र असङ्गति रहेको पाइन्छ।

(३३७) ram ram-ro ts^hʌ (विविधता -१/२)

Ram beautiful-NF be.3SG.NF.NPST

‘राम राम्रो छ।’

(३३८) sita ramri ts^h-e (विविधता -१)

Sita beautiful be-3SG.F.NPST

‘सीता राम्री छे।’

(३३९) sita ramri ts^hʌ (विविधता -२)

Sita beautiful be.3SG.NF.NPST

‘सीता राम्री छ।’

(३४०) sita ramr-o ts^hʌ (विविधता -२)
 Sita beautiful.NF be.3SG.NF.NPST
 'सीता राम्रो छ ।'

माथिका उदाहरण (३३७) र (३३८) -मा नियन्त्रक नामपदसँग लक्ष्य योजिकाको पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थीको पदसङ्गति भएको पाइन्छ। यसरी नै (३३९) -मा नियन्त्रक *sita* आएको छ भने लक्ष्य योजिकामा स्त्रीइतरलिङ्ग सूचक आएको पाइन्छ। समग्रमा यस उदाहरणमा नामपद र योजिकामाझ लिङ्गको असङ्गति रहेको पाइन्छ। यसरी नै उदाहरण (३४०) -मा नियन्त्रक *sita* र लक्ष्य योजिकामाझ लिङ्गको असङ्गति रहेको पाइन्छ। यसरी नै भूतकालमा पनि यस भाषिकामा योजिकामा भिन्नता रहेको पाइन्छ।

उत्तरपूर्वाञ्चलको नेपाली भाषिकामा अस्तित्ववाची योजिकामा पदसङ्गति रहेको पाइन्छ।

(३४१) eu-ta ts^horo laʈ-o ts^hʌ
 one-CLF.NF son dumb-NF be.3SG.NF.NPST
 'एउटा छोरो लाटो छ ।'

(३४२) eu-ti ts^hori laʈ-i ts^he
 one-CLF.F daughter dumb-F be.3SG.F.NPST
 'एउटी छोरी लाटी छे ।'

माथिका उदाहरण (३४१) र (३४२) नियन्त्रक र लक्ष्य योजिकामाझ पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थीको पदसङ्गति भएको पाइन्छ। यसरी नै उदाहरण (३४२) -मा स्त्रीलिङ्गको सङ्गति भएको पाइन्छ। यस भाषिकामा पनि दार्जिलिङ्गो नेपाली भाषिकामा जस्तै योजिकामा असङ्गति रहेको पाइन्छ। उदाहरण (३४१) -मा विशेषणपद र योजिकामाझ स्त्रीलिङ्गको पदसङ्गति भएको पाइन्छ भने (३४२) -मा विशेषणपद र योजिकामाझ लिङ्गको असङ्गति रहेको पाइन्छ।

उत्तरपूर्वाञ्चलको नेपाली भाषिकामा भूतकालमा पनि अभूतकालमा जस्तै नामपद र योजिकापदमाझ पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिकामा योजिकामा पदसङ्गति र असङ्गति रहेको पाइन्छ। तलका उदाहरण (३४३) -मा नामपद र योजिकामाझ स्त्रीइतरलिङ्गको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ भने (३४४) -मा नामपदमा स्त्रीलिङ्ग सूचक रहे तापनि योजिकामा स्त्रीइतरलिङ्ग सूचक आएको छ। पदसङ्गतिका आधारमा यसमा असङ्गति भएको पाइन्छ।

(३४३) eu-ta ts^hora ts^hʌ
 one-CLF.NF son be.3SG.NF.NPST
 'एउटा छोरो छ।'

(३४४) eu-ta ts^hori ts^hʌ
 one-CLF.F daughter be.3SG.NF.NPST
 'एउटा छोरी छ।'

(३४५) ts^hori-le g^hʌr bʌn-aki ts^h-e
 daughter-ERG home make-PTCP.F be-3SG.F.NPST
 'छोरीले घर बनाकी छे।'

(३४६) g^hʌr-ma buhari ts^hʌ
 home-LOC daughter-in-law be.3SG.NF.NPST
 'घरमा बुहारी छ।'

माथिका उदाहरण (३४५) -मा नामपदसँग योजिकाको स्त्रीलिङ्ग पदसङ्गति भएको पाइन्छ। उदाहरण (३४६) -मा नामपद र योजिकामाझ लिङ्गको असङ्गति देखिन्छ। भूतकालमा भने यस भाषिकामा लिङ्ग भेद रहेको पाइँदैन।

(३४७) eu-ta ts^horo t^ho
 one-CLF.NF son be.3SG.NF.PST
 'एउटा छोरो थो।'

(३४८) eu-ta ts^hori t^ho
 one-CLF.NF daughter be.3SG.NF.PST
 'एउटा छोरी थो।'

भारतीय नेपालीमा अस्तित्ववाची योजिकामा पदसङ्गति र असङ्गति दुवै रहेका पाइन्छन्। दार्जिलिङ्गे नेपाली विविधता २ र उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिकामा पदसङ्गतिभन्दा असङ्गति भएको पाइन्छ।

अअस्तित्ववाची योजिकाको परिचय दिने क्रममा अध्याय तीनमा चार प्रकारका अअस्तित्ववाची योजिकाको चर्चा गरिएको छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्ग र उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिकामा अअस्तित्ववाची योजिकामा भिन्नता रहेको पाइँदैन। दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता १, २ र ३ अनि उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषामा नामपद र योजिकामाझ पदसङ्गति र असङ्गति रहेको पाइन्छ। भारतीय नेपाली भाषामा पाइने अअस्तित्ववाची योजिकामा पदसङ्गति व्यवस्थको चर्चा यस अध्यायमा गरिएको छ।

विधेयात्मक योजिका - विधेयकको परिचय गराउने कार्यका रूपमा आएको योजिकालाई विधेयात्मक योजिका भनिन्छ।

(३४९) *nirmal* *me-ro* *satʰi* *ɦo* (दा.ने क-वर्ग र उपू नेपाली)
Nirmal my-GEN friend be.3SG.NF.NPST
नाप -१ नाप-२
“निर्मल मेरो साथी हो।”

माथिका उदाहरणमा आएको योजिका *ɦo* -ले नामपद-१ *nirmal* र नाप-२ *satʰi* -लाई जोड्ने कार्य गरेको छ।^{३०} पदसङ्गतिका आधारमा नामपद-१ सँग योजिकामा अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्ग र उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिक भेदमा आदरार्थी र बहुवचनको नामपद-१ र योजिकामाझ अभिलक्षण महत्ताको

^{३०} योजिकामा तर्कपद संरचना नभएकाले नामपद-१ वा नामपद-२ गरी विश्लेषण गरिएको छ।

पदसङ्गति रहेको पाइन्छ । भाषिक भेदमा आदरार्थी र बहुवचनको नामपद-१ र योजिकामाझ अभिलक्षण महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ ।

(३५०) nirmal me-ra sat^{hi} hun (क-वर्ग र उ.पू)
 Nirmal my-GEN friend be.3SG.NF.MHON.NPST
 नाप -१ नाप-२
 “निर्मल मेरा साथी हुन् ।”

(३५१) nirmal ~ sita-haru me-ra sat^{hi} hun (क-वर्ग र उ.पू)
 Nirmal ~ Sita-PL my-GEN friend be.3PL.NF,NPST
 नाप -१ नाप-२
 “निर्मल/सीताहरू मेरा साथी हुन् ।”

यसरी नै दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग र उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिकामा एकै प्रकारको विधेयात्मक योजिका रहेको पाइन्छ ।

(३५२) nirmal me-ro sat^{hi} ho
 nirmal my-GEN friend be.3SG.NF.NPST
 नाप -१ नाप-२
 “निर्मल मेरो साथी हो ।”

(३५३) nirmal ~ sita-haru me-ro sat^{hi} ho
 Nirmal ~ Sita.PL my-GEN friend be.3SG.NF.NPST
 नाप -१ नाप-२
 “निर्मल/सीताहरू मेरो साथी हो ।”

दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग र उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिकामा नामपद-१ र योजिकामाझ पुरुष, एकवचनको अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ भने बहुवचन र आदरार्थीमा असङ्गति रहेको पाइन्छ । नामपद-१ सँग योजिकाको पदसङ्गतिलाई विहित (Canonical) पदसङ्गति भनिन्छ ।

विशिष्ट योजिका - विशिष्ट रूपमा आएका विधेयलाई लिने योजिकालाई विशिष्ट योजिका भनिन्छ ।

(३५४) me-ro sat^{hi} bisnu ho (क-वर्ग र उपू)
 my-GEN friend Bishnu be.3SG.NF.NPST
 नाप-१ नाप-२
 “मेरो साथी विष्णु हो।”

माथिका उदाहरणमा योजिका *ho* -ले विशेष विधेयका रूपमा नामपद-२ *bisnu* -लाई लिएको छ। उदाहरण (३४९) -मा जस्तो नभएर उदाहरण (३५४) -मा विशिष्ट योजिकाले व्यक्ति विशेषलाई लिएको पाइन्छ। अर्थात् साथीहरूमध्ये *bisnu* मुख्य रूपमा रहेको जानकारी यस योजिकाले गराएको छ। पदसङ्गतिका आधारमा हेर्दा नामपद-२ -सँग योजिका *ho* -को पुरुष, वचन र आदरार्थी अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। नियन्त्रक नामपद-२ -मा आदरार्थी र बहुवचन हुँदा लक्ष्य *hun* योजिकासँग अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग र उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिकामा पुरुष अभिलक्षण-महत्ताको विशिष्ट योजिकामा पदसङ्गति पाइन्छ। आदरार्थी र वचनमा अभिलक्षणको पदसङ्गति पाइए तापनि महत्ताको असङ्गति रहेको पाइन्छ।

(३५५) me-ro sat^{hi} bisnu ho
 my-GEN friend Bishnu be.3SG.NF.NPST
 ‘मेरो साथी विष्णु हो।’

(३५६) me-ro sat^{hi} bisnu-haru ho
 my-GEN friend Bishnu-PL be.3SG.NF.NPST
 ‘मेरो साथी विष्णुहरू हो।’

नियन्त्रक नामपद-२ -मा बहुवचन र मध्य आदरार्थीको प्रयोग भए तापनि लक्ष्य योजिकामा एकवचनको प्रयोग रहेको पाइन्छ। यस प्रकारका पदसङ्गतिलाई प्रतिलोम योजिका (Inverse copular) पदसङ्गति भनिएको छ।

समतात्मक योजिका - विधेय लिने योजिकालाई समतात्मक योजिका भनिन्छ।

(३५७) bisnu sat^{hi} ho
Bishnu friend be.3SG.NF.NPST
नाप-१ नाप-२
“विष्णु साथी हो।”

(३५८) bisnu-haru sat^{hi} hun
Bishnu.PL friend be.3PL.NF.NPST
नाप-१ नाप-२
“विष्णुहरू साथी हुन्।”

उदाहरणमा योजिका *ho* -ले समान्य विधेय *sat^{hi}* -लाई जनाएको छ। माथिका उदाहरणमा नाप-१ र नाप-२ -मा समानता रहेको पाइन्छ। योजिका र नाप-१ -को अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। विधेयात्मक र विशिष्ट योजिकामा जस्तै दार्जिलिङ्गो नेपाली क-वर्ग र उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिकामा पुरुष र वचनको नियन्त्रक नामपद-१ र लक्ष्य योजिकासँग अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। दार्जिलिङ्गो नेपाली ख-वर्ग र उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिका समतात्मक योजिकामा पुरुष र एक वचनको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति पाइए तापनि बहुवचन नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ असङ्गति रहेको देखिन्छ।

(३५९) bisnu-haru sat^{hi} ho
Bishnu-PL friend be.3SG.NF.NPST
नाप-१ नाप-२
“विष्णुहरू साथी हो।”

परिचयात्मक योजिका - विशेष रूपमा नामपदलाई विधेयका रूपमा लिएर परिचय गराउने योजिकालाई परिचयात्मक योजिका भनिन्छ।

(३६०) tjo keṭa ho
that boy be.3SG.NF.NPST
नाप-१ नाप-२
“त्यो केटा हो।”

(३६१) ti keṭa hun
 that boy be.3PL.NF.NPST
 नाप-१ नाप-२
 “ती केटा हुन।”

माथिका उदाहरणमा नियन्त्रकका रूपमा दर्शकवाचक सर्वनाम नामपद-१ -मा *tjo* आएको पाइन्छ भने नामपद-२ -मा *keṭa* आएको छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्ग र उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिकामा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। उदाहरण (३६०) -मा नियन्त्रक नामपद *keṭa* सँग लक्ष्य योजिका *ho* -को पुरुष र वचनको अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। यसरी नै उदाहरण (३६१) -मा नियन्त्रक नामपद-२ -मा बहुवचन *-ɦaru* -सँग लक्ष्य योजिका *hun* -मा अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग र उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिकामा पुरुष र एकवचनको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति पाइए तापनि बहुवचनको असङ्गति रहेको पाइन्छ।

(३६२) tjo-ɦaru keṭa ho
 that-PL boy be.3SG.NF.NPST
 नाप-१ नाप-२
 “त्योहरू केटा हो।”

माथिका उदाहरणहरूका आधारमा नेपालीमा विधेयात्मक योजिका र समतात्मक योजिकाको नामपद-१ र योजिकामाझ अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति भएको पाइन्छ। जसलाई विहित पदसङ्गति भनिन्छ। यसरी नै विशिष्ट योजिका र परिचयात्मक योजिकामा नामपद-२ र योजिकामाझ अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। यस प्रकारका पदसङ्गतिलाई प्रतिलोम योजिका पदसङ्गति भनिएको छ। विहित र प्रतिलोम योजिका पदसङ्गतिमा पुरुष, वचन र आदरार्थी पदसङ्गति भएको पाइन्छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग र उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिक भेदमा वचन र आदरार्थीको असङ्गति रहेको पाइन्छ।

समग्रमा उद्देश्यपद र क्रियापदमाझ विहित पदसङ्गति भएको पाइन्छ। नामपद -१ (उद्देश्य) -सँग योजिकाको पदसङ्गतिलाई पनि विहित पदसङ्गतिअन्तर्गत राख्न सकिन्छ। नामपद-२ (कर्म) -सँग योजिकाको पदसङ्गतिलाई प्रतिलोम योजिका पदसङ्गतिअन्तर्गत राख्न सकिन्छ। अस्तित्ववाची पदसङ्गतिमा पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थीको पदसङ्गति पाइए तापनि अस्तित्ववाची योजिकामा लिङ्गको सन्दर्भित रहेको देखिँदैन।

४.५ निष्कर्ष

समग्रमा भारतीय नेपाली भाषा दार्जिलिङ्गे क-वर्गमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। ख-वर्ग विविधता १ -मा बहुवचनको असङ्गति, विविधता २ -मा बहुवचन र मध्य आदरार्थीको असङ्गति अनि विविधता ३ -मा बहुवचन, आदरार्थी र स्त्रीलिङ्गको असङ्गति रहेको पाइन्छ। माथिका उदाहरणका आधारमा वचनको असङ्गति हुँदा आदरार्थी र लिङ्गको पनि क्रमगत तहमा असङ्गति भएको पाइन्छ। उत्तरपूर्वाञ्चल नेपालीमा क-वर्गमा जस्तै पदसङ्गति भएको पाइए तापनि लक्ष्य आयाममा असङ्गति रहेको पाइन्छ। उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपालीमा बहुवचन, मध्य र उच्च आदरार्थी र स्त्रीलिङ्गको सबै परिधिमा असङ्गति रहेको पाइन्छ।

यस अध्यायमा भारतीय नेपालीमा व्याकरणिक कोटिका आधारमा पाइएका विविधताको चर्चा गरिएको छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली भाषिकालाई क-वर्ग र ख-वर्गमा छुट्ट्याएर अध्ययन गरिएको छ। क-वर्गअन्तर्गत नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति कायम भएका तथ्याङ्कलाई लिइएको छ भने ख-वर्गअन्तर्गत अभिलक्षण-महत्ताको असङ्गतिलाई देखाइएको छ। अध्ययन सुविधाका निम्ति ख-वर्गलाई विविधता १, विविधता २ र विविधता ३ गरी तीन भागमा विभाजन गरिएको छ। विविधता १ -मा द्वितीय र तृतीय पुरुषका लक्ष्यमा एकवचन मात्र रहेको पाइन्छ। विविधता २ -मा

लक्ष्यमा वचन र मध्य आदरार्थीको असङ्गति रहेको पाइन्छ। विविधता ३ -मा पुरुष, वचन, आदरार्थी, लिङ्गको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ असङ्गति रहेको पाइन्छ। उत्तरपूर्वाञ्चलको नेपाली भाषामा दार्जिलिङ्गे नेपाली भाषिका क-वर्गमा जस्तै नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। उत्तरपश्चिमाञ्चलको नेपाली भाषिकामा दार्जिलिङ्गे नेपाली विविधता ३ -मा जस्तै पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थीको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ असङ्गति रहेको पाइन्छ। अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति र असङ्गतिको विश्लेषण गरेपश्चात् पाँचौँ अध्यायमा भारतीय नेपाली भाषिकाको परिधिका आधारमा वाक्यात्मक विविधताको चर्चा गर्दै अभिलक्षण द्वित्वको विश्लेषण गरिएको छ।

पाँचौं अध्याय वाक्यात्मक विविधता र अभिलक्षण द्वित्व

भारतीय नेपाली भाषिकाहरूका पदसङ्गतिमा आधारित विविधताको चर्चा चौथो अध्यायमा गरिएको छ। यस विविधतालाई सैद्धान्तिक विश्लेषणका निम्ति यस अध्यायमा विविधताको सिद्धान्तबारे परिचय दिँदै बार्वियस् (सन् २००८) -को वाक्यात्मक विविधताको द्वित्व सिद्धान्तबारे चर्चा गरिएको छ। यस अध्यायमा भारतीय नेपाली भाषिकाहरूको अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व भाषिक विविधतालाई परिधिका आधारमा चर्चा गरिएको छ।

५. वाक्यात्मक विविधताको अध्ययन

कुनै पनि भाषा विकसित हुने क्रममा भाषाका विविध भाषिकाहरू विकसित हुन्छन्। एउटै भाषाबाट विकसित भाषिकाहरूमाझ पाइएका विविधतालाई भाषिक विविधता भनिन्छ (सेपोलोन र अन्य सन् १९९८: ३६८-३६९)। पारम्परिक रूपमा कुनै एक भाषाको भाषिक समूह अर्को त्यही भाषाको भाषिक समूहसँग वार्तालाप गर्दा देखा परेका भिन्नतालाई बोली तथा भाषिका भनिएको छ। यस प्रकारका भाषिक भेदमा भाषिक संरचना तथा संरचनात्मक कोटिमाझ भिन्नता रहेको पाइन्छ।

लेबोभ (सन् १९७०) -का भनाइअनुसार भाषिक विविधता वर्गका आधारमा सामाजिक तथा शैलीगत भिन्नतालाई चिह्नित गर्न सकिन्छ। उनले समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन गर्ने क्रममा भाषाको सामाजिक भेदलाई हेर्ने दृष्टिकोण प्रतिपादन गरेका छन्। चेम्बरस् (सन् २००३: २४) -ले भाषिक विविधताको चर्चा गर्दै कथ्य भाषामा दैनिक रूपमा विविधता आउनु भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा साथै समाज भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण रहने बताएका छन्। यस आधारमा विविधताको अध्ययन समाज भाषाविज्ञानअन्तर्गत पर्दछ।

भाषा व्यावहारिक वस्तु भएकाले वक्ताको व्यावहारिक परिस्थिति र परिवेशका आधारमा भाषिक आशयमा विविधता आउँदछ। एउटै वाक्यको पनि विभिन्न परिवेशमा

अर्थमा भिन्नता रहेको हुन्छ। यसरी नै वक्ताको व्यवसायसँग त्यस वाक्यको आशय पनि रहेको हुन्छ। उदाहरणका निम्ति *dz^hpka hannu* एउटा चालकका प्रयुक्तिमा यसको आशय आफ्नो पालो नपर्खी पाएका यात्रीहरू लिएर हिँड्नु, चोरका प्रयुक्तिमा मौका छोप्नु, जुवाडेका प्रयुक्तिमा पैसा छिट्टो कमाउने युक्ति, व्यापारीका प्रयुक्तिमा कुनै अवसरको मौका छोप्नु भन्ने अर्थ लाग्दछ।

कुनै पनि भाषाको भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा पनि भाषिक विविधताको अध्ययन गर्न सकिन्छ। भौगोलिकताका आधारमा भाषिक विविधता रहेको हुन्छ। नेपाली भाषाका वक्ताहरूमाझ पनि भौगोलिकताका आधारमा धेरै भिन्नता रहेको पाइन्छ। सिक्किम, दार्जिलिङमा बोलिने नेपाली भाषा, उत्तरपूर्वाञ्चलमा बोलिने नेपाली भाषा र उत्तरपश्चिमाञ्चलमा बोलिने नेपाली भाषामा विविधता रहेको देखिन्छ। पहाडी क्षेत्र र मधेस क्षेत्रमा बोलिने भाषिकामा पनि भिन्नता रहेको पाइन्छ। वक्ताले आफ्नो परिवेशका आधारमा भाषिक प्रयोग गरेका हुन्छन् (हेर्नुहोस् लामा सन् २००५)।

संरचनात्मक आधारमा विविधताको अध्ययनअन्तर्गत उच्चारण ध्वनिमा भिन्नता जस्तै नेपालीमा [g] र [g^h] ध्वनिको उच्चारण कतिपय वक्ताको उच्चारणमा [g] नै रहेको पाइन्छ। त्यसरी नै [ŋ] ध्वनिको उच्चारण [n] नै रहेको पाइन्छ। रूपात्मक तहमा विशेष रूपमा व्याकरणिक कार्यका आधारमा लक्ष्यमा काल वा पक्षलाई देखाउँदा, नामपदलाई बहुवचन बनाउँदा रूपका आधारमा विविधता रहेको पाइन्छ। उदाहरणका निम्ति नेपालीमा तृतीय पुरुष एकवचन *tini* -लाई बहुवचन बनाउँदा *tinih^{aru}*, *tineru* जस्ता रूप रहेको पाइन्छ।

दार्जिलिङ्गो नेपालीमा *dud^h* शब्दको अर्थ विशेष रूपले गाईवस्तुको दुधलाई इङ्गित गरेको हुन्छ। असमेली नेपालीमा नानीले खाने आमाको दुध मात्र बुझिन्छ। विभिन्न शब्दले एउटा अर्थ बुझाउँदछ तर भाषिक विविधताका कारणले एउटा शब्दले धेरैवटा अर्थ बुझाएको

हुन्छ। एउटा अर्थ भएको विविध भाषिकामा विविध शब्दहरू रहेका हुन्छन्। जस्तै दार्जिलिङ्गे नेपालीमा *dʒʰArnu* असमेली नेपालीमा *namnu*, दार्जिलिङ्गे नेपालीमा *sAməunu* असमेली नेपालीमा *dʰArnu*, मानक नेपालीमा *dʰoka* दार्जिलिङ्गे नेपालीमा *dʰoka*, *dʌilo*, असमेली नेपालीमा *dʌrdza* आदि। यस प्रकारको विविधतालाई अर्थगत भिन्नता साथै शाब्दिक विविधताका तहमा अध्ययन गर्न सकिन्छ।

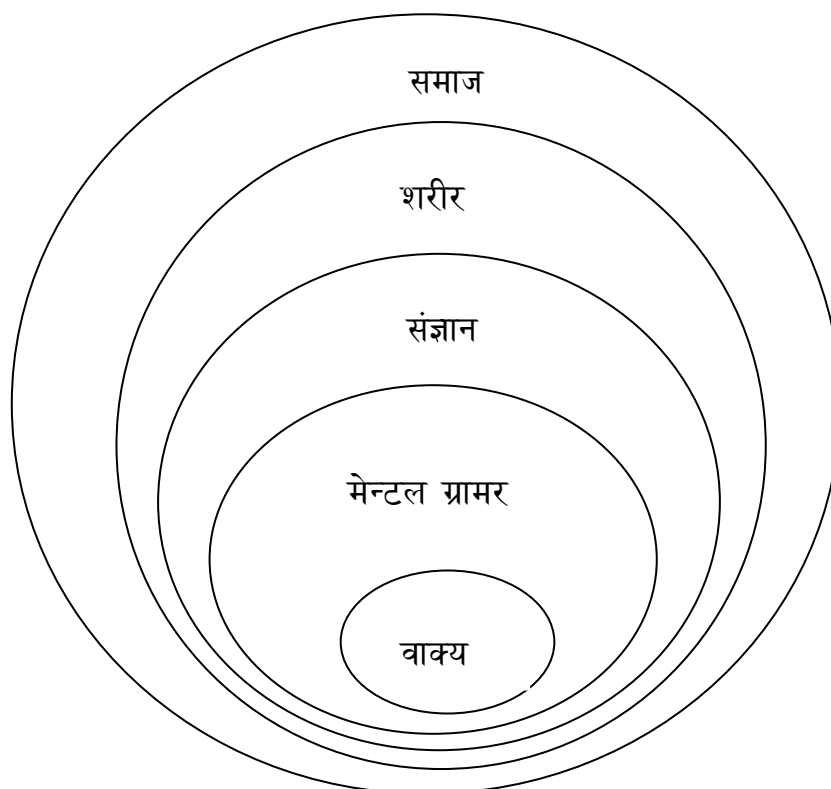
वाक्यका तहमा भाषिक विविधतालाई छुट्ट्याउनका निम्ति व्याकरणिक कोटिको आधार लिएर मात्र छुट्ट्याउन सकिन्छ। वाक्यका तहमा भाषिका-भाषिकामाझ मात्र विविधता नभएर व्यक्ति बोलीमा पनि विविधता रहेको हुन्छ। एउटै भाषिक वक्ताको पनि स्थानानुरूप वाक्यका तहमा विविधता रहेको पाइन्छ। उदाहरणका निम्ति एउटा चालकले आफ्नो परिवारसँग, यात्रीसँग, अग्रजहरूसँग र आफ्नो साथीभाइसँग बोल्दा अलग-अलग तहमा वाक्यको प्रयोग गरेको हुन्छ। दार्जिलिङ्गे नेपालीमा वाक्यात्मक तहका आधारमा क-वर्ग र ख-वर्गको चर्चा गरिएको छ।

साधारणतः वाक्यात्मक विविधताले वाक्य संरचनामा उद्देश्यपद र क्रियापद माझको संरचनागत विविधतालाई बुझाउँदछ। वाक्यात्मक विविधताका निम्ति वार्नर र लेबोभ (१९८३) -ले सक्रिय र निष्क्रिय शब्दको प्रयोग गरेका छन्। लाभेन्द्रा (१९७८: ८८) -ले यदि कुनै वाक्यमा उद्देश्यपद महत्त्वपूर्ण रूपमा रहेको हुन्छ र अर्का त्यही वाक्यमा उद्देश्यपद महत्त्वपूर्ण छैन भने अर्थमा भिन्नता रहेको हुन्छ भनेका छन्। यसरी हेर्दा रूप वाक्यात्मक र पूर्ण वाक्यात्मक विविधतामा स्पष्ट रूपमा भिन्नता पाइँदैन। माथि उल्लेख गरेअनुसार वाक्यका तहमा भाषिक विविधतालाई अध्ययन गर्दा व्याकरणिक पद्धतिका सहायताले मात्र छुट्ट्याउन सकिन्छ।

वाक्यात्मक विविधताको अध्ययन गर्ने क्रममा तीन प्रकारका विविधता रहेका पाइन्छन्। पहिलो बृहत् विविधताअन्तर्गत आदि शीर्षक र शीर्षक अन्त्यको भिन्नता, बहु

संश्लेषण विविधता र सर्वनाम लोप आदिलाई देखाउँदछन्। दोस्रो मध्य विविधता जसअन्तर्गत कुनै भाषिक परिवार र त्यसको वाक्यात्मक गुणतत्त्वका विविधतालाई देखाउँदछ। तेस्रो सूक्ष्म विविधताअन्तर्गत पदसङ्गति आदिमा आएको विविधतालाई अध्ययन गर्न सकिन्छ। वाक्यात्मक विविधताले वाक्यात्मक संरचनाको विश्लेषण साथै भौगोलिक र सामाजिक आधार बनाएर भाषिक भिन्नतालाई अध्ययन गर्ने लक्ष्य राख्छ। यसका साथै व्यावस्थान्त्रिक वाक्यात्मक गुणतत्त्व समूहको अध्ययन, समूह पादिक सिद्धान्त, मानव भाषामा विविधताको सैद्धान्तिक प्रारूप तथा त्यसका आर्जन र परिवर्तनको अध्ययन गर्ने लक्ष्य लिन्छ (हेर्नुहोस् बार्वियस सन् २०१३)।

बार्वियस (सन् २०१३) -ले वाक्यका आधारमा भाषिक विविधता देखाउन नयाँ सिद्धान्तको प्रतिपादन गरे। उनले वाक्यको आन्तरिक र बाह्य विविधतालाई देखाउन निम्नलिखित प्रारूप तयार गरेको पाइन्छ।

तालिका ५.१ बार्वियसको भाषिक विविधताको प्रारूप

यस पद्धतिका सबैभन्दा सानो एकाइका रूपमा वाक्यलाई राखिएको पाइन्छ। बार्वियसको माथिका पद्धतिका आधारमा हेर्दा वाक्यात्मक विविधताको अध्ययन गर्ने सबैभन्दा सानो एकाइ वाक्य रहेको छ। वाक्यात्मक संरचनाका आधारमा वाक्यमा विविधतालाई लिएको पाइन्छ। बार्वियसले वाक्यका आधारमा विविधता देखाउँदा रूपतात्त्विक र ध्वन्यात्मक विविधता पनि छुट्ट्याउन सकिने बताएका छन्। वाक्यमा कुनै रूप जोडिएर कोशीय अर्थमा भिन्नता ल्याएको हुन्छ, त्यसको अध्ययन पनि वाक्यात्मक विविधताद्वारा गर्न सकिन्छ।

चौथो ठूलो एकाइका रूपमा मेन्टल ग्रामरलाई लिएको पाइन्छ। यसअन्तर्गत उनले वाक्य गठनसम्बन्धी अध्ययन गर्न सकिने बताएका छन्। वाक्यात्मक विविधतालाई बढाउने र त्यसमा शब्दिक भिन्नता देखाउने कार्य मेन्टल ग्रामरले गरेको हुन्छ। यस एकाइअन्तर्गत भाषा आर्जन पद्धति र शब्दक्रमको सम्बन्धको अध्ययन गर्न सकिन्छ। वक्ताले अर्थगत आधारमा कुन प्रकारको वाक्य संरचनालाई लिन्छ त्यसको अध्ययन यस एकाइका आधारमा गर्न सकिने बार्वियसको मत रहेको छ।

तेस्रो ठूलो एकाइका रूपमा संज्ञानलाई लिएको पाइन्छ। यहाँ संज्ञान भन्नाले वैचारिक शक्ति, स्मरण शक्ति र प्रयोग पद्धति आदिका आधारमा अध्ययन गर्न सकिने देखिन्छ। संज्ञानले वाक्यात्मक विविधताको वैचारिक पक्षलाई लिएको हुन्छ। संज्ञानका आधारमा भाषिक विविधतामा देखा परेका सूचक (वक्ता, समय, स्थान) -हरूको अध्ययन गर्न सकिन्छ। यसका आधारमा भाषिक विविधता र वक्ताको भाषिक ज्ञानको समेत अध्ययन गर्न सकिन्छ। वक्ताको आशय र भाषिक सूचकको अध्ययन गर्न यस एकाइबाट सकिने बार्वियसको अवधारणा देखिन्छ (हेर्नुहोस् बार्वियस सन् २०१३)।

दोस्रो ठूलो एकाइका रूपमा शरीरलाई लिएको पाइन्छ। शरीर भन्नाले वक्ताको सोच्ने क्षमता, बोलीको लवज आदिलाई लिन सकिन्छ। यस एकाइअन्तर्गत वक्ताको

हावभाव, बोल्ने शैली, शारीरिक सङ्केत (हात हल्लाउने, अनुहार विगाने, हसिलो हुने आदि शारीरिक प्रक्रिया) -लाई लिन सकिन्छ।

यस प्रारूपका आधारमा सबैभन्दा ठूलो एकाइमा समाजका आधारमा हेर्न सकिन्छ। समाज भन्नाले मनिसहरूको समूह, उनीहरूको सम्पर्क भाषा, त्यस समाजको भाषिक इतिहास आदि बुझिन्छ। यस शोधप्रबन्धमा वाक्यात्मक विविधताअन्तर्गत पदसङ्गितलाई केन्द्रमा राखेर भारतीय नेपाली भाषाको सूक्ष्म विविधताको अध्ययन गरिएको छ।

५.२ नेपालीमा वाक्यात्मक विविधता

वाक्यात्मक विविधताको चर्चा माथि नै प्रस्तुत गरिएको छ। भारतमा बोलिने नेपालीमा के कस्ता वाक्यात्मक विविधता पाइन्छ भन्ने कुराको अध्ययन गर्दा व्याकरणिक कोटिको आधार लिएर अध्ययन गर्न सकिन्छ। नेपाली भाषामा पाइने फाइफिचर (पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थी), कृदन्त, योजिका आदि कोटिहरूमाझ रहेका विविधताको अध्ययन चौथो अध्यायमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ।

५.२.१ व्याकरणिक कोटिका आधारमा वाक्यात्मक विविधता

बोरेर (सन् १९८४: २५१-५४) -ले व्याकरणिक कोटिहरूको अभिलक्षणको कारण नै भाषामा विविधता रहेको हुन्छ भन्ने सुझाउ राखेका छन्। एडगर र स्मिथ (सन् २००९: १) -ले व्याकरणिक कोटिका आधारमा पदसङ्गतिको विविधतालाई प्रस्तुत गर्दै व्याकरणक सबै कोटिहरूमा नै विविधता रहने कुरा बताएका छन्। उनीहरूले अङ्ग्रेजी र ग्यालिक भाषामा पाइने व्याकरणिक कोटि (पुरुष, वचन, लिङ्ग, काल, पक्ष, भाव आदि) -मा रहेको विविधताको चर्चा गरेको पाइन्छ। भारतमा बोलिने नेपाली भाषाको वाक्यात्मक विविधताको अध्ययन गर्दा भारतीय नेपालीलाई पारम्परिक आधारमा विचारधारालाई विचलन मानिको छ (हेर्नुहोस् सिन्हा सन् २००, ज्ञवाली सन् १९७२)। व्याकरणिक कोटिका आधारमा अध्ययन

निरौला (सन् २०१५; २०२०), सिन्हा (सन् २०१८), सिन्हा र छेत्री (सन् २०२०) -ले गरेको पाइन्छ।

५.३ द्वित्व

कुनै पनि भाषाको अध्ययन गर्दा भाषाको रूपात्मक कोटि तथा भाषाको रूप, रूप र शब्दको संरचना, शब्द र पदको संरचना तथा पद र वाक्यको संरचनालाई बुझ्नु आवश्यक छ। भाषाको त्यस संरचना प्रयुक्त अर्थका आधारमा व्याकरणिक सत्यताको पुष्टि भएको पाइन्छ। भाषिक प्रयोगको रूढ रूपमा वाक्यात्मक द्वित्वको प्रयोग भएको पाइन्छ। शब्दहरूको पुनरुक्तिलाई पनि द्वित्व भनिएको छ। यस अध्ययनमा शब्दहरूको पुनरुक्तिको अध्ययन नभएर व्याकरणिक कोटिहरूको पुनरावृत्तिका आधारमा अध्ययन गरिएको छ। कुनै शब्द वा वाक्यमा एकभन्दा धेरै व्याकरणिक अभिलक्षणहरू एकभन्दा धेरैपल्ट दोहोरिन्छन् भने त्यसलाई वाक्यात्मक द्वित्व मानिन्छ (बार्वियस सन् २०१३)। वाक्यमा द्वित्व (चिहित व्याकरणिक कोटि, रूप, शब्द तथा पद) -को दुई तथा दुईभन्दा धेरैपल्ट प्रयोग भएको हुन्छ। आधुनिक भाषाविज्ञानको संरचनाको सिद्धान्त (Principle of Compositionality) -अनुसार वाक्यका अर्थका आधार वाक्यका घटकहरूको अर्थ अनि ती घटकहरूको मेलका नियममा आधारित हुन्छ। अर्थात् प्रत्येक घटकले वाक्यमा अर्थ प्रदान गर्छ। वाक्यात्मक द्वित्वमा घटक (उदाहरणार्थ फाइफिचर) वाक्यमा दोहोरिएर आएको हुन्छ। दोहोरिएर आएका घटकले वाक्यमा कुनै नयाँ अर्थ प्रदान गर्दैन। वाक्यात्मक द्वित्वले भाषाविज्ञानको अर्को सिद्धान्त मतिव्ययिताको सिद्धान्त (Economy Principle) -को उल्लङ्घन गर्छ। अर्थात् पदसङ्गतिले यी दुवै सिद्धान्तहरूको उल्लङ्घन गर्छ। यस प्रकार सिद्धान्तको उल्लङ्घन भए तापनि मानव भाषामा वाक्यात्मक द्वित्व रहेको हुन्छ।

(३६३) kal-i ket-i a-i
adj-3SG.F girl-SG.F came-SG.F.PST
“A black girl came.”

माथिका उदाहरण (३६३) -मा एकवचन र स्त्रीलिङ्ग नामपद र क्रिया पदमा दोहोरिएको पाइन्छ। पदसङ्गतिका आधारमा पनि व्याकरणिक अभिलक्षणको मेल भएको देखिन्छ।

प्रकृत भाषाहरूमा धेरै मात्रमा वाक्यात्मक द्वित्व रहेको पाइन्छ। कतिपय भाषाहरूमा उद्देश्यपद-क्रियापदको सङ्गति छुट्ट्याउन गाह्रो भए तापनि द्वित्व रूप छुट्ट्याउन सहज हुन्छ (बार्वियस सन् २००९: ३)। कतिपय द्वित्व अदृश्य हुन्छन् तर द्वित्वको सङ्क्षेप रूप भने वाक्यमा रहेको नै हुन्छ।

(३६४) gA-jo
 Go.3SG.AOR
 'गयो'

माथिका उदाहरण (३६४) -मा वाक्यको अदृश्य उद्देश्य पदमा भएको व्याकरणिक कोटिको ज्ञात क्रियामा प्रयुक्त व्याकरणिक कोटिले गराउँदछ।

मानक नेपालीमा तृतीय पुरुष, एकवचन, स्त्रीइतरलिङ्ग र निम्न आदरार्थीमा आउने यस पदले यसको उद्देश्यपद पनि तृतीय पुरुष, एकवचन, स्त्रीइतरलिङ्ग र निम्न आदरार्थी रहेको बुझाउँदछ। यस प्रकारको द्वित्व चिनियाँ, इटालियन, अङ्ग्रेजी भाषामा पनि रहेको पाइन्छ। वाक्यमा पूर्ण रूपले उद्देश्यपददेखि अन्य पदहरूमा कुनै रूप दोहोरिएर आउँछ भने त्यसलाई चिह्नित द्वित्व (Identical Doubling) भनिन्छ। उद्देश्यपदमा रहेको रूप आंशिक रूपले दोहोरिएर अन्यपदमा आउँछ भने त्यसलाई अचिह्नित द्वित्व (Non-identical Doubling) भनिन्छ। वाक्यात्मक द्वित्व कुनै परिधिमा द्वित्व व्यक्त हुन्छ अनि कुनै परिधिअन्तर्गत अमूर्त द्वित्व रहेको हुन्छ। वाक्यात्मक द्वित्व भाषा विशेष भएकाले नेपालीमा वाक्यात्मक द्वित्वअन्तर्गत पदसङ्गतिमा अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्वबारे चर्चा गरिएको छ।

५.३.१ द्वित्वका प्रकार

मुख्य रूपमा नामिक द्वित्व, विशेषणिक द्वित्व, पूर्वास्थानिक द्वित्व, सर्वनामिक द्वित्व र क्रियात्मक द्वित्व गरी पाँच प्रकारका द्वित्व रहेका पाइन्छन् (हेर्नुहोस् बार्वियस सन् २००८)। नेपाली भाषामा नामिक द्वित्वअन्तर्गत नामिक पदसङ्गति मात्र पाइन्छ र यसको परिधिअन्तर्गत चर्चा गरिएको छ।

५.४ नेपालीमा द्वित्व

चौथो अध्यायमा नेपाली पदसङ्गतिको विस्तृत चर्चा गरिएको छ। साधारणतः पदसङ्गति व्याकरणिक कोटिको मेलका आधारमा देखाइएको हुन्छ। द्वित्वमा पनि व्याकरणिक कोटिको अभिलक्षण-महत्ता एक वा एकभन्दा धेरैपल्ट वाक्यमा दोहोरिएको हुन्छ। साधारणतः पदसङ्गति र द्वित्व व्याकरणिक कोटिको सङ्गति तथा पुनरावृत्तिका आधारमा छुट्टयाएको हुन्छ। रूप विश्लेषण गर्नका निम्ति पदसङ्गति अनिवार्य तत्वका अर्थमा रहेको हुन्छ भने यस उपशीर्षकअन्तर्गत द्वित्व र पदसङ्गतिको सम्बन्धबारे चर्चा गरिएको छ।

पदसङ्गतिले वाक्यमा रहेको उद्देश्यपद र क्रियापदमाझ, आयाम र क्रियापदमाझ, कोटिकार र क्रियापदमाझ, विशेषण र क्रियापदमाझ व्याकरणिक कोटिहरू (पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदरार्थी, काल आदि) -को मेललाई देखाएको हुन्छ (हेर्नुहोस् उदाहरण १ र २)। व्याकरणिक कोटि (पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थी) -माझ रहेको पुनरावृत्तिलाई वाक्यात्मक द्वित्व भनिन्छ। पदसङ्गतिमा उद्देश्यपद र क्रियापदमाझ रहेको पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थीको मेल रहेको पाइन्छ। त्यस मेलमा आएका पुरुष, वचन र लिङ्गलाई बुझाउने रूपको पुनरावृत्तिलाई द्वित्व भनिन्छ।

५.४.१ परिधिका आधारमा द्वित्व

चौथो अध्यायमा पदसङ्गतिको चर्चा गर्ने क्रममा भारतीय नेपालीमा पाइएको विविधताको चर्चा गरिएको छ। भारतीय नेपाली भाषिकाअन्तर्गत दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्ग र ख-वर्ग,

उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली र उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिक भेदका आधारमा अध्ययन गरिएको छ। पदसङ्गतिको चर्चा गर्ने क्रममा दिएको उदाहरणका आधारमा परिधिअन्तर्गत तथ्याङ्कलाई निम्न विश्लेषण गरिएको छ।

५.४.१.१ परिधि १

तालिका परिधि १ अन्तर्गत पदसङ्गतिका आधारमा नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (क्रियापद)-माझको अभिलक्षण-महत्ताको विविधतालाई देखाइएको छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्ग र उत्तरपूर्वाञ्चल नेपालीमा पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थीको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहेको पाइन्छ। यसरी नै दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता १ अन्तर्गत नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुष, लिङ्ग र आदरार्थीको अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व भएको पाइन्छ। यस भाषिक भेदमा एकवचनमा अभिलक्षण-महत्ताको मेल रहेको पाइए तापनि बहुवचनमा अभिलक्षणको द्वित्व र महत्ता नदोहोरिएको पाइन्छ। यसरी नै ख-वर्ग विविधता २ अन्तर्गत पुरुषको अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहेको पाइन्छ। बहुवचन र मध्य आदरार्थीमा अभिलक्षणको मात्र द्वित्व हुन्छ र महत्ता बेमेल रहेको पाइन्छ। यस भाषिक भेदमा लिङ्गको अभिलक्षणको पदसङ्गति पाइए तापनि महत्ताको सङ्गति वैकल्पिक रूपमा रहेको देखिन्छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता ३ -मा तृतीय पुरुष एकवचन निम्न आदरार्थीको अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व भएको देखिन्छ भने अन्य व्याकरणिक कोटिमाझ अभिलक्षणको द्वित्व रहेको पाइए तापनि महत्ताको बेमेल रहेको देखिन्छ। विविधता ३ भाषिक भेद जस्तै उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिकामा पनि नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ तृतीय पुरुष, एकवचन निम्न आदरार्थीको अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहेको पइन्छ। प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष, बहुवचन, आदरार्थीमा अभिलक्षण द्वित्व रहेको पाइए तापनि महत्ताको दोहोरिएको पाइँदैन।

परिधि १ अन्तर्गत नामपद र क्रियापदमाझ पाइएको द्वित्व विविधतालाई निम्नलिखित तालिकामा देखाइएको छ-

परिधि	कोटि		अभिलक्षण	क-वर्ग		ख-वर्ग१		ख-वर्ग२		ख-वर्ग३		उ पू		उ प		
				नि	ल	नि	ल	नि	ल	नि	ल	नि	ल	नि	ल	
१	पुरुष	प्र	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
			मह	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	
		द्वि	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-
		तृ	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	वचन	एक	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
		बहु	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
			मह	+	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	-	
	लिङ्ग	स्त्री	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
			मह	+	+	+	+	+	+/-	+	-	+	+	+	-	
		स्त्रीइ	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
	आदरार्थी	निम्न	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
		मध्य	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
			मह	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	-
		उच्च	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-

तालिका ५.२ परिधि १ नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (क्रियापद) माझको पदसङ्गति द्वित्व

५.४.१.२ परिधि २

परिधि २ अन्तर्गत नामपद र विशेषणमाझ पाइएको द्वित्व विविधतालाई निम्नलिखित तालिकामा देखाइएको छ-

परिधि	कोटि		अभिलक्षण	क-वर्ग		ख-वर्ग१		ख-वर्ग२		ख-वर्ग३		उ पू		उ प		
				नि	ल	नि	ल	नि	ल	नि	ल	नि	ल	नि	ल	
२	पुरुष	प्र	अभि	+		+		+		+		+		+		
			मह	+		+		+		+		+		+		
		द्वि	अभि	+		+		+		+		+		+		
			मह	+		+		+		+		+		+		
		तृ	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	वचन	एक	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
		बहु	अभि	+	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	-
			मह	+	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	-
	लिङ्ग	स्त्री	अभि	+	+	+	+	+	+/-	+	-	+	+	+	-	
			मह	+	+	+	+	+	+/-	+	-	+	+	+	-	
		स्त्रीइ	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	आद	निम्न	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
		मध्य	अभि	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	-
			मह	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	-
		उच्च	अभि	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	-
			मह	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	-

तालिका ५.३ परिधि २ नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (विशेषणपद) माझ द्वित्व

माथिका तालिका परिधि २ -मा नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (विशेषणपद) -लाई लिइएको छ। अभिलक्षण-महत्ताका आधारमा यस परिधिअन्तर्गत प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष, मध्य आदरार्थी र उच्च आदरार्थीको लक्ष्यमा प्रयोग रहेको पाइँदैन। दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्गअन्तर्गत तृतीय पुरुष, वचन र लिङ्ग अभिलक्षण-महत्ताको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति तृतीय पुरुष, वचन र लिङ्ग र निम्न आदरार्थीको द्वित्व रहेको पाइन्छ। नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ ख-वर्ग विविधता १ -मा तृतीय पुरुष, लिङ्ग, एकवचन र निम्न आदरार्थीको अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व पाइए तापनि बहुवचन लक्ष्यमा अभिलक्षणको मात्र द्वित्व रहेको पाइन्छ। महत्ता लक्ष्यमा दोहोरिएको पाइँदैन।

उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिकामा पनि दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता १ -मा जस्तै द्वित्व रहेको पाइन्छ। यसरी नै दार्जिलिङ्गे नेपाली विविधता २ -मा तृतीय पुरुष र निम्न आदरार्थीको द्वित्व पाइए तापनि बहुवचनमा महत्ता दोहोरिएको पाइँदैन। यस भाषिक भेदको लक्ष्यमा लिङ्गको पदसङ्गति वैकल्पिक रूपमा रहेको पाइन्छ। विविधता ३ -मा वचन र लिङ्गमा अभिलक्षणको द्वित्व रहेको पाइए तापनि महत्ताको बेमेल रहेको देखिन्छ। उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिकामा पनि दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता ३ -मा जस्तै नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व र बेमेल रहेको पाइन्छ।

५.४.१.३ परिधि ३

परिधि ३ -मा नियन्त्रक नामपद र लक्ष्य कोटिकार पदमाझको अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्वलाई देखाइएको छ। परिधि ३ -मा पनि प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष मध्य र उच्च आदरार्थीमा कोटिकारको प्रयोग पाइँदैन। दार्जिलिङ्गे नेपाली भाषिकाको क-वर्गमा र उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिकामा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुष र लिङ्गको अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहेको पाइन्छ। यस भाषिक भेदको लक्ष्यमा वचन अभिलक्षणको द्वित्व भएको पाइन्छ भने महत्ता दोहोरिएको देखिँदैन। दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता १ -मा भने वचनको द्वित्व वैकल्पिक रूपमा रहेको पाइन्छ। ख-वर्ग विविधता २ र विविधता ३ भाषिक भेदमा लक्ष्य कोटिकारको नियन्त्रकसँग अभिलक्षणको द्वित्व पाइए तापनि महत्ताको बेमेल रहेको पाइन्छ। उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिकाको भागसुमा कोटिकारको प्रयोग पाइँदैन तर देहरादुनमा बोलिने नेपाली भाषामा कोटिकार रहेको पाइन्छ। यस भाषिकामा नामिक द्वित्व सिद्धान्तअनुसार नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षणको द्वित्व पाइन्छ तर महत्ता चाहिँ बेमेल रूपमा रहेको पाइन्छ।

परिधि ३ अन्तर्गत नामपद र कोटिकार पदमाझ पाइएको द्वित्व विविधतालाई निम्नलिखित तालिकामा देखाइएको छ-

परिधि	कोटि		अभिलक्षण	क-वर्ग		ख-वर्ग१		ख-वर्ग२		ख-वर्ग३		उ पू		उ प		
				नि	ल	नि	ल	नि	ल	नि	ल	नि	ल	नि	ल	
१	पुरुष	प्र	अभि	+		+		+		+		+		+		
			मह	+		+		+		+		+		+		
		द्वि	अभि	+		+		+		+		+		+		
			मह	+		+		+		+		+		+		
		तृ	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+/-
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+/-
	वचन	एक	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+/-
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+/-
		बहु	अभि	+	-	+	+/-	+	-	+	-	+	-	+	-	-
			मह	+	-	+	+/-	+	-	+	-	+	-	+	-	-
	लिङ्ग	स्त्री	अभि	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	-	
			मह	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	-	
		स्त्रीइ	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+/-
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+/-
	आदरार्थी	निम्न	अभि	+		+		+		+		+		+		
			मह	+		+		+		+		+		+		
		मध्य	अभि	+		+		+		+		+		+		
			मह	+		+		+		+		+		+		
		उच्च	अभि	+		+		+		+		+		+		
			मह	+		+		+		+		+		+		

तालिका ५.४ परिधि ३ नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (कोटिकारपद) माझ द्वित्व

५.४.१.४ परिधि ४

परिधि ४ -मा नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (आयाम वा दर्शकवाचक सर्वनाम) -लाई लिएको छ। आयाममा प्रथम पुरुष र द्वितीय पुरुषको अभिलक्षण-महत्ता रहेको पाइँदैन। दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्ग भाषिक भेदमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ तृतीय पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थीमाझ अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व पाइन्छ। क-वर्गमा जस्तै उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिकामा आयामको अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहेको देखिन्छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता १ -मा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुष, लिङ्ग र आदरार्थीको द्वित्व पाइए तापनि वचन र मध्य आदरार्थीमा अभिलक्षणको द्वित्व र महत्ता बेमेल रहेको पाइन्छ।

यसरी नै विविधता २ -मा लिङ्ग लक्ष्यमा वैकल्पिक रूपमा रहेको हुन्छ। वचन अभिलक्षणको द्वित्व भए तापनि यसमा भएको महत्ता भने बेमेल रूपमा रहेको देखिन्छ। विविधता ३ र उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिकामा वचन लिङ्ग र आदरार्थीमा अभिलक्षणको द्वित्व पाइए तापनि महत्ता बेमेल रूपमा रहेको पाइन्छ।

परिधि ४ अन्तर्गत नामपद र दर्शनवाचक सर्वनाममाझ पाइएको द्वित्व विविधतालाई निम्नलिखित तालिकामा देखाइएको छ-

परिधि	कोटि		अभिलक्षण	क-वर्ग		ख-वर्ग१		ख-वर्ग२		ख-वर्ग३		उ पू		उ प	
				नि	ल	नि	ल	नि	ल	नि	ल	नि	ल	नि	ल
४	पुरुष	प्र	अभि	+		+		+		+		+		+	
			मह	+		+		+		+		+		+	
		द्वि	अभि	+		+		+		+		+		+	
			मह	+		+		+		+		+		+	
		तृ	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	वचन	एक	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
		बहु	अभि	+	+	+	-	+	-	+	-	+		+	-
			मह	+	+	+	-	+	-	+	-	+		+	-
	लिङ्ग	स्त्री	अभि	+	+	+	+	+	+/-	+	-	+	+	+	-
			मह	+	+	+	+	+	+/-	+	-	+	-	+	-
		स्त्रीइ	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	आद	निम्न	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
		मध्य	अभि	+	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	-
			मह	+	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	-
		उच्च	अभि	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	-
			मह	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	-

तालिका ५.५ परिधि ४ नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (आयाम) -मा द्वित्व

५.४.१.५ परिधि ५

परिधि ५ अन्तर्गत नामपद र कृदन्तमाझ पाइएको द्वित्व विविधतालाई निम्नलिखित तालिकामा देखाइएको छ-

परिधि	कोटि		अभिलक्षण	क-वर्ग		ख-वर्ग१		ख-वर्ग२		ख-वर्ग३		उ पू		उ प		
				नि	ल	नि	ल	नि	ल	नि	ल	नि	ल	नि	ल	
५	पुरुष	प्र	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
		द्वि	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
		तृ	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	वचन	एक	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	
		बहु	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
			मह	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	-	
	लिङ्ग	स्त्री	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	
			मह	+	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	-	
		स्त्रीइ	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
	आद	निम्न	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
		मध्य	अभि	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	-	
			मह	+	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	-	
		उच्च	अभि	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	
			मह	+	+	+		+	-	+	-	+	+	+	-	

तालिका ५.६ परिधि ५ नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (कृदन्त) -मा द्वित्व

नियन्त्रक नामपद र लक्ष्य कृदन्तसँग दार्जिलिङ्गो नेपाली क-वर्ग र उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिकामा पुरुष, वचन, लिङ्ग अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहेको पाइन्छ। दार्जिलिङ्गो नेपाली ख-वर्ग विविधता १ -मा पुरुष, एकवचन र लिङ्गको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहेको पाइए तापनि वचनमा अभिलक्षणको द्वित्व र महत्ताको बेमेल रहेको छ। ख-वर्ग विविधता २ र ३ -मा वचन र लिङ्गको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ

अभिलक्षणको द्वित्व पाइए तापनि महत्ताको बेमेल रहेको पाइन्छ। उत्तरपश्चिमाञ्चलमा कृदन्तको एउटै प्रकार मात्र रहेको पाइन्छ। यस भाषिकामा नियन्त्रकमा पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदरार्थीमा भिन्नता पाइए तापनि लक्ष्यमा एकै प्रकारका अभिलक्षणहरू रहेका देखिन्छन्। द्वित्व सिद्धान्तका आधारमा हेर्दा परिधि ५ -मा उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिकामा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ व्याकरणिक कोटिको द्वित्व रहेको देखिँदैन।

५.४.१.६ परिधि ६

परिधि ६ अन्तर्गत नामपद र योजिकामाझ पाइएको द्वित्व विविधतालाई निम्नलिखित तालिकामा देखाइएको छ-

परिधि	कोटि		अभिलक्षण	क-वर्ग		ख-वर्ग१		ख-वर्ग२		ख-वर्ग३		उ पू		उ प		
				नि	ल	नि	ल	नि	ल	नि	ल	नि	ल	नि	ल	
६	पुरुष	प्र	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
			मह	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	
		द्वि	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-
		तृ	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	वचन	एक	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
		बहु	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
			मह	+	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	-	
	लिङ्ग	स्त्री	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
			मह	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	
		स्त्रीइ	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
	आदरार्थी	निम्न	अभि	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
			मह	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
		मध्य	अभि	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	-	
			मह	+	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	-	
		उच्च	अभि	+		+		+		+		+		+		
			मह	+		+		+		+		+		+		

तालिका ५.७ परिधि ६ नियन्त्रक (नामपद) र लक्ष्य (योजिका) -मा द्वित्व

परिधि ६ -मा नियन्त्रक नामपद र लक्ष्य योजिकाको अभिलक्षण महत्ताको पदसङ्गति पुरुष, वचन र आदरार्थीमा रहेको पाइन्छ। अस्तित्ववाची योजिकामा लिङ्ग र उच्च आदरार्थीको द्वित्व पाइए तापनि अअस्तित्ववाची योजिकामा लिङ्गको द्वित्व पाइँदैन। दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्ग र उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिक भेदमा नियन्त्रक र लक्ष्यको अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहेको पाइन्छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग र उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिकामा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ एकवचन अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहेको पाइन्छ। नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ बहुवचन र आदरार्थीको अभिलक्षणको द्वित्व भए तापनि महत्ताको स्थिति भने असामान्य रहेको पाइन्छ।

५.५ द्वित्वमा कोड र वितरण

वाक्यात्मक विविधता भाषिकाअन्तर्गत परिधिमा रहेर त्यसको व्याकरणिक कोटिका आधारमा अध्ययन गरिएको छ। यस विविधतालाई अभिलक्षण-महत्ताका आधारमा वर्णन गरिएको छ अनि त्यस माझको विविधतालाई मापन गर्नका निम्ति द्वित्व सिद्धान्तलाई आधार बनाएर अभिलक्षण-महत्तालाई निम्नलिखित कोडका आधारमा अध्ययन गरिएको छ।

नियन्त्रक	लक्ष्य
F ⁺ V ⁺	F ⁺ V ⁺ = १
F ⁺ V ⁻	F ⁺ V ⁻ = २
F ⁻ V ⁺	-- = ३
--	F ⁺ V ⁺ = ४

नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण (F⁺) र महत्ता (V⁺) दुवैको मेललाई कोड १ द्वारा सङ्केत गरिएको छ। नियन्त्रकमा अभिलक्षण-महत्ता छ तर लक्ष्यमा अभिलक्षणमा मात्र मेल छ अनि महत्तासित मेल छैन भने त्यसलाई कोड २ द्वारा सङ्केत गरिएको छ। नियन्त्रकमा अभिलक्षण-महत्ता छ तर लक्ष्यमा अभिलक्षण-महत्ता दुवै छैन भने त्यसलाई कोड ३ द्वारा सङ्केत गरिएको छ। लक्ष्यमा मात्र अभिलक्षण-महत्ता छ तर नियन्त्रकमा छैन भने त्यसलाई कोड ४ द्वारा सङ्केत गरिएको छ। स्मरण रहोस् कोड ३ -मा लक्ष्यमा

अमूर्त पदसङ्गति अर्थात् द्वित्व (Abstract Doubling) छ र कोड ४ सोही नियन्त्रकमा देखिन्छ।

प्रस्तुत कोडका आधारमा भारतीय नेपाली भाषिकाको अध्ययन निम्नलिखित तालिकाका आधारमा गर्न सकिन्छ।

भाषिका	परिधि	पुरुष			वचन		लिङ्ग		आदरार्थी		
		प्र	द्वि	तृ	एक	बहु	स्त्री	स्त्रीइ	निम्न	मध्य	उच्च
दाने क-वर्ग	नाम र क्रिया	१	१	१	१	१	१/४	१	१	१	१
	नाम र विशेषण	३	३	३	१	१	१/४	१	३	३	३
	नाम र कोटिकार	३	३	३	१	३	१	१	३	३	३
	नाम र आयाम	३	३	१	१	१	१	१	१	१	१
	नाम र कृदन्त	३	३	३	१	१	१	१	३	३	३
	नाम र योजिका	३	३	३	१	१	१	१	१	१	३
दाने ख-वर्ग १	नाम र क्रिया	१	१	१	१	२	१	१	१	१	१
	नाम र विशेषण	३	३	३	१	२	१	१	३	३	३
	नाम र कोटिकार	३	३	३	१	३	१	१	३	३	३
	नाम र आयाम	३	३	१	१	२	१	१	१	१	१
	नाम र कृदन्त	३	३	३	१	२	२	१	३	३	३
	नाम र योजिका	३	३	३	१	२	२	१	१	२	३
दाने ख-वर्ग २	नाम र क्रिया	१	१	१	१	२	१/२	१	१	२	१
	नाम र विशेषण	३	३	३	१	१	१	१	३	३	३
	नाम र कोटिकार	३	३	३	१	३	१	१	३	३	३
	नाम र आयाम	३	३	१	१	२	२	१	१	१	
	नाम र कृदन्त	३	३	३	१	२	२	१	३	३	३
	नाम र योजिका	३	३	३	१	२	२	१	१	२	३
दाने ख-वर्ग ३	नाम र क्रिया	२	२	१	१	२	२	१	१	२	२
	नाम र विशेषण	३	३	३	१	२	२	१	३	३	३
	नाम र कोटिकार	३	३	३	१	३	२	१	३	३	३
	नाम र आयाम	३	३	१	१	२	२	१	१	२	२
	नाम र कृदन्त	३	३	३	१	२	२	१	३	३	३
	नाम र योजिका	३	३	३	१	२	२	१	१	२	३
उपू	नाम र क्रिया	१	१	१	१	१/२	१/४	१	१	१	१
	नाम र विशेषण	३	३	३	१	१	१/४	१	३	३	३
	नाम र कोटिकार	३	३	३	१	३	१	१	३	३	३
	नाम र आयाम	३	३	१	१	१	२	१	१	२	२
	नाम र कृदन्त	३	३	३	१	१	१	१	३	३	३
	नाम र योजिका	३	३	३	१	१	१	१	१	१	३
उप	नाम र क्रिया	२	२	१	१	२	२	१	१	२	२
	नाम र विशेषण	३	३	३	१	२	२	१	३	३	३
	नाम र कोटिकार	३	३	३	१	३	२	१	३	३	३
	नाम र आयाम	३	३	१	१	३	३	१	१	३	३
	नाम र कृदन्त	३	३	३	१	३	३	१	३	३	३
	नाम र योजिका	३	३	३	१	२	२	१	१	२	३

तालिका ५.८ नेपालीमा द्वित्व वितरण

माथिको तालिकाका आधारमा भारतीय नेपाली भाषाको दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्ग भाषिक भेदमा परिधि नामपद र क्रियापद (परिधि १) -अन्तर्गत अभिलक्षण-महत्ताको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहँदा पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थी अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहेको हुन्छ। यस भाषिक भेदमा नियन्त्रकमा सर्वनामपद आउँदा वक्ताको लिङ्गका आधारमा लिङ्ग अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष सर्वनाममा व्यक्त रूपमा लिङ्गको अभिलक्षण-महत्ता नदेखिए तापनि उक्त व्याकरणिक कोटि अव्यक्त रूपमा रहेको पाइन्छ। यसर्थ यस परिधिमा क्रमैले कोड १ अनि ४ -को प्रयोग भएको छ।

नामपद र विशेषणपद परिधि (परिधि २) र नामपद र कोटिकारपद परिधि (परिधि ३) -अन्तर्गत प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष लक्ष्यमा अभिलक्षण-महत्ता आएको पाइँदैन। वचन र लिङ्ग अभिलक्षण-महत्ता मात्र यी परिधिअन्तर्गत लक्ष्यमा आएको पाइन्छ। त्यसरी नै लक्ष्यमा विशेषण र कोटिकार रहँदा आदरार्थी अभिलक्षण-महत्ता रहेको देखिँदैन। लक्ष्यमा आयाम आउँदा दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्गमा प्रथम र द्वितीय पुरुष अभिलक्षण-महत्ता लक्ष्यमा रहेको पाइँदैन। नियन्त्रकमा पुरुष, वचन, लिङ्ग आदरार्थी अभिलक्षण-महत्ता रहेको पाइए तापनि लक्ष्य आयाममा पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदरार्थी र दर्शकवाचक सर्वनाम रहेको पाइन्छ। दर्शकवाचक सर्वनाम यस परिधिलाई माथिको कोडिडका आधारमा कोड ४ अन्तर्गत राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ। यसरी नै सर्वनाम नियन्त्रकमा रहँदा यस भाषिक भेदमा लिङ्गको अभिलक्षण-महत्ता कोड ४ -का आधारमा रहेको पाइन्छ। समग्रमा दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्ग भाषिक भेदमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व भएको पाइन्छ। परिधि ५ -मा यस भाषिक भेदमा पुरुष, वचन र लिङ्ग अभिलक्षण-महत्ता लक्ष्यमा रहेको हुन्छ। परिधि ६ अन्तर्गत अस्तित्ववाची योजिकामा लक्ष्यमा वचन लिङ्ग र आदरार्थीको अभिलक्षण-महत्ता नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ द्वित्व रहेको पाइन्छ।

दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता १ -मा परिधि नामपद र क्रियापद (परिधि १) माझ पुरुष लिङ्ग र आदरार्थी अभिलक्षण-महत्ताको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति भएको पाइन्छ। एकवचन अभिलक्षण-महत्ताको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ द्वित्व रहेको पाइए तापनि लक्ष्यमा बहुवचन अभिलक्षण-महत्ता रहेको पाइँदैन। नामपद र विशेषणपद परिधि (परिधि २) र नामपद अनि कोटिकार परिधि (परिधि ३) -अन्तर्गत लक्ष्यमा पुरुष र आदरार्थी अभिलक्षण-महत्ता रहेको पाइँदैन। यस भाषिक भेद परिधि नामपद र कृदन्त र नामपद र योजिकामाझ बहुवचन, स्त्रीलिङ्ग र मध्य आदरार्थीको लक्ष्यमा असङ्गति रहेको पाइन्छ। परिधि २, ३, ५ र ६ -मा लक्ष्यमा उच्च आदरार्थी महत्ताको प्रयोग भएको पाइँदैन।

दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता २ -मा नामपद र क्रियापद परिधि (परिधि १) -अन्तर्गत पुरुष (प्रथम, द्वितीय र तृतीय) एकवचन र लिङ्ग (स्त्री र स्त्रीइतरलिङ्ग) आदरार्थी (निम्न र उच्च) -को नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति भएको पाइन्छ। लक्ष्यमा बहुवचन र मध्य आदरार्थी महत्ताको असङ्गति रहेको पाइन्छ। यसरी नै नामपद र विशेषण परिधि (परिधि २) र नामपद र कोटिकारपद परिधि (परिधि ३) -मा एकवचन र लिङ्ग (स्त्री र स्त्रीइतरलिङ्ग) -को नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। लक्ष्यमा बहुवचनको महत्ता असङ्गति रहेको पाइन्छ। नामपद र आयाम परिधि (परिधि ४) -मा एकवचन, लिङ्ग र निम्न आदरार्थीको नियन्त्रक र लक्ष्यमा अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति भएको पाइन्छ भने बहुवचन र मध्य आदरार्थीको लक्ष्यमा महत्ताको असङ्गति रहेको पाइन्छ। यसरी नै नामपद र कृदन्त परिधि (परिधि ५) अनि नामपद र योजिका परिधि (परिधि ६) -मा यस भाषिक भेदमा एकवचन स्त्रीइतरलिङ्ग र निम्न आदरार्थीको नियन्त्रक र लक्ष्यमा अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति भएको पाइन्छ। बहुवचन, स्त्रीलिङ्ग र मध्य आदरार्थीको यस भाषिक भेदमा लक्ष्यमा महत्ताको असङ्गति रहेको पाइन्छ।

दार्जिलिङ्गे नेपाली भाषिका विविधता ३ नामपद र क्रियापद परिधि (परिधि १) -अन्तर्गत तृतीय पुरुष, एकवचन, स्त्रीइतरलिङ्ग र निम्न आदरार्थी अभिलक्षण-महत्ताको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति भएको पाइन्छ। प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष, बहुवचन, स्त्रीलिङ्ग, मध्य र उच्च आदरार्थी महत्ता यस भाषिकाको लक्ष्यमा रहेको पाइँदैन। यसरी नै नामपद र विशेषणपद परिधि (परिधि २), नामपद र कोटिकार परिधि (परिधि ३) र नामपद र आयामपद परिधि (परिधि ४) -अन्तर्गत पनि बहुवचन र स्त्रीलिङ्गको निन्त्रक र लक्ष्यमाझ असङ्गति रहेको पाइन्छ। योजिका र कृदन्त लक्ष्यमा रहँदा यस भाषिकामा वचन र लिङ्गमा कुनै प्रकारको भिन्नता रहेको पाइँदैन।

दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्ग र उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिक भेदमा नामपद र क्रियापद परिधि (परिधि १) नामपद र विशेषण परिधि (परिधि २), नामपद र कोटिकार परिधि (परिधि ३) र नामपद र योजिका परिधि (परिधि ६) -अन्तर्गत एकै प्रकारको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। नामपद र आयाम परिधि (परिधि ४) -अन्तर्गत नियन्त्रकमा वचन र लिङ्गमा भिन्नता रहे तापनि लक्ष्यमा एउटै प्रकारको रूप रहेको पाइन्छ।

दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता ३ र उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिक भेदमा नामपद र क्रियापद परिधि (परिधि १), नामपद र विशेषण परिधि (परिधि २), नामपद र योजिका परिधि (परिधि ६) -मा पदसङ्गति र असङ्गतिको एकै प्रकारको रूप रहेको पाइन्छ। यस भाषिकामा कोटिकारमा लिङ्ग र वचन अभिलक्षण-महत्ता रहेको पाइँदैन। कृदन्तको भने एकै प्रकारको रूप मात्र रहेको पाइन्छ।

आधुनिक भाषाविज्ञानअन्तर्गत अभिलक्षणलाई सूचना ग्रहण गर्ने एकाइका रूपमा मानिन्छ। कुनै पनि भाषाको आफ्नो अभिलक्षण सार्वभौमिक अभिलक्षण समुच्चयबाट लिएको हुन्छ भन्ने अवधारणालाई प्रमुखतामा राखिएको पाइन्छ (हेर्नुहोस् एडजर २००२)। यसरी नै अभिलक्षणको महत्ता प्रक्रिया व्यवस्था (Computational System) -को गतिशीलता तथा

बाह्य तत्त्वमा आधारित हुन्छ (हेर्नुहोस् चन्द्र २०१६: १०४)। यसर्थ अभिलक्षण र त्यसको महत्ता क्रमैले आन्तरिक र बाह्य तहसित सम्बन्धित रहेको हुन्छ। भाषिक व्याकरणका आधार यही अभिलक्षण-महत्तामा बनेको हुन्छ अनि अभिलक्षण-महत्ताको भिन्नताले नै भाषिकाको उत्पत्ति तथा भिन्नतालाई पुष्टि गर्दछ साथै भाषाको विकास क्रमलाई पनि हेर्न सकिन्छ (हेर्नुहोस् रोबर्टस् १९९७)। महत्ता बाह्य पक्ष भएकाले समय अन्तरालमा अन्यका प्रभावमा परिवर्तन भई महत्तालाई व्यक्त गर्दछ। अभिलक्षण-महत्तामा परिवर्तन भएको हुन्छ जसलाई अभिलक्षणको विनियमन भनिन्छ। अभिलक्षणका विनियमनमा अभिलक्षण थपिनु र घट्नु सक्छ। यसरी नै व्याकरणमा नयाँ अभिलक्षण जोडिन सक्छ र पूर्व स्थापित अभिलक्षण पुनः स्थापित (Reanalysis) भएको पाइन्छ (हेर्नुहोस् लाइटफुट १९९१, ह्यारिस र केम्बेल १९९५)। यही अभिलक्षण-महत्ताको अवधारणा अन्तर्गत भारतीय नेपाली भाषिक विविधताका आधारलाई चर्चा गर्न सकिन्छ।

दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्गलाई आधार मानेर विभिन्न भाषिकाहरूमा व्याकरणिक विविधतालाई मापन गर्ने प्रक्रियालाई अध्ययन गरिएको छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता १ -मा सबै परिधिमा वचनमा महत्ताको भिन्नता रहेको पाइन्छ। क-वर्गको विपरीत ख-वर्गमा रूपतात्त्विक आधारमा एकवचन र बहुवचनमा भिन्नता रहेको पाइँदैन। ख-वर्गमा वचन रूपतात्त्विक सङ्गतिका आधारमा देखिँदैन अनि यस भाषिकामा वचन अर्थतात्त्विक आधारमा मात्र रहेको पाइन्छ। परिधि ६ -मा क-वर्गको विपरीत आदरार्थीमा पनि भिन्नता रहेको देखिन्छ। ख-वर्गमा निम्न र उच्च आदरार्थी मात्र रहेको देखिन्छ। अर्थात् यस भाषिक भेदको परिधि ६ -मा मध्य आदरार्थीको लोप भएकाले आदरार्थी पुनः स्थापित भई उच्च र निम्न आदरार्थीको महत्ता भएको पाइन्छ।

ख-वर्ग विविधता २ -मा सबै परिधिमा वचनको महत्ता एउटै मात्र रहेको पाइन्छ अर्थात् बहुवचनको रूप लोप भएको पाइन्छ। तसर्थ यस भाषिक भेदमा रूपतात्त्विक

सङ्गतिका आधारमा वचनको अभिलक्षण रहेको पाइँदैन। परिधि १ -मा लिङ्गको महत्ता वैकल्पिक रूपमा रहेको पाइन्छ। परिधि ४ -मा लिङ्गको महत्ता लोप भएको पाइन्छ। रूपतात्त्विक आधारमा लिङ्गको अभिलक्षण रहेको पाइँदैन। यसरी नै परिधि ५ लिङ्गको महत्ता र मध्य आदरार्थीको महत्ता लोप भएको पाइन्छ। यस परिधिमा रूपतात्त्विक सङ्गतिका आधारमा लिङ्गको अभिलक्षण रहेको पाइँदैन। परिधि ५ -मा जस्तै परिधि ६ -मा पनि लिङ्गको महत्ता लोप भएको पाइन्छ। यस परिधिमा मध्य आदरार्थीको पनि लोप भएको देखिन्छ। यस भाषिक भेदमा अभिलक्षण पुनः स्थापित भएर रूपतात्त्विक आधारमा वचन र लिङ्गको अभिलक्षण पाइँदैन। पदसङ्घटिका आधारमा वचन र लिङ्गको अभिलक्षण लोप भएर गएको पाइन्छ। मध्य आदरार्थी लोप भएर उच्च र निम्न दुई प्रकारको आदरार्थी रहेको पाइन्छ। यसर्थ आदरार्थी पुनः स्थापित भई उच्च र निम्न महत्तामा रहेको पाइन्छ।

दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता ३ -मा सबै पुरुषको सङ्गति एकै रूपको पाइन्छ। यस्ता एकल महत्ताका आधारमा पुरुष प्रयोगार्थक कोटि मात्र भएको पाइन्छ। यसरी नै वचन, लिङ्ग र आदरार्थीको पनि एकल महत्ता भएकाले यी तीन कोटि पनि प्रयोगार्थक कोटि मात्र हुन्। समग्रमा ख-वर्ग विविधता ३ -मा पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थी रूपतात्त्विक सङ्गतिमा नभएकाले प्रयोगार्थक अभिलक्षणका रूपमा रहेको पाइन्छ।

उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिकामा परिधि १ -मा लिङ्ग अभिलक्षण वैकल्पिक रूपमा आएको छ। रूपतात्त्विक सङ्गतिका आधारमा यस भाषिक भेदमा लिङ्ग अभिलक्षण परिवर्तन हुने क्रममा रहेको पाइन्छ। यस भाषिक भेदको परिधि ४ वचनको महत्ता लोप भएर एकै प्रकारको रहेको पाइन्छ। रूपतात्त्विक सङ्गतिका आधारमा परिधि ४ -मा वचनको प्रयोगार्थक अभिलक्षणका रूपमा रहेको छ।

उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिक भेदमा दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता ३ -मा जस्तै पुरुष, वचन लिङ्ग र आदरार्थीमा अभिलक्षण भिन्नता रहेको पाइँदैन। यस भाषिक

भेदमा अभिलक्षण पुनः स्थापित भई रूपतात्त्विक सङ्गतिका आधारमा पुरुषको महत्ता, वचनको महत्ता, लिङ्गको महत्ता र आदरार्थीको महत्ता एक एक प्रकारको मात्र रहेको देखिन्छ। यसरी परिधि ५ कृदन्तमा *eka* रूप मात्र रहेको पाइन्छ।

समग्रमा वाक्यात्मक विविधता छुट्ट्याउन सिन्हा (२०१७) -ले दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्ग र ख-वर्ग विविधता २ -लाई लिएर निम्नलिखित प्रारूप तयार पारेको पाइन्छ।

keṭa ~ keṭo सामान्य एकवचन र बहुवचन। सरल र तिर्यक कारकको भिन्नता हराएर जान्छ।

keṭa एकवचन र बहुवचन पुनः स्थापित भई एउटा मात्र रूप देखिन्छ। *-ḥṛu* सहार्थक बहुवचनका साथै योजक बहुवचन सूचकका रूपमा प्रयोग हुन्छ।

-e योजक बहुवचन सूचकको प्रयोग साथै लक्ष्यमा मध्य आदरार्थी र बहुवचन सूचकको सम्पृक्त रूप हराएर जान्छ। *-nubʰʌ* अभिलक्षण-महत्ता परिवर्तन भई उच्च आदरार्थी सूचक हुन्छ। *-jo* सम्पृक्त रूप लिङ्ग र लुङ सूचक पुनः स्थापित भई पुरुष, वचन, लिङ्ग आदरार्थीलाई सङ्केत गर्दछ साथै लुङ र पूर्ण पक्षको भेद मेटिएर जान्छ। मुख्यतः सम्पन्न र असम्पन्नको भेद मेटिएर जान्छ।

-e आदरार्थी र बहुवचन अनि पूर्ण पक्षलाई सङ्केत गर्ने रूप लोप भएर जान्छ।

-le अभिलक्षण परिवर्तन भई ऊर्जावत् कारक सूचक पूर्ण पक्षमा आएको हुन्छ यसर्थ स्प्लिट ऊर्जावत् कारक व्यवस्था लोप भएर जान्छ।

क-वर्ग र ख-वर्ग विविधता २ -को तुलनात्मक भाषिक परिवर्तनका प्रारूपमा ख-वर्गको विविधता २ -मा सरल र तिर्यक कारकमाझ भिन्नता पाइँदैन। *-e* रूप हराउनाका साथै बहुवचन र मध्य आदरार्थीको सम्पृक्त रूप अनि पूर्ण पक्ष सूचकका रूपमा पनि लोप भएर गएको देखिन्छ। यसका साथै पूर्वस्थापित लुङ, तृतीय पुरुष, एकवचन, स्त्रीइतरलिङ्ग र निम्न

आदरार्थी -jo पुनः स्थापित भई तृतीय पुरुष र निम्न आदरार्थीलाई मात्र सूचित गर्दछ। यसका साथै ख-वर्गको विविधता २ -मा सम्पन्न र असम्पन्नको भिन्नता समाप्त हुन्छ अनि सम्पन्न पक्षमा आधारित स्प्लिट ऊर्जावत् कारक व्यवस्थाको पनि अन्त भएको देखिन्छ।

५.६ निष्कर्ष

समग्रमा भाषिक विविधताको अध्ययनका निम्ति अभिलक्षण-महत्ता अनि त्यससित सम्बन्धित अभिलक्षणको विनियमन तथा पुनः स्थापनाका आधारमा अन्य नेपाली भाषिकाको अध्ययन गर्न सकिन्छ। यसका साथै भाषा आर्जन, कालक्रमिक परिवर्तन तथा भाषा र समाजको सम्बन्धलाई व्याकरणिक आधार (जस्तै महत्ता) -मा अध्ययन गर्न सकिन्छ।

समग्रमा भारतीय नेपाली दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्गमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति भएको पाइन्छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता १ भाषिक भेदमा पुरुष, लिङ्ग र आदरार्थी अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहे तापनि वचनमा अभिलक्षणको द्वित्व र महत्तामा एकवचन मात्र रहेको देखिन्छ। यसरी नै दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता २ -मा पुरुष र लिङ्गको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहेको देखिन्छ। नियन्त्रकमा वचन (एकवचन र बहुवचन) अनि आदरार्थी (निम्न, मध्य र उच्च) रहे तापनि लक्ष्यमा एकवचन र आदरार्थी (निम्न र उच्च) अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहेको देखिन्छ। बहुवचन र मध्य आदरार्थीको यस भाषिक भेदमा अभिलक्षणको द्वित्व रहे तापनि महत्ताको स्थिति भने असामान्य रहेको पाइन्छ। उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिकामा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुष, वचन लिङ्ग र आदरार्थी अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहेको पाइन्छ।

छैटौँ अध्याय

उपसंहार एवम् निष्कर्ष

६.१ उपसंहार

नेपालीमा वाक्यात्मक विविधताको अभिलक्षणात्मक अध्ययन शीर्षक रहेको प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा व्याकरणिक कोटिमाझ पदसङ्गतिमा पाइने अभिलक्षण-महत्ताका भिन्नताको अध्ययन गरिएको छ। यसअन्तर्गत भारतका उत्तरपूर्वाञ्चल, उत्तरपश्चिमाञ्चल र पश्चिम बङ्गाल-सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषाको तथ्याङ्कलाई मानक नेपालीको आधार लिएर विश्लेषण गरिएको छ। यस शोधप्रबन्धमा आधुनिक भाषाविज्ञानका आधार लिएर वाक्यमा रहेका कोटिहरूको अभिलक्षणको अध्ययन एवम् विश्लेषण गरिएको छ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको पहिलो अध्यायको शीर्षक 'शोधपरिचय' रहेको छ। यस शोधपरिचय शीर्षकअन्तर्गत 'शोधको शीर्षक', 'शोधको परिचय', 'समस्या कथन', 'उद्देश्य कथन', 'पूर्वकार्यको समीक्षा', 'शोधको औचित्य', 'शोध विधि', 'शोधको सीमाङ्कन' आदि उपशीर्षकहरूलाई समावेश गरेर शोधप्रबन्धको सर्वाङ्गीण रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ। शोधको परिचय उपशीर्षकअन्तर्गत वाक्यात्मक विविधताको परिचय साथै यसका क्षेत्रहरूको सङ्क्षिप्त विवरण प्रस्तुत गर्ने कार्य गरिएको छ। यस उपशीर्षकअन्तर्गत बार्वियसको द्वित्व सिद्धान्त विषय पनि सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ। यसका अतिरिक्त प्रस्तुत शोधप्रबन्ध सिक्किम विश्वविद्यालय, भाषा अनि साहित्य सङ्काय नेपाली विभागबाट विद्यावारिधि प्राप्त गर्न गरिएको जानकारी पनि राखिएको छ। यसरी नै समस्या कथन उपशीर्षकअन्तर्गत भारतीय नेपालीमा फाइफिचर र कारक व्यवस्था कस्तो छ, यस भाषामा द्वित्वको अवस्था के कस्तो छ, भिन्न भिन्न भाषिकामा के कस्ता भिन्नता र आधार पाइन्छन् भन्ने शोधका प्रमुख समस्याहरूलाई राखिएको छ। यिनै समस्याहरूको समाधानार्थ उद्देश्य कथनमा भारतीय नेपाली भाषामा फाइफिचर र कारक व्यवस्थालाई देखाउनु, द्वित्वको अवस्था देखाउनु, भिन्न-भिन्न भाषिकामा पाइएको भिन्नता र त्यसको

आधारलाई देखाउनु शोधप्रबन्धको उद्देश्य रहेको छ। पूर्वकार्यको समीक्षा उपशीर्षकअन्तर्गत नेपाली भाषामाथि लेखिएका विभिन्न नेपाली, अङ्ग्रेजी पुस्तकहरू एवम् शोधग्रन्थको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन गरिएको छ।

प्रथम अध्यायको शोध विधि उपशीर्षकअन्तर्गत प्रस्तुत शोधप्रबन्ध निगमनात्मक र विश्लेषणात्मक पद्धतिमा तयार पारिएको छ। यसका साथै सामग्री सङ्कलन विधिअन्तर्गत प्राथमिक स्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको र द्वितीय स्रोतअन्तर्गत विभिन्न पुस्तकालयहरूबाट शोधप्रबन्ध सान्दर्भिक पुस्तकहरू सङ्कलन गरिएको छ। यसअन्तर्गत शोधकार्यसँग सम्बन्धित विभिन्न पुस्तक, लेखादि ई-स्रोतबाट पनि सङ्कलन गरिएको छ। तथ्य विश्लेषण विधिअन्तर्गत भाषा अनि व्याकरण नियमावलीका निम्ति नेपाली लेखनशैली (सन् २०११), शब्दशुद्धिका निम्ति प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश (वि सं २०६३) र भाषा विज्ञान शब्दावली (वि सं २०७२), तथ्याङ्क विश्लेषणका निम्ति द लिपिजिड ग्लोसिड रूल्स (सन् २०१५) र सन्दर्भ एवम् पादटिप्पणीका निम्ति ज्येनेरिक स्टाइल रूल्स फर लिङ्ग्विस्टिक्स (सन् २०१४) -लाई आधार मानेर अन्तर्राष्ट्रिय ध्वन्यात्मक वर्णमालामा तथ्याङ्कलाई लिप्यान्तरण गरिएको छ। यसका साथै सिक्किम विश्वविद्यालयद्वारा जारी गरिएको नियमावलीलाई विशेष आधारका रूपमा लिइएको छ।

शोधप्रबन्धको दोस्रो अध्यायमा 'नेपाली भाषाको पृष्ठभूमि र वर्तमान अवस्था' -माथि केन्द्रित रहेको छ। 'नेपाली भाषाको पृष्ठभूमि' उपशीर्षकअन्तर्गत नेपाली भाषाको उत्पत्ति, विकासबारे विभिन्न अवधारणाहरूलाई लिएर च्याटर्जी (सन् १९२६) -को अवधारणाका आधारमा नेपाली भाषालाई खस प्राकृतबाट विकसित आधुनिक आर्य भाषाका रूपमा राखिएको छ। यसका साथै उक्त उपशीर्षकअन्तर्गत श्रेष्ठ र शर्मा (वि सं २०४६) -को काल विभाजनका आधारमा नेपाली भाषाको विकास क्रमलाई प्राचीन नेपाली, मध्यकालीन नेपाली र आधुनिक नेपाली गरी तीन खण्डमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको छ।

‘नेपाली भाषाको अध्ययन परम्परा’ उपशीर्षकअन्तर्गत नेपाली भाषाको व्याकरणसम्बन्धी अध्ययन परम्परालाई देखाउँदै जे ए एटनको *द ग्रामर अफ नेपाली ल्याङ्गवेज* (सन् १८२०) -लाई पहिलो पुस्तकका रूपमा राखिएको छ। उनीपछिका अन्य व्याकरणकार तथा भाषाविज्ञानका अध्येताहरूका अध्ययनलाई पनि यस उपशीर्षकअन्तर्गत राखिएको छ। यसरी नै ‘नेपाली भाषाका भाषिका’ उपशीर्षकअन्तर्गत विभिन्न भाषाविज्ञानका अध्येताहरूका मतलाई राख्दै भारतीय नेपाली भाषालाई उत्तरपूर्वाञ्चल, उत्तरपश्चिमाञ्चल र दार्जिलिङ्गे नेपाली भाषिका तीन भागमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ। भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा भारतीय नेपाली भाषालाई चिहाउने कार्य पनि यस अध्यायमा भएको छ। भारतमा नेपाली भाषाको वर्तमान अवस्थाबारे चर्चा गर्दै यस अध्यायमा उत्तरपूर्वाञ्चल, उत्तरपश्चिमाञ्चल र पश्चिम बङ्गाल-सिक्किममा नेपाली भाषाको स्थिति र प्रयोग क्षेत्रमाथि चर्चा गरिएको छ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको तेस्रो अध्यायमा ‘नेपाली भाषाका व्याकरणिक कोटि’ शीर्षकमाथि केन्द्रित रहेको छ। व्याकरणिक कोटिलाई मुख्य कोटि र सहायक कोटि गरी दुई भागमा विभाजन गरी यस अध्यायमा अध्ययन गरिएको छ। मुख्य कोटिअन्तर्गत नाम (सम्बन्धपरक नाम पनि), क्रिया, विशेषण (क्रियाविशेषण पनि) र परस्थानिक गरी चार भागमा छुट्ट्याएर अध्ययन गरिएको छ। परस्थानिकको अध्ययनमा स्प्लिट पि-को अवधारणालाई पनि राखिएको छ। यसरी नै सहायक कोटिअन्तर्गत फाइफिचर (पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थी), सर्वनाम, निपात, कोटिकार, योजिका, कृदन्त र कारक सूचकको चर्चा गरिएको छ। नेपालीमा पाइने काल, पक्ष, भाव र ध्रुवीयताको चर्चा पनि यस अध्यायमा गरिएको छ। मानक नेपालीका आधारमा विभिन्न व्याकरणिक कोटिको व्यवस्था, रूपतात्त्विक, वाक्यतात्त्विक र अर्थतात्त्विकका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको प्रमुख अध्यायका रूपमा चौथो अध्यायलाई राखिएको छ। 'वाक्यात्मक विविधताको अध्ययन' शीर्षक रहेको यस अध्यायमा पदसङ्गतिको सैद्धान्तिक पक्षलाई हेर्दै पदसङ्गति र एकता, पदसङ्गति र अधिशासनमा रहेका अन्तरलाई देखाइएको छ। यसका साथै यस अध्यायमा नियन्त्रक, लक्ष्य, परिधि, बोधक र असङ्गतिलाई चिनाउने कार्य गरिएको छ। यस अध्यायमा भारतीय नेपालीमा फाइफिचर (पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थी) -को नियन्त्रक र लक्ष्यमा अभिलक्षण-महत्ताका आधारमा पदसङ्गतिको विविधतालाई देखाइएको छ। यसरी नै यस अध्यायमा योजिकामा पदसङ्गतिको विविधता अनि कृदन्त पदसङ्गतिमा पाइएको विविधतालाई पनि अध्ययन गरिएको छ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको अर्को मुख्य अध्याय पाँचौंमा रहेको हो। 'वाक्यात्मक विविधता र नेपालीमा द्वित्व' शीर्षक रहेको यस अध्यायमा बार्वियसको वाक्यात्मक विविधताको चर्चा गर्दै द्वित्वको सैद्धान्तिक आधारलाई लिएर चर्चा गरिएको छ। भारतीय नेपालीमा पाइने द्वित्वको भेदलाई परिधिका आधारमा यस अध्यायमा विश्लेषण गरिएको छ। चौथो अध्यायमा विश्लेषण गरी निकालिएको निचोडबारे यस अध्यायमा चर्चा गरिएको छ।

छैटौं अध्यायमा शोधप्रबन्धको 'उपसंहार एवम् निष्कर्ष' -लाई राखिएको छ। उपसंहारअन्तर्गत शोधप्रबन्धमा गरिएको कार्यको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ। निष्कर्षमा अध्ययन गर्दा प्राप्त निचोडलाई प्रस्तुत गर्दै भावी शोधार्थीका निम्ति सुझाउ स्वरूप विषयलाई राखिएको छ।

६.२ निष्कर्ष

नेपाली भाषाको अध्ययन परम्पराको आरम्भ एटन (सन् १८२०) -को *द ग्रामर अन् नेपाली ल्याङ्गवेजलाई* मान्न सकिन्छ। उनीपछि नेपाली भाषाको व्याकरण लेखन कार्य सुरु भए तापनि संस्कृत व्याकरणका आधारमा पारम्परिक व्याकरण लेखनका अग्रणी विद्वान्हरूमा भएको पाइन्छ। आधुनिक वर्णनात्मक नेपाली व्याकरण लेखन कार्य दाहाल (सन् १९७४), आचार्य (सन् १९९१), खरेल (सन् २०१०), पोखरेल (वि सं २०५४) आदिलाई लिन सकिन्छ। भारतीय नेपाली भाषाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन ग्रियर्सन (सन् १९१६), च्याटर्जी (सन् १९२६) आदिबाट भए तापनि वर्णनात्मक अध्ययन दाहाल (सन् १९७४), खरेल (सन् २०१०), निरौला (सन् २०१५), शर्मा (सन् २०१७), छेत्री (सन् २०१७), सिन्हा र पाण्डे (सन् २०१८), सिन्हा (सन् २०२०), सिन्हा र छेत्री (सन् २०२०) आदिबाट भएको थाहा लाग्दछ।

यस शोधप्रबन्धको तथ्याङ्क सङ्कलनका निम्ति उत्तरपूर्वाञ्चल, उत्तरपश्चिमाञ्चल अनि दार्जिलिङ-सिक्किममा २०१७ देखि २०१९ सम्म क्षेत्रगत अध्ययन गरिएको छ। निरौला (सन् २०१५) -ले दार्जिलिङ्गे नेपाली भाषाको अध्ययन गर्ने क्रममा क-वर्ग र ख-वर्ग गरी विभाजन गरेर अध्ययन गरेका छन्। यस अध्ययनमा ख-वर्गलाई विविधता १, विविधता २ र विविधता ३ गरी विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको छ। नेपालीमा वाक्यात्मक विविधताको अभिलक्षणात्मक अध्ययन शीर्षक रहेको यस शोधप्रबन्धमा भारतीय नेपाली भाषालाई दार्जिलिङ्गे, उत्तरपूर्वाञ्चल र उत्तरपश्चिमाञ्चल भाषिकाको अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गतिका आधारमा विविधता देखाउने कार्य भएको छ। पदसङ्गतिका अध्ययनका क्रममा नियन्त्रक र लक्ष्यका आधारमा नामपद र क्रियापद, नामपद र विशेषणपद, नामपद र कोटिकारपद, नामपद र आयाम, नामपद र कृदन्त अनि नामपद र योजिका गरी छवटा परिधिमा राखेर अध्ययन गरिएको छ।

परिधि नामपद र क्रियापद (परिधि १) अन्तर्गत अभिलक्षण-महत्ताको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति रहेको देखिन्छ। अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहँदा पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थी अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहेको पनि हुँदछ। यस भाषिक भेदमा नियन्त्रकमा सर्वनामपद आउँदा वक्ताको लिङ्गका आधारमा लिङ्ग अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष सर्वनाममा व्यक्त रूपमा लिङ्गको अभिलक्षण-महत्ता नदेखिए तापनि अव्यक्त रूपमा रहेको पाइन्छ।

नामपद र विशेषणपद परिधि र नामपद र कोटिकारपद परिधिअन्तर्गत प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष लक्ष्यमा अभिलक्षण-महत्ता आएको पाइँदैन। वचन र लिङ्ग अभिलक्षण-महत्तामात्र लक्ष्यमा आएको पाइन्छ। त्यसरी नै लक्ष्यमा विशेषण र कोटिकार रहँदा आदरार्थी अभिलक्षण-महत्ता रहेको देखिँदैन। लक्ष्यमा आयाम आउँदा दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्गमा प्रथम र द्वितीय पुरुष अभिलक्षण-महत्ता लक्ष्यमा रहेको पाइँदैन। नियन्त्रकमा पुरुष, वचन, लिङ्ग आदरार्थी अभिलक्षण-महत्ता रहेको पाइए तापनि लक्ष्य आयाममा पुरुष, वचन लिङ्ग, आदरार्थी र दर्शकवाचक सर्वनाम रहेको पाइन्छ। यसरी नै सर्वनाम नियन्त्रकमा रहँदा यस भाषिक भाषिक भेदमा लिङ्गको अभिलक्षण-महत्ता रहेको पाइँदैन। समग्रमा दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्ग भाषिक भेदमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व भएको पाइन्छ। परिधि ५ -मा यस भाषिक भेदमा पुरुष, वचन र लिङ्ग अभिलक्षण-महत्ता लक्ष्यमा रहेको हुन्छ। परिधि ६ अन्तर्गत अस्तित्ववाची योजिकामा लक्ष्यमा वचन लिङ्ग र आदरार्थीको अभिलक्षण-महत्ता नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ द्वित्व रहेको पाइन्छ।

दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता १ -मा परिधि नामपद र क्रियापदमाझ पुरुष लिङ्ग र आदरार्थी अभिलक्षण-महत्ताको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति भएको पाइन्छ। एकवचन अभिलक्षण-महत्ताको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ द्वित्व रहेको पाइए तापनि

लक्ष्यमा बहुवचन महत्ता रहेको पाइँदैन। नामपद र विशेषणपद परिधि र नामपद अनि कोटिकार परिधिअन्तर्गत लक्ष्यमा पुरुष र आदरार्थी महत्ता रहेको पाइँदैन। यस भाषिक भेद परिधि नामपद र कृदन्त र नामपद र योजिकामाझ बहुवचन, स्त्रीलिङ्ग र मध्य आदरार्थीका लक्ष्यमा असङ्गति रहेको पाइँन्छ। परिधि २, ३, ५ र ६ -मा लक्ष्यमा उच्च आदरार्थी महत्ताको प्रयोग भएको पाइँदैन।

दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता २ -मा नामपद र क्रियापद परिधिअन्तर्गत पुरुष (प्रथम, द्वितीय र तृतीय) एकवचन र लिङ्ग (स्त्री र स्त्रितरलिङ्ग) आदरार्थी (निम्न र उच्च) -को नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति भएको पाइँन्छ। लक्ष्यमा बहुवचन र मध्य आदरार्थी महत्ताको असङ्गति रहेको पाइँन्छ। यसरी नै नामपद र विशेषण परिधि र नामपद र कोटिकारपद परिधिमा एकवचन र लिङ्ग (स्त्री र स्त्रीइतरलिङ्ग)-को नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति रहेको पाइँन्छ। लक्ष्यमा बहुवचनको महत्ता असङ्गति रहेको पाइँन्छ। नामपद र आयाम परिधिमा एकवचन, लिङ्ग र निम्न आदरार्थीको नियन्त्रक र लक्ष्यमा अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति भएको पाइँन्छ भने बहुवचन र मध्य आदरार्थीको लक्ष्यमा महत्ताको असङ्गति रहेको पाइँन्छ। यसरी नै नामपद र कृदन्त परिधि अनि नामपद र योजिका परिधिमा यस भाषिक भेदमा एकवचन स्त्रीइतरलिङ्ग र निम्न आदरार्थीको नियन्त्रक र लक्ष्यमा अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति भएको पाइँन्छ। बहुवचन, स्त्रीलिङ्ग र मध्य आदरार्थीको यस भाषिक भेदमा लक्ष्यमा महत्ताको असङ्गति रहेको पाइँन्छ।

दार्जिलिङ्गे नेपाली भाषिका विविधता ३ नामपद र क्रियापद परिधिअन्तर्गत तृतीय पुरुष, एकवचन, स्त्रीइतरलिङ्ग र निम्न आदरार्थी अभिलक्षण-महत्ताको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पदसङ्गति भएको पाइँन्छ। प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष, बहुवचन, स्त्रीलिङ्ग, मध्य र उच्च आदरार्थीको महत्ता यस भाषिकाको लक्ष्यमा रहेको पाइँदैन। यसरी नै

नामपद र विशेषणपद परिधि, नामपद र कोटिकार परिधि र नामपद र आयामपद परिधिअन्तर्गत पनि बहुवचन र स्त्रीलिङ्गको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ असङ्गति रहेको पाइन्छ। योजिका र कृदन्त लक्ष्यमा रहँदा यस भाषिकामा वचन र लिङ्गमा कुनै प्रकारको भिन्नता रहेको पाइँदैन।

दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्ग र उत्तपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिक भेदमा नामपद र क्रियापद परिधि, नामपद र विशेषण परिधि, नामपद र कोटिकार परिधि र नामपद र योजिका परिधिअन्तर्गत एकै प्रकारको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ। नामपद र आयाम परिधिअन्तर्गत नियन्त्रकमा वचन र लिङ्गमा भिन्नता रहे तापनि लक्ष्यमा एउटै प्रकारको रूप रहेको पाइन्छ।

दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता ३ र उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिक भेदमा नामपद र क्रियापद परिधि, नामपद र विशेषण परिधि, नामपद र योजिका परिधिमा पदसङ्गति र असङ्गतिको एकै प्रकारको रूप रहेको पाइन्छ। उत्तरपश्चिमाञ्चल भाषिकामा कोटिकारमा लिङ्ग र वचन अभिलक्षण-महत्ता रहेको पाइँदैन। कृदन्तको भने एकै प्रकारको रूप मात्र रहेको पाइन्छ।

समग्रमा भारतीय नेपाली दार्जिलिङ्गे नेपाली क-वर्गमा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको पदसङ्गति भएको पाइन्छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता १ भाषिक भेदमा पुरुष, लिङ्ग र आदरार्थी अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहे तापनि वचनमा अभिलक्षणको द्वित्व र महत्तामा एकवचन मात्र रहेको देखिन्छ। यसरी नै दार्जिलिङ्गे नेपाली ख-वर्ग विविधता २ -मा पुरुष र लिङ्गको नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहेको पाइँदैन। नियन्त्रकमा वचन (एकवचन र बहुवचन) अनि आदरार्थी (निम्न, मध्य र उच्च) रहे तापनि लक्ष्यमा एकवचन र आदरार्थी (निम्न र उच्च) अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहेको देखिन्छ। बहुवचन र मध्य आदरार्थीको यस भाषिक

भेदमा अभिलक्षणको द्वित्व रहे तापनि महत्ताको मेल रहेको देखिँदैन। उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिकामा नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ पुरुष, वचन लिङ्ग र आदरार्थी अभिलक्षण-महत्ताको द्वित्व रहेको पाइन्छ। यस शोधप्रबन्धको अध्ययनका आधारमा निम्नलिखित बुँदालाई अन्तिम निचोडका रूपमा लिन सकिन्छ -

- (१) नेपाली नियन्त्रक र लक्ष्यमाझ अव्यक्त अभिलक्षण-महत्ता रहे तापनि (वक्ता, स्रोता र अन्यको कथन सन्दर्भका आधारमा) पदसङ्गति रहेको पाइन्छ।
- (२) क-वर्गदिखि ख-वर्ग विविधता १ हुने क्रममा रूपतात्त्विक सङ्गतिका आधारमा बहुवचन लोप हुँदा पुनः स्थापित भई वचन अभिलक्षण हराउँदछ।
- (३) ख-वर्ग विविधता २ -मा बहुवचन र मध्य आदरार्थी अनि परिधि ५ र ६ -मा स्त्रीलिङ्ग महत्ताको लोप भएको हुन्छ।
- (४) ख-वर्ग विविधता ३ -मा पुनः स्थापित भई तृतीय पुरुष, एकवचन, स्त्रीइतरलिङ्ग र निम्न आदरार्थी सूचकको महत्ता मात्र रहन्छ।
- (५) उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिक भेदमा परिधि १ -मा स्त्रीलिङ्गको महत्ता वैकल्पिक रूपमा रहेको पाइन्छ।
- (६) उत्तरपूर्वाञ्चल नेपाली भाषिक भेदमा आयाममा लिङ्गको महत्ता लोप भएको पाइन्छ।
- (७) उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिक भेदमा पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदरार्थीको महत्ता पुनः स्थापित भई भिन्नता रहेको पाइँदैन।
- (८) उत्तरपश्चिमाञ्चल नेपाली भाषिक भेदमा कोटिकारको प्रयोग न्यून रहेको पाइन्छ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको मूलभूत र अन्य विषयहरूमा देखा परेको निचोडलाई भविष्यमा शोधकार्यको निम्नलिखित विषय बनाउन योग्य देखिन्छ।

- (१) भारतीय नेपाली भाषिकाको दस्तावेजीकरण तथा डेटाबेसको निर्माण गर्न आवश्यक देखिन्छ।
- (२) नेपाली भाषिकाहरूको बृहत् व्याकरणिक अध्ययन हुन आवश्यक देखिन्छ।
- (३) समकालिक भाषिक भिन्नता तथा कालक्रमिक भिन्नताको विश्लेषण आवश्यक रहेको छ।
- (४) अन्य नेपाली भाषिकाहरूको प्रवृत्तिगत अध्ययनसँगै भारतीय नेपाली भाषिकाहरूको प्रवृत्तिगत अध्ययन हुन आवश्यक देखिन्छ।
- (५) भारतीय नेपाली भाषाको अध्ययन सन्दर्भमा विभिन्न भारतीय नेपाली भाषिकालाई लिएर अध्ययन गर्न आवश्यक देखिन्छ।
- (६) भारतीय नेपाली भाषिकाको भाषिक भेदहरूको गहन रूपमा अध्ययन गर्न आवश्यक देखिन्छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- अधिकारी, सूर्यमणि. वि सं २०५६. *नेपाली भाषाको इतिहास*. काठमाण्डौ: भुडीपुराण प्रकाशन
- अधिकारी, हेमाङ्गराज र बट्टी विशाल भट्टराई. सन् २०१४. *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश*.
काठमाण्डौ: विद्यार्थी प्रकाशन
- अधिकारी, हेमाङ्गराज. वि सं २०६५. *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, संशोधित तथा
परिवर्धित. काठमाण्डौ: रत्न पुस्तक भण्डार
- अधिकारी, हेमाङ्गराज. वि सं २०६८. *प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण*, संशोधित तथा
परिवर्धित. ललितपुर: साझा प्रकाशन
- खनाल, मोहनप्रसाद. वि सं २०६८. *नेपाली भाषाका हजार वर्ष*. काठमाण्डौ: राइनो
खरेल, दशरथ. सन् २००६. *दार्जीलिङ-सिक्किम क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषाको वर्णनात्मक
अध्ययन*. उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय. पिएचडी शोधप्रबन्ध
- खाती, नरेशचन्द्र. सन् २०१४. *नेपाली भाषा उत्तपत्ति र विकासको सर्वेक्षण*. *नेपाली अकादमी
जर्नल भाषा अङ्क*. मोहन पी दाहाल (सम्पा). सिलिगुडी: उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय
नेपाली विभाग
- गिरी, जीवेन्द्रदेव. वि सं २०६३. *भाषाविज्ञान भाषा र भाषिका*. काठमाण्डौ: एकता बुक्स
डिस्ट्रिब्युटर्स
- गौतम, देवीप्रसाद. सन् १९९२. *नेपाली भाषा परिचय*. ललितपुर: साझा प्रकाशन
- चालिसे, विदुर. वि सं २०७४. *अभिलेखीय नेपाली व्याकरणको इतिहास*. माधव पोखरेल
(सम्पा). *जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत इतिहास भाषा व्याकरण र अभिलेख*.
ललितपुर: जगदम्बा प्रेस
- छेत्री, नवराज. सन् २०२०. *पादरी गंगाप्रसाद प्रधानको नेपाली बाइबलको व्याकरणिक
अध्ययन*. सिक्किम विश्वविद्यालय: एमफिल लघु शोधप्रबन्ध

- छेत्री, सृजना. सन् २०१५. *नेपाली कारक व्यवस्थाको अध्ययन*. नेपाली विभाग सिक्किम विश्वविद्यालय : स्नातोत्तर लघु शोधप्रबन्ध
- छेत्री, सृजना. सन् २०१७. *नेपाली सम्बन्धपरक नाम कारक सूचक र परस्थानिक वर्णनात्मक एवं सैद्धान्तिक अध्ययन*. नेपाली विभाग सिक्किम विश्वविद्यालय : एमफिल लघु शोधप्रबन्ध
- छेत्री. टेकबहादुर (सम्पा). सन् २०२०. *सिक्किमका भाषा : दशा एवम् दिशा*. गान्तोक : नेपाली साहित्य परिषद
- ज्ञवाली, सूर्य विक्रम. सन् १९७२. *नेपाली भाषाका विकासको संक्षिप्त इतिहास*. दार्जिलिङ : श्रीराज प्रकाशन
- ताडित, जर्ज र अन्य (सम्पा). सन् २००९. *दार्जिलिङ नेपाली भाषी समुदाय संस्कृति र भाषिक संक्रमण*, दिल्ली : साहित्य अकादमी
- तिमिलिसना, यमनाथ. वि सं २०७४. *नेपाली अभिलेखीय शब्दकोश*. माधव पोखरेल (सम्पा). *जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत इतिहास भाषा व्याकरण र अभिलेख*. ललितपुर : जगदम्बा प्रेस
- तिवारी, भोलानाथ. सन् १९९१. *भाषाविज्ञान*. इलाहाबाद : किताब महल
- दाहाल, गोपालप्रसाद. सन् २०१३. *भाषाविविधता*. गान्तोक; हिमालयन प्रेस एन्ड पब्लिकेसन
- दाहाल, सुवासचन्द्र. वि सं २०६४. *काठमाडौँ उपत्यकाको नेपाली भाषामा पदसङ्गति*. स्नातोत्तर शोधपत्र. काठमाडौँ : रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस
- नामदूङ, जीवन. वि सं २०४८. *दार्जिलिङमा कथ्य नेपाली भाषाको स्वरूप : केही नमुना*. गरिमा वर्ष ९. अङ्क १०
- निरौला, निर्मल. २०२०. *दार्जिलिङ्गे नेपालीमा पदसङ्गति र अलक्षण द्वित्व*. एलएसएन ३८. भाषाविज्ञान समाज नेपाल

निरौला, निर्मल. २०२०. *दार्जिलिङ्गे नेपालीमा पदसङ्गति*. एलएसएन ३७. भाषाविज्ञान समाज
नेपाल

निरौला, निर्मल. २०२०. *नेपालीमा योजिका व्यवस्था*. एलएसएन ४१. भाषाविज्ञान समाज
नेपाल

निरौला, निर्मल. सन् २०१५. *दार्जिलिङ-सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषाको रूपतात्त्विक
अध्ययन*. सिक्किम विश्वविद्यालय : एमफिल लघु शोधप्रबन्ध

नेउपाने, केदार. वि सं २०४५. *नेपालीमा आदरार्को प्रयोग*. चुडामणि बन्धु (सम्पा). *नेपाली
व्याकरणका केही पक्ष*. काठमाडौं : नेपाली प्रज्ञा प्रतिष्ठान

नेपाल, घनश्याम र कविता लामा. सन् २०१४. *उच्च माध्यमिक नेपाली व्याकरण र
रचना*. सिलगढी : एकता बुक्स हाउस

न्यौपाने, टङ्कप्रसाद. वि सं २०६१. *भाषाविज्ञानका रूपरेखा*. कोठमाणौं : जय बुक डिपो

पण्डित, हेमराज वि सं २०५१. *चन्द्रिका गोर्खा भाषा व्याकरण*, काठमाडौं : ढोकाटोल

पाण्डे, बलराम र समर सिन्हा. सन् २०१८. *नेपाली. भारतीय भाषाको लोक सर्वेक्षण.
गणेशदेवी (सम्पा). हैदरावाद : ओरियन्ट ब्लैकस्वीन*

पोखरेल, बालकृष्ण वि सं २०५५. *खस जातिको इतिहास*. विराटनगर

पोखरेल, बालकृष्ण. वि सं २०२०. *पाँच सय वर्ष*. काठमाडौं : साझा प्रकाशन

पोखरेल, बालकृष्ण. वि सं २०४७. *नेपाली भाषाको उत्पत्ति*. काठमाडौं : भारद्वाज प्रकाशन

पोखरेल, बालकृष्ण. वि सं २०५५. *राष्ट्रभाषा*. काठमाडौं : एजुकेसन इन्टरप्राइजेज

पोखरेल, माधव प्रसाद (सम्पा). वि सं २०७४. *जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास
भाषा, व्याकरण र अभिलेख*. ललितपुर : कमलमणि प्रकाशन

पोखरेल, माधव प्रसाद. वि सं २०५४. *नेपाली वाक्य व्याकरण*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय
प्रज्ञा प्रतिष्ठान

पोखरेल, माधव प्रसाद. वि सं २०५७. *ध्वनि विज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनि परिचय.*

काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान

पोखरेल, शैलेजा. वि सं २०६९. *नेपाली भाषाको समाज भाषा वैज्ञानिक अध्ययन.* विद्यावारिधि

शोधप्रबन्ध. काठमाडौँ : त्रिभुवन विश्वविद्यालय

पौड्याल, कृष्णविलास. वि सं २०७१. *भाषाविज्ञान र नेपाली भाषा.* काठमाणौँ : नवीन

प्रकाशन

पौड्याल, महानन्द र अन्य (सम्पा), २००६, *सन्धान*, वर्ष २ अङ्क २, पाकिम : सन्धान प्रकाशन

पौड्याल, महानन्द. सन् *विचरण आफ्नै क्षितिजभिन्न.* गान्तोक : एस सी एस पब्लिकेसन

प्रधान, कुमार. सन् २०१०. *पहिलो पहर.* काठमाडौँ : साझा प्रकाशन

प्रधान. कुमार र मल्लिकार्जुन (सम्पा). सन् २०११. *नेपाली लेखन शैली.* मैसुर : भारतीय

भाषा संस्थान

बन्धु, चुडामणि. सन् २०१३. *अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन.* काठमाडौँ : रत्न पुस्तक

भण्डार

यादव, योगेन्द्रप्रसाद र भीमनारायण रेग्मी. वि सं २०५९. *भाषाविज्ञान.* कीर्तिपूर : न्यु हिरा

बुकस इन्टरप्राइजेज

रेग्मी, चुडामणि. वि सं २०५२. *नेपाली भाषा र व्याकरणका केही विषय: कोही छलफल.*

झापा : जुही प्रकाशन

रेग्मी, भीमनारायण (सम्पा). वि सं २०७२. *भाषाविज्ञान शब्दावली.* काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा

प्रतिष्ठान

लामा, कविता. सन् २००५. *दिदृक्षा.* दार्जिलिङ : श्याम प्रकाशन

शर्मा, भीमकुमार. सन् २०१५. *नेपालीमा काल, पक्ष र भावको अन्तरसम्बन्ध.* नेपाली

विभाग सिक्किम विश्वविद्यालय : स्नातोत्तर लघु शोधप्रबन्ध

शर्मा, भीमकुमार. सन् २०१७. *नेपाली अकरणको वर्णनात्मक र सैद्धान्तिक अध्ययन*.

सिक्किम विश्वविद्यालय : एमफिल लघु शोधप्रबन्ध

शर्मा, मीनादेवी. सन् २०१५. *नेपाली भाषामा ध्वन्यात्मक शब्दको अध्ययन*. नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय : स्नातोत्तर लघु शोधप्रबन्ध

शर्मा, मोहनराज (सम्पा). वि सं २०७१. *प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण*. काठमाडौँ नेपाल

प्रज्ञा प्रतिष्ठान

शर्मा, मोहनराज. वि सं. २०३१. *शब्द रचना र वर्णविन्यास*. झापा : भानु प्रकाशन

शर्मा, सुकुम. वि सं २०७४. *नेपाली व्याकरणको इतिहास*. माधव पोखरेल (सम्पा).

जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत इतिहास भाषा व्याकरण र अभिलेख. ललितपुर :

जगदम्बा प्रेस

शाही, हर्कबहादुर. वि सं २०७०. *अक्षामी भाषाको अध्ययन*. विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध.

वसन्तपुर : नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा. वि सं २०४३. *नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास*.

ललितपुर : साझा प्रकाशन

सांस्कृतायन, कमला. वि सं २०१७. *नेपाली लोकसाहित्य*. हिन्दी साहित्यका बृहत इतिहास

(सम्पा.) रहल संस्कृतायन. वारणसी : काशी नगर प्रचारिणी सभा

सिन्हा, गोकुल. सन् १९८३. *नेपालीमा निपातहरू*. प्रदीप गुरुड (सम्पा). कोकिला १(२).

गोरुबथान

सिन्हा, गोकुल. सन् २००४. *भाषिक र साहित्यिक शब्दवालीको प्रविधिक कोश*. रड्बुल

दार्जिलिङ : लेखक स्वयम्

सिन्हा, गोकुल. सन् २००८. *भारतीय नेपाली भाषाको वर्तमान स्वरूप*. सिक्किम

विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत कार्यपत्र

सिन्हा, गोकुल. सन् २०२१. *भाषा भारती*. रड्बुल दार्जिलिङ : पाइन्स प्रकाशन

सिन्हा, गोकुल. सन् २०२१. भाषा भाष्कर. रङ्बुल दार्जिलिङ : पाइन्स प्रकाशन

अङ्ग्रेजी पुस्तक

- Abbi, Anvita. 2001. *A Manual Of Linguistic Field Work and Structures of Indian Languages*. LINCOM EUROPA: Muenchen.
- Abney, S. P. 1987. *The English noun phrase in its sentential aspect*. MIT : Ph.D. Thesis
- Aboh, Enoch Olad'e. 2004. *The Morphosyntax of Complement-Head Sequences: Clause Structure and Word Order Patterns in Kwa*. Oxford: Oxford University Press
- Acharya, Jayaraj. 1991. *A Descriptive Grammar of Nepali and an Analysed Corpus*. Washington: Georgetown University Press
- Adger, D and Smith, J. 2009. Variation in Agreement: a lexical feature-based approach, *Lingua*. 120.5, 1109-1134
- Adger, D, Harbour, D and Watkins, L. 2009. *Mirrors and Microparameters: Phrase Structure beyond Free Word Order*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Adger, David & Peter Svenonius. 2010. *Features in Minimalist Syntax*. CASTL: University of Tromsø
- Adger, David & Quer, Josep. 2001. The syntax and semantics of Unselected Embedded Questions. *Language* 77. Linguistic Society of America
- Adger, David. 2002. *Core Syntax: A Minimalist Approach*. Oxford: Oxford University Press
- Aggarwal, Narindar K. 1991. *Studies on Nepali Language and Linguistics: A Bibliography*. Gurgaon, Haryana: Indian Documentation Service.
- Alexiadou, Artemis. 1997. *Adverb Placement. A Case Study in Antisymmetric Syntax*. Amsterdam: Benjamins.
- Allan, Keith. 1977. Classifiers. *Language* 53 . Linguistic Society of America
- Allwood, Jens and other. 1977. *Logic in Linguistics*. London: Cambridge University Press.
- Anderson, Stephen. 1992. *A-morphous Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Anderson, Steven R. 1992. *A-Morphous morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Angdambe, Tej Man. 1999. Rise of honorific marking and demise of the verbal agreement system. *Gipan* 1(1). 39-99
- Ayton. Jas Alex. 1820. *The Grammar of the Nepalese Language*. Calcutta: Hindoostanee Press.
- Babby, Leonard H. 1987. Case, pre-quantifiers and discontinuous agreement in Russian. *Natural Language and Linguistic Theory* 5: 91–138.
- Bach, Emmon. 1964. *Syntactic Theory*. Lanham. MD: University Press of America.
- Baker, Mark C. 2003. *Verbs, Nouns, and Adjectives: Their Universal Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press
- Bandhu, Chura Mani. 1989. The role of the Nepali Language in the Establishing national unity and identity of Nepal. *Kailash* 3.(4)
- Barbiers, Sjef. 2013. *Introduction to Doubling and to Dutch*. Meertens Instituut and Utrecht University.
- Barbiers, S. 2014 .Syntactic doubling and deletion as a source of variation. M. C. Picallo (ed.). *Linguistic Variation in the Minimalist Framework*, 197-223. Oxford: Oxford University Press..
- Barbiers, Sjef. 2013. *State of the Art of Syntactic Variation Research*. Meertens: Instituut and Utrecht University.
- Barker, Chris. 1991. *Possessive descriptions*. UCSC : Ph.D. Thesis
- Beams, J. 1960. *An outline of Indian philology*. London: Trubner
- Beams, J. 1872. *A comparative grammar of the modern Aryan Language of India*. London : Trubner.
- Belletti, Adriana. 1988. The case of Unaccusative. *Linguistic Inquiry* 19:1.
- Bernstein, Judy. 1993. *Topics in the Syntax of Nominal Structure across Romance*. CUNY. New York. Ph.D. Thesis.
- Bhatt, Rajesh. 2016. *Negation and Polarity*. GIAN Lecture Series, University of Mumbai.
- Bloomfield. Leonard. 1933. *Language*. New York: Holt Rinehart and Winston.
- Borer, Hagit. 1984. *Parametric Syntax: Case studies in Semitic and Romance languages*. Dordrecht: Foris
- Brug`e, Laura. 2002. The positions of demonstratives in the extended nominal projection. *The Cartography of Syntactic Structures*. (ed.) Guglielmo Cinque New York: Oxford University Press

- Butt, Miriam & Tikaram Poudel. 2007. *Distribution of the Ergative in Nepali*. University of Konstanz.
- Butt, Miriam. 2005. *Differential Case Marking Theory*. University of Konstanz.
- Carlson, Gregory Norman. 1977. *Reference to Kinds in English*. Amherst: University of Massachusetts. Ph.D. thesis
- Chambers, J. K. & et al (ed.). 2003. *The Handbook of Language Variation and Change*. London: Blackwell.
- Chandra, Pritha & et al. 2014. *Ergativity, Unergatives and Phases*. Delhi : Indian Institute of Technology (IIT)
- Chatterji, Suniti kumar. 1926. *The origin and development of the Bengali language*. Calcutta: University Press
- Cheng, Lisa & Rint Sybesma. 1999. Bare and no-so-bare nouns and the structure of NP. *Linguistic Inquiry* 30: 509–542.
- Chhetri, Shrijana. 2015. *Postposition and Relator Noun in Nepali*. Poster Presented at 37th International Conference of Linguistic Society of India. JNU. New Delhi.
- Chomsky, Noam. 1957. *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, Noam. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Chomsky, Noam. 1965. *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge: The Massachusetts Institute of Technology.
- Cinque, Guglielmo. 1994. On the evidence for partial N-movement in the Romance DP. *In Paths towards Universal Grammar*. Washington. DC: Georgetown University Press
- Cinque, Guglielmo. 1999. *Adverbs and functional heads: A crosslinguistic perspective*. Oxford: Oxford University Press
- Cinque, Guglielmo. 1999. *The Syntax of Adverbs*. Oxford: Oxford University Press.
- Cipollone & et al. (ed.). 1998. *Language File*. Columbus: Ohio State University press
- Clark, T. W. 1969. Nepali and Pahari. In Sebeok, Thomas A., (ed.). *Current Trends in Linguistics*. vol. 5: Linguistics in South Asia. The Hague: Mouton. 249-276.
- Comrie, Bernard. 1976. *Aspect*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Comrie, Bernard. 1985. *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Corbett, Greville G. 1991. *Gender*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Corbett, Greville, Fraser, N. & McGlashan, S. 1993. *Heads in Grammatical Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Corbett, Greville. 2000. *Number*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Corbett, G. Greville. 2006. *Agreement*. New York: Cambridge University Press.
- Corver, Norbert. 1990. *The Syntax of Left Branch Extractions*. University of Tilburg. Ph.D. thesis
- Crain, Stephen and Lillo-Martin, Diane. 1999. *An Introduction to Linguistic Theory and Language Acquisition*. Oxford: Blackwells..
- Crystal, David 1995. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press
- Crystal, David. 1982. *Linguistic controversies*. London: Edward Arnold
- Dahal, Ballabhmani. 1974. *A Description of Nepali literary and colloquial*. Poona University. PhD Thesis
- Das, A.R. 1995. Socio-linguistic Survey of the Darjeeling Himalayan Area. In Raha, M. K. (ed.), *The People of the Himalyas*. 305-330. Calcutta: Anthropological Society of India.
- Dasgupta, Probal. 1999. Towards a Green Linguistics. *South Asian Language Review*. 9(1&2):17-33.
- de Swart, Hentiette. 1998. *Introduction to Natural Language Semantics*. Stanford: CSLI.
- Delancey, Scott. 1984. Notes on agentivity and causation. *Studies in Language* 8:181–213.
- Delancey, Scott. 1997. Grammaticalization and the gradience of categories: Relator nouns and postpositions in Tibetan and Burmese. *Essays on Language Function and Language*. J. Bybee & et al. (ed.)
- Delancey, Scott. 2010. Towards a history of verb agreement in Tibeto-Burman. *Himalayan Linguistics*, 9(1).
- Delfitto, Denis & Jan Schrotten. 1991. Bare plurals and the number affix in DP. *Probus* 3: 155–185.
- Dines, Elizabeth R. 1980. Variation in discourse and stuff like that. *Language in Society* 9. 13-33.
- Dixon, R M W. 2010. *Basic Linguistic Theory*. Volume 1: Methodology. New York: Oxford University Press.
- Dixon, R M W. 2010. *Basic Linguistic Theory*. Volume 2: Grammatical Topics. New York: Oxford University Press.
- Dixon, R M W. 2012. *Basic Linguistic Theory*. Volume 3 Further Grammatical Topics. New York: Oxford University Press.

- Dixon, R. M. W. 1977. Where have all the adjectives gone?. *Studies in Language* pp. 19–80.
- Dixon, R. M. W. 1979. Ergativity. *Language* 55:59-138.
- Dixon, R. M. W. 2004b. *The Jarawara Language of Southern Amazonia*. Oxford: Oxford University Press.
- Dryer, Matthew. 1989a. Plural words. *Linguistics* 27: 865–895.
- Erteschik-Shir, Nomi and Shalom Lappin. 1979. Dominance and the functional explanation of island phenomena. *Theoretical Linguistics* 6:41-85.
- Erteschik-Shir, Nomi. 1973. *On the nature of island constraints*. PhD Theses. MIT.
- Erteschik-Shir, Nomi. 2007. *Information Structure: The Syntax-Discourse Interface*. New York: Oxford University Press.
- Fill, Alwin & Peter Mühlhäusler. 2001. *The Ecolinguistics Reader*. London: Continuum.
- Franks, Steven. 1994. *Parametric properties of numeral phrases in Slavic*. *Natural Language and Linguistic Theory* 12 (4): 597–674.
- Grierson, George A. 1916. *Linguistics Survey of India*. Vol 9. Part 4. Delhi : Motilal Banarsidass.
- Grimshaw, Jane. 1990. *Argument Structure*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Halle, Morris. 1997. On stress and accent in Indo-European. *Language*. 73.
- Harbour, D Adger, D and Bejar, S (eds) (2008) *Phi Theory: phi features across interfaces and modules*. Oxford University Press: Oxford. (376pp)
- Harley, H. 1996. *Events, Agents and the Interpretation of VP-shells*. Ms. University of Arizona.
- Harris, A. C., & Campbell, L. 1995. *Historical Syntax in Cross-Linguistic Perspective*. Cambridge Cambridge University Press
- Harris, Alice. 1981. *Georgian syntax*. Cambridge: University Press.
- Harris, Zellig. 1951. *Methods in Structural Linguistics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Harrison, K David. 2007. *When Languages Die* . New York: Oxford University Press
- Hawkins, John A. 1983. *Word Order Universals*. New York: Academic Press.
- Heim, Irene & Kratzer, Angelika. 1998. *Semantics in Generative Grammar*. Oxford, UK: Blackwells.
- Henry, Alison. 1995. *Belfast English and Standard English: Dialect Variation and Parameter Setting*. New York: Oxford University Press.

- Henry, Alison. 2002. Variation and syntactic theory. In *Handbook of Language Variation and Change*. J K Chambers & et al. (ed.). Oxford: Blackwell.
- Higginbotham, James. 1985. On semantics. *Linguistic Inquiry* 16 4: 547–593.
- Higgins, Richard. 1979. *The Pseudo-cleft Contraction in English*. New York: Garland.
- Hockett, C. F. 1958. *A course in modern linguistics*. London: Macmillan.
- Hoernle, Roudolf. 1880. *A comparative grammar of the Gaudian language*. Amsterdam: Philo Press.
- Hornstein, Norbert & Lightfoot, David. 1981. *Explanation in Linguistics*. London: Longman.
- Jackendoff, R. 1987. The Status of Thematic Relations in Linguistic Theory. *Linguistic Inquiry*. 18.(3): 369-411.
- Jackendoff, R. 1990. On Larson's Treatment of the Double Object Construction. *Linguistic Inquiry* 21. 427-456.
- Jackendoff, Ray S. 1992. Madame Tussaud meets the Binding Theory. *Natural Language and Linguistic Theory* 10:1-31.
- Jager, Agnes. 2008. *History of German Negation*. Philadelphia: John Benjamins Publication Compass.
- Jespersen, O. 1924. *The Philosophy of Grammar*. New York.
- Kamper, Gergely. 2006. *Differential Object Marking*. The Even Yearbook 7. Department of English Linguistics. Eötvös Loránd University.
- Kastovsky & Aleksander Szwedek (ed.), *Linguistics Across Historical and Geographical Boundaries*, Vol. 1, Berlin: Mouton de Gruyter, 763-72.
- Kayne, Richard S. 1994. *The Antisymmetry of Syntax*. MIT Press, Cambridge, Ma.
- Kayne, Richard. 2000. *Parameters and Universals*. Oxford: Oxford University Press.
- Kennedy, Christopher. 1999. *Projecting the Adjective: The Syntax and Semantics of Gradability and Comparison*. Garland, New York. UCSC. Ph.D Thesis.
- Kharel, Sunita & Bhutia, Jigme Wangchuk. 2013. *Gazetteer of Sikkim*. Gangtok: Government of Sikkim.
- Kidwai, Ayesha. 2013. *A framework for features*. Unit III. Jawaharlal Nehru University.
- Kidwai, Ayesha. 2013. *From Parts of Speech to Form Classes*. Unit I. Jawaharlal Nehru University.
- Kidwai, Ayesha. 2013. *From Form-Classes to Features*. Unit II. Jawaharlal Nehru University.

- Kilgour, Robert and others. 1923. *English-Nepali dictionary*. Darjeeling : Government Branch Press.
- Kirkpatrick, William. 1811. *An account of the kingdom of Nepal, being the substance of observation made during a mission to the country, in the years 1793*. London: W.Miller.
- Koopman, Hilda & Anna Szabolcsi. 2000. *Verbal Complexes*. vol. 34 of Current Studies in Linguistics. MIT Press, Cambridge, Ma.
- Kumar, Rajesh. 2003. *The Syntax of Negation and The Licensing of Negative Polarity Items in Hindi*. University of Illinois: PhD Thesis.
- Kumari, B. Syamala & Gokul Sinha. (ed.). 2005. *An Intensive Course in Nepali*. Mysore: CIIL.
- Labov, William. 1963. The social motivation of a sound change. *Word* 19: 273-309.
- Labov, William. 1970. The study of language in its social context. *Studium Generale*. 23: 30-87.
- Labov, William. 1972. *Language in the inner city: Studies in the Black English vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Labov, William. 1990. The Intersection of Sex and Social class in the course of Linguistic Change. *Language Variation and Change* 2 : 205-54.
- Labov, W. 1966. *Sociolinguistics Pattern*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Laenzlinger, Christopher. 2005. French adjective ordering: Perspectives on DPinternal movement types. *Lingua* 115 5: 645–689.
- Lavandera, Beatriz. 1978a. Where does the sociolinguistic variable stop?. *Language in Society* 7: 171-182
- Lavandera, Beatriz. 1978b. Variable Component in Bilingual Performance. James Alatis (ed.). *International Dimension of Bilingual Education*. Washington DC: Georgetown University Press.
- Lightfoot, D. 1991. *How to set Parameters : Argument froms Language Change*. Cambridge MA: MIT Press.
- Linguistic Survey of India Sikkim Part-I*. 2011. New Delhi: Language Division, Office of the Registrar General, India.
- Linguistic Survey of India Sikkim Part-II*. 2011. New Delhi: Language Division, Office of the Registrar General, India.
- Lohani, Ram Raj. 1999. *Complex Predicate in Nepali*. Nepal : Kathmandu.

- Lowth, Robert. 1794. *A Short Introduction To English Grammar*. New York: JJ Tourneisin.
- Lyons, John. 1968. *Theoretical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Massica, Colin. 1991. *The Indo-Aryan languages*. (Cambridge Language Series.) Cambridge: Cambridge University Press.
- McCarthy, John J & Alan S Prince. 1986. *Prosodic Morphology*. Blackwell reference online.
- Miestamo, Matti. 2005. *Standard Negation: The Negation Of Declarative Verbal Main Clause In A Typological Perspective*. Canada: Walter De Gruyter Publisher.
- Miestamo, Matti. 2007. *Negation An Overview of Typological Research*. Canada: Blackwell Publishing.
- Moravcsik, Edith A. 1978. Reduplicative Constructions. In Greenberg and H., J. and et al. (ed.). *Universals of Human Language*. Volume 3. Stanford: Stanford University Press
- Muromatsu, Keiko. 2001. Adjective ordering as the reflection of a hierarchy in the noun system. *Linguistic Variation Yearbook* 1: 181–207.
- Narahara, Tomiko. 20002. *The Japanese Copula: Forms and Functions*. New York: Palgrave Macmillan.
- Navins, Andrew. 2010. *Locality an Vowel Harmony*. Cambridge: MIT Press.
- Nettle, Daniel & Romaine, Suzanne. 2000. *Vanishing Voices*. New York: Oxford University Press.
- Nettle, Daniel. 1999. *Linguistic Diversity*. New York: Oxford University Press.
- Norcliffe, Elisabeth. 2006. *Case and Complementation in Nepali : Towards an HPSG Analysis*. Stanford University.
- Noyer, Robert R. 1992. *Features, Position and Affix in Autonomous Morphological Structure*. MIT. PhD Thesis.
- Palmer, F.R. 1994. *Grammatical Roles and Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paathak, Leknath. 2020. *Honorification in Nepali: A Psycholinguistic Perspective*. University of Hyderabad.
- Paul, Waltraud. 2005. Adjectival modification in Mandarin Chinese and related issues. *Linguistics* 43 4: 757–793.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax: a guide for field linguists*. Cambridge University Press.

- Perlmutter, D. 1978. *Impersonal passives and the unaccusative hypothesis*. Proceedings of the 4th Berkeley Linguistics Society, 157-189.
- Pike, K. L. 1943. *Phonetics*. Ann Arbor: University of Michigan press.
- Plank, Frans. 1984. Romance disagreements: phonology interfering with syntax. *Journal of Linguistics* 20.329-439.
- Poudel, Tikaram. 2008. *The evolution of the ergative in Nepali*. 14th Himalayan Language Symposium, University of Gothenburg.
- Pradhan, Krishna La! Bhai. 1982. *The structure of the simple clause in Nepali*. University of Wisconsin, Madison. PhD Thesis
- Pradhan, Kumar. 2009 *The Gorkha Conquests: The process and consequences of the unification of Nepal, with particular reference to Eastern Nepal*. Kathmandu: Himal Books.
- Prasain, Balaram. 2011. *A Computational Analysis of Nepali Morphology: A Model For Natural Language Processing*. Tribhuvan University: PhD Thesis.
- Priestly, T M S. 1983. On 'drift' in Indo-European gender system. *Journal of Indio-European Studies* 11, 339-363
- Radford, Andrew. 1981. *Transformational Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ramat, P. 2006. *Negation*. Italy: University of Pavia
- Regmi, Bhim Narayan 2006. Honorific-neutralization in Nepali. *Nepalese Linguistics* 22: 220-229.
- Regmi, Bhim Narayan. 2003. *Darbari Nepali bhashika: varNanatmak Adhyayan*. Kathmandu: Vidwat Shiromani Hemraj Puraskar Guthi.
- Reichenbach, Hans. 1947. *Element of Symbolic Logic*. New York: Macmillan & Co.
- Rensink, W. G. 1955. Dialektindeling naar opgaven van medewerkers Informant classification of dialects. *Amsterdam dialectbureau bulletin* 7.
- Richa.2008. *Unergativity and the Causative Altrermotion in Hindi: A Minimalist Analysis*. New Delhi. JNU. PhD Thesis.
- Rijkhoff, J. 2002. *The Noun Phrase*. Oxford University Press, Oxford.
- Ritter, Elizabeth. 1993. Where's gender? *Linguistic Inquiry* 24 (4): 795–803.
- Robert, Lan. 1993. *Verb and Diachronic Syntax. A Comparative History of English and France*. Dordrecht: Klower.
- Roberts, Ian. 2007. *Diachronic syntax*. Oxford. UK: Oxford University Press.
- Roger. 2006. The role of dimensions in the syntax of noun phrases. *Syntax* 9 1: 67–110.

- Schmidt, Ruth L. 1976. The Nepali system of honorific registers. *Kailash* IV(3). 213-26.
- Schmidt, Ruth Laila. & Ballabh Mani Dahal. 1993. *A practical dictionary of modern Nepali*. Kathmandu: Ratna Sagar.
- Schmidt, Ruth Laila. 1993. *A Practical dictionary of modern Nepali*. New Delhi: Ratna Sagar.
- Sharma, Tara Nath. 1980. *The auxiliary in Nepali*. University of Wisconsin, Madison. PhD. Thesis.
- Sinha & Pandey. 2018. Nepali. G.N Devy & et al. (ed.). *The Languages of Sikkim - Volume 26 - Part 2*. New Delhi: Orient Blackswan
- Shirvastava, D. (1962). *Nepalese language : Its history and development*. Calcutta: Calcutta university.
- Shlonsky, Ur. 2004. The form of Semitic noun phrases. *Lingua* 114 12.
- Sinha, A C & T B Subba (edt.). 2003. *The Nepalis in Northeast India: A Community in Search of Indian Identity*, New Delhi: Indus Publishing Company.
- Sinha, Samar and Thapa, Tapasya. 2009c. *With us or With them. Source: Lingua parasitica.* <http://samarsinha.blogspot.com/2009/10/darjeeling-sikkim-himalayas-linguistic.html>
- Sinha, Samar. 2006. Nepali Speech Community & Its Internal Dynamics, *a paper presented at National Conference on Identity and Nationality of the Indian Nepalis: Issues and Perspectives, Gangtok*.
- Sinha, Samar. 2020. *Nepali Pronoun a Featural Analyses*. 41st LSN
- Sinha, Samar & Srijana Chettri. 2018. *Agreement in Binominal Copular Clauses in Nepali*. LISSM11. Bejar Workshop.
- Strang, Barbara MH. 1968. Swift's agent-noun formative in ER. *Janua Linguarum*. Series Major 36: 217-29.
- Svenonius, Peter and Pantcheva. 2006. Marina (eds.). Nordlyd: Tromsø Working Papers in Linguistics, 33.1. (www.ub.uit.no/munin/nordlyd/).
- Svenonius, Peter. 2006. The Emergence of Axial Parts. In P. Svenonius and M. Pantcheva, (ed.). *Adpositions*. Special issue of Nordlyd: Tromsø Working Papers in Linguistics 49-77 (www.ub.uit.no/munin/nordlyd/).
- Talmy, Leonard. 1983. How Language structures space. In H. Pick, & L. Acredolo, (ed.). *Spatial Orientation: Theory, Research, and Application*. New York: Plenum Press.

- Trask, Larry. 1997. *The History of Basque*. London: Routledge
- Truswell, Robert. 2004. *Attributive Adjectives and the Nominals they Modify*. Master's Thesis, Oxford University.
- Turnbull, Rev. A. 1923. *Nepali grammar and vocabulary*. New Delhi: J. Jetley.
- Turner, R. L. 1931. *A comparative and etymological dictionary of the Nepali language*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner.
- van Driem, George. 2001. *Languages of Himalayas: An Ethnolinguistic Handbook of the Greater Himalayan Region*, vol.10. Leiden: Brill.
- Van Valin, Robert D. & Randy J. LaPolla, 1997. *Syntax: Structure, Meaning, and Function*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Valin, Robert Jr., 2005. *Exploring the Syntax-Semantics Interface*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vangsnes, Øystein Alexander. 1999. *The Identification of Functional Architecture*. University of Bergen. Ph.D Thesis.
- Vangsnes, Øystein Alexander. 2001. On noun phrase architecture, referentiality, and article systems. *Studia Linguistica* 55: 249–299.
- Vidi, D De. 2006. *Negation : Philosophical Aspects*. Canada: University of Waterloo.
- Wallace, William D. 1987. The government and binding analysis of Nepali *Wi* and subject-raising clauses. *Studies in the Linguistic Sciences*. 17.1. 163-179.
- Whorf, Benjamin Lee. 1945. Grammatical categories. *Language* 21 1: 1–11.
- Williams. Charles Bray . 2008. *The participle in the book of acts*. Eugene: University of Chicago Press.
- Yule, G. 1996. *The study of language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zanuttini, Raffaella. 1997. *Negation and Clausal Structure*. New York: Oxford University Press.
2014. The Generic Style Rules for Linguistics: Toward discipline-wide text- structure style rules.
2015. The Leipzig Glossing Rules: Conventions for interlinear morpheme-by morpheme glosses.

परिशिष्ट: १
मेटा डाटाको नमुना

I. PROJECT METADATA	
Name	-
Language	Nepali
Contact	Nirmal Niroula
II. CONTENT METADATA	
Type of Content	Sentence, conversation, narration, etc .
Place	BTAD- Assam
Date	11.12.2018
Language variety	NE (Nepali)
Contact Language	Language used in elicitation (Nepali)
Type and Format	Type – Audio recording, fieldnotes, etc. Format of the medium (WAV, Notes - .docx, .pdf, etc.)
Description	Syntax
III. INFORMANT METADATA	
Solo/Group	solo
Name	Bhola Nath Upadhya
Full name	Bhola Nath Upadhya
Photo info	-
Ethnic group	Nepali
Clan/Sept	Nepali
Age	74 years old
Sex	Male
Religion	Hindu
Occupation	Farmer
Annual income	20,400 Rs./-
Education	-
Marital status	Married
Languages known	Assamese, Hindi and Bodo
Domains of language use	Ritual, home and friend circle
Contact Address	Rauta Charali, BTAD- Assam
Comments	-

परिशिष्ट -२
तथ्याङ्क दाताको नाम

तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा दुई प्रकारको पद्धति अपनाइएको छ। पहिलो अन्तर्वार्ता — जसअन्तर्गत वक्तालाई आफ्नो विषयमा, कथा, विभिन्न विषयमा बोल्नु लगाएर आवश्यक तथ्याङ्कलाई लिएको छ। दोस्रो वक्ताहरू एकार्कासँग वार्तालाप गरिरहेको बेला रेकर्डिङ गरी आवश्यक तथ्याङ्कलाई लिएको छ। तसर्थ तथ्याङ्क दाताहरू धेरै भएकाले केही मुख्य दाताहरूको नाम यहाँ राखिएको छ।

कालेबुङबाट -(१) अनिल घिमिरे, (२) अनिल पौड्याल, (३) अरुण शर्मा, (४) किशोर छेत्री, (५) चन्द्रप्रकाश निरौला, (६) छिरिङ भोटिया, (७) तारा शर्मा, (८) दावा भोटिया, (९) दावा लेप्चा, (१०) दिनहाङ लिम्बू, (११) दिलकुमारी छेत्री, (१२) दुर्गा ढकाल, (१३) दुर्गा लेप्चा, (१४) निमडोमा भोटिया, (१५) पिङ्की लेप्चा, (१६) बन्दना शर्मा, (१७) बिनु राई, (१८) बिमल तामाङ, (१९) बिमल राई, (२०) मनकुमारी छेत्री, (२१) मनबहादुर सुब्बा, (२२) योगलाल छेत्री, (२३) रमेश शर्मा, (२४) रश्मी छेत्री, (२५) रेनुका निरौला, (२६) लोकनाथ निरौला, (२७) विन्ध्या शर्मा, (२८) विमला शर्मा, (२९) सबिना शर्मा, (३०) सम्भू थामी, (३१) सरिता शर्मा, (३२) सारदा प्रधान, (३३) सुकवीर सुब्बा, (३४) सुमन घिमिरे, (३५) सुस्मिता शर्मा, (३६) होमनाथ शर्मा आदि।

दार्जिलिङबाट - (१) अङ्देन लामा, (२) अर्चना शर्मा, (३) गणेश शर्मा, (४) दिपेन तामाङ, (५) निरज राई, (६) निर्मला शर्मा, (७) प्रबिका पौड्याल, (८) मनोज लिम्बू, (९) मिलन राई, (१०) योगेस लिम्बू, (१०) रोशन राई, (११) विनुपा राई, (१२) सदिप प्रधान, (१३) सन्ध्या राई, (१४) समर सिन्हा, (१५) सुनिल राई, (१६) सुमन बान्तवा, (१७) सुमित्रा शर्मा, (१८) सुरज गुरुङ, (१९) सुरेन्द्र चामलिङ, (२०) नवराज छेत्री आदि।

तराई डुवर्सबाट-(१) रूद्र छेत्री, (२) सङ्गम शर्मा, (३) नारायण पौड्याल, (४) विकाश शर्मा, (५) मायादेवी शर्मा, (६) मनोज गिरी, (७) रोशनी शर्मा, (८) विद्या शर्मा, (९) राजेश शर्मा, (१०) सुनिल तामाङ आदि।

सिक्किमबाट- (१) अनुशा प्रधान, (२) अनुशा शर्मा, (३) इश्वरचन्द्र दवाडी, (४) उदय छेत्री, (५) कमला शर्मा, (६) कर्मा शेर्पा, (७) कविता तिमसिना, (८) कृष्ण ढुङ्गेल, (९) कृष्ण सापकोटा, (१०) कृष्णमाया दाहाल, (११) गोपाल नेपाल, (१२) गोविन्द छेत्री, (१३) गोविन्द शर्मा, (१३) जिना शर्मा, (१३) ज्योति शर्मा, (१४) दावा तामाङ, (१५) दिपक शर्मा, (१६) दिवस सुब्बा, (१७) देविका शर्मा, (१८) नयन शर्मा, (१९) नवराज रेग्मी, (२०) नविन छेत्री, (२१) निर्मल तिमसिना, (२२) पदमा शर्मा, (२३) पारसमणि

दङ्गल, (२४) पुनाम लुइटेल, (२५) पुरण मुखिया, (२६) पेमा रिन्जिड भोटिया, (२७) बन्दना शर्मा, (२८) मनिता रसाइली, (२९) मेघनाथ नेपाल, (३०) मेनुका प्रधान, (३१) यमुना शर्मा, (३२) रविन शर्मा, (३३) रवीन तिमसिना, (३४) राजेन गिरी, (३५) राधिका शर्मा, (३६) रामकुमार भट्टराई, (३७) रीना राई, (३८) रीना शर्मा, (३९) विष्णुलाल भूजेल, (४०) शैलेन्द्र छेत्री, (४१) सन्तोष बस्नेत, (४२) सरस्वति शर्मा, (४३) सवित्री प्रधान, (४४) सविना शर्मा, (४५) सारदा छेत्री, (४६) सिता शर्मा, (४७) हिरण नेपाल आदि।

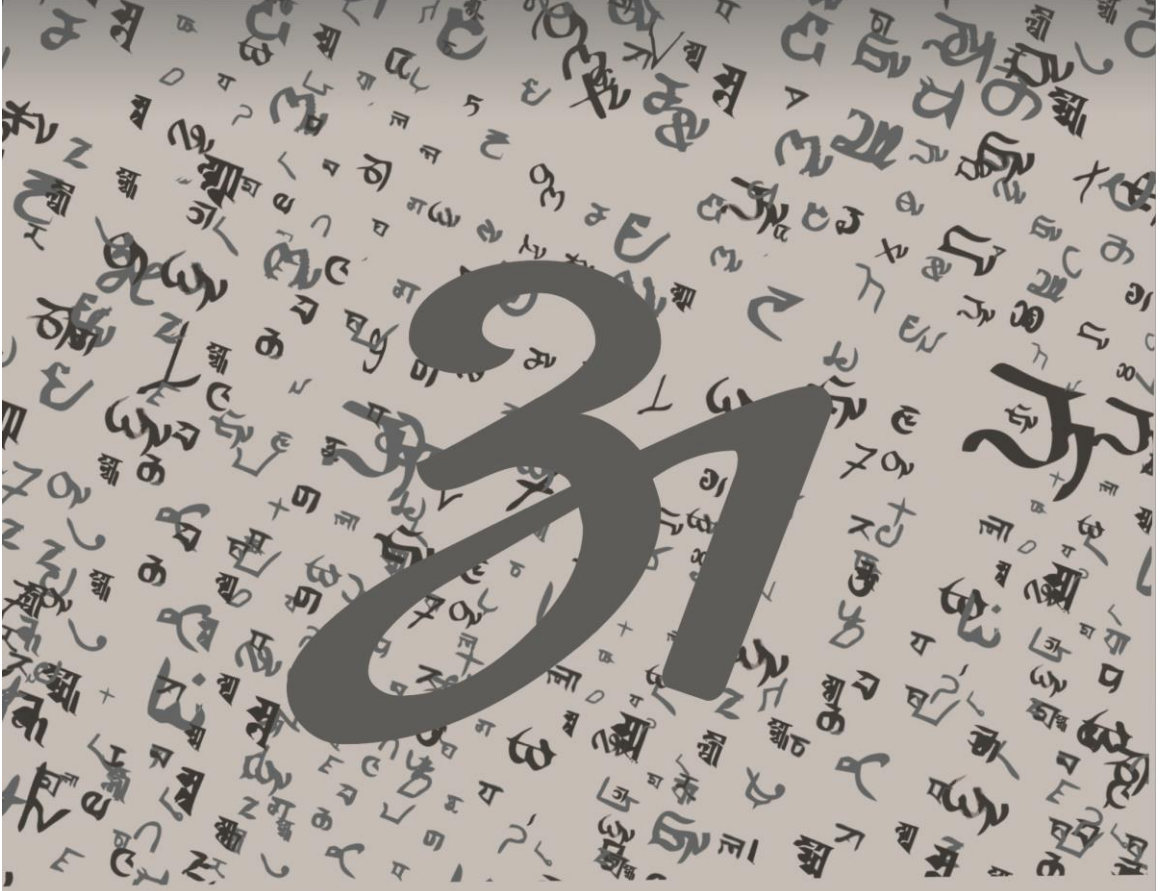
उत्तरपूर्वाञ्चल असमबाट - (१) अञ्जु शर्मा, (२) असरबहादुर भूजेल, (३) कमला उपाध्याय, (४) केशव मगर, (५) चन्द्र बहादुर तामाङ, (६) जेगनिधि दाहाल, (७) टिकादेवी शर्मा, (८) तिलक उपाध्याय, (९) दामोदर भूजेल, (१०) नरमाया मगर, (११) प्रकाश अधिकारी, (१२) भोलानाथ शर्मा, (१३) मित्रबहादुर सुब्बा, (१४) यादव उपाध्याय, (१५) लिला उपाध्याय, (१६) हरीप्रसाद ओली, (१७) हरीमाया ढकाल, (१८) हिरा शर्मा आदि।

उत्तरपश्चिमाञ्चल देहरादुनबाट - (१) अमर गुरुड, (२) कविता गुरुड, (३) गोपाल छेत्री, (४) गोमा छेत्री, (५) दिनेश सिंह, (६) दिपक सिंह, (७) पदमसिंह थापा, (८) पहलसिंह छेत्री, (९) पूजा सुब्बा, (१०) पूर्णिमा प्रधान, (११) प्रकाश अधिकारी, (१२) प्रभा शाह, (१३) विमला थापा, (१४) भूपेन्द्र छेत्री, (१५) मधुसूदन शर्मा, (१६) मोनिका थापा, (१७) राजन छेत्री, (१८) वाई वी थापा, (१९) शंकर थापा, (२०) सि.बी राई, (२१) सिबी थापा, (२२) सुरज थापा, (२३) सुष्मा प्रधान आदि।

धर्मशालाबाट - (१) अञ्जु थापा, (२) अञ्जु लिम्बू, (३) अनिल गुरुड, (४) अमिता तामाङ, (५) इन्द्र थापा, (६) इश्वरी थापा, (७) कृष्ण भण्डारी, (८) गुमानसिंह थापा, (९) देवेन्द्रसिंह थापा, (१०) निर्मला ठाकुर, (११) निलम लिम्बू, (१२) निला गुरुड, (१३) निशा थापा, (१४) प्रतापसिंह गुरुड, (१५) प्रेमबहादुर गुरुड, (१६) प्रेमबहादुर गुरुड, (१७) मुकेश थापा, (१८) रविन्द्रसिंह थापा, (१९) विजयसिंह राणा, (२०) विजया शर्मा, (२१) श्यामसुन्दर थापा, (२२) सत्य प्रधान, (२३) समिन थापा, (२४) साधना नेपाली, (२५) सुनिल खड्का, (२६) सुनिल राणा आदि।

यी बाहेक शोधार्थी स्वयम् नेपाली भाषाको वक्ता भएकाले आफ्नो तथ्यङ्कलाई पनि शोधप्रबन्धमा राखिएको छ। शोधार्थीसँग सम्पूर्ण तथ्याङ्क सुरक्षित रहेको अवगत गराउन चाहन्छु।

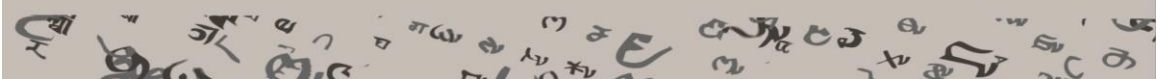
शोधमूलक जर्नलमा प्रकाशित लेख तथा राष्ट्रिय एवम् अन्तराष्ट्रिय सङ्गोष्ठीमा
कार्यपत्र प्रस्तुत गरिको प्रमाण पत्र

सिक्किमका भाषा

दशा एवम् दिशा

सम्पादक
डा. टेकबहादुर छेत्री

सिक्किमका भाषा

दशा एवम् दिशा

(नेपाली साहित्य परिषद्, सिक्किमद्वारा आयोजित
राज्यस्तरीय भाषा सङ्गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र र
सम्बन्धित लेखहरूको सङ्कलन)

सम्पादक

डा. टेकबहादुर छेत्री

प्रकाशक

नेपाली साहित्य परिषद्, सिक्किम
गान्तोक, पूर्व सिक्किम

यो पुस्तक अनुसन्धान प्रयोजनका लागिवाहेक प्रकाशनको स्वीकृति नलिई आंशिक वा पूरा रूपमा पुनरुत्पादन वा फोटोकपी गर्न पाइने छैन । प्रतिलिपि अधिकारसम्बन्धी यस नियमको उल्लङ्घन गर्ने जोसुकैले पनि भारतीय दण्ड संहिताअनुरूप अधिकतम क्षतिपूर्ति तिर्नु पर्नेछ ।

पुस्तक : **सिक्किमका भाषा : दशा एवम् दिशा**
सम्पादक : डा. टेकबहादुर छेत्री
सर्वाधिकार © : नेपाली साहित्य परिषद्, सिक्किम
प्रकाशक :

नेपाली साहित्य परिषद्, सिक्किम
गान्तोक, पूर्व सिक्किम, पिन- ७३७१०१
इमेल- nspsikkim@gmail.com

परामर्श समिति : श्री रुद्र पौड्याल
श्री हरि ढुङ्गेल
श्री टी.बी.चन्द्र सुब्बा
श्री नीलम न्यौपाने
श्री रवि पौड्याल

संस्करण : प्रथम (नोभेम्बर, २०२०)
आवरण डिजाइन : नवराज कटुवाल
मुद्रक : ग्राफिक्स प्रिन्टर्स, सिलगढी
मूल्य : रु.१,०००.०० (सजिल्द)
रु. ५००.०० (अजिल्द)

SIKKIMKĀ BHĀSĀ : DASHĀ EVAMDISHĀ

ISBN : 978-81-949500-4-2

विषयसूची

क्र.सं.	शीर्षक	प्रस्तोता/लेखक	पृष्ठ
१.	Progress, Challenges and A Way Forward for Lepcha Language in Sikkim	Tom Tshering Lepcha	१९
२.	लहोके अथवा भोटिया भाषा : संक्षिप्त जानकारी	भाइचुङ छिचुदारपा	२४
३.	सिक्किममा नेपाली भाषाको विस्तार	डा. पारसमणि दङ्गाल	२६
४.	सिक्किममा लिम्बू भाषाको स्थिति	जी.एस.नेम्बाङ	३६
५.	सिक्किममा नेवार भाषा	कल्पना प्रधान	४२
६.	सिक्किममा तामाङ भाषा	निमा तामाङ	४७
७.	सिक्किममा शेर्पा भाषा : संक्षिप्त विवरण	दोर्जी शेर्पा	५५
८.	सिक्किममा गुरुङ भाषाको अवस्था	प्रदीप गुरुङ	६०
९.	सिक्किममा थामी भाषाको कैरन	शीला थामी	६७
१०.	सिक्किममा सुनुवार भाषाको चर्चा	शुक्रबहादुर मुखिया	७१
११.	सिक्किममा किरात राई भाषा	प्रभात शिवाहाङ राई	७४
१२.	सिक्किममा मगर भाषाको स्थिति	अबीमाया थापा मगर	८०
१३.	भुजेल वर्णविन्यास	विष्णुलाल भुजेल	८४
१४.	Endangerment of Indigenous Languages of Sikkim	Dr. Samar Sinha	९३
१५.	लेप्चा भाषाको प्रचलन अनि कार्यक्षेत्र	बलराम पाण्डे	१०६
१६.	दार्जिलिङ्गो नेपालीमा आदरार्थी	निर्मल निरौला	११५
१७.	Perspective of Gender Equity in Lepcha Literature	P.C.Thomas Lepcha	१२७
१८.	नेपालीमा नेगेटिव पोलारिटी आइटम	भीमकुमार शर्मा	१३२
१९.	सिक्किमको सन्दर्भमा भाषा विलुप्तिकरण : कुलुङ भाषाको अध्ययन	रीना राई	१३८
२०.	भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण : सिक्किमका भाषाहरू	डा. पुष्प शर्मा	१४७
२१.	भाषा नीति र योजनाका सन्दर्भमा सिक्किमका भाषा	डा. टेकबहादुर छेत्री	१५४
२२.	प्रतिवेदनसार	चन्द्र दुलाल/डा.टेकबहादुर छेत्री	१७६

दार्जिलिङ्गे नेपालीमा आदरार्थी

निर्मल निरौला

शोधार्थी, नेपाली विभाग सिक्किम विश्वविद्यालय

सार

नेपाली भाषा भारतको आठौँ अनुसूचीमा अन्तर्भुक्त भाषा हो। दार्जिलिङ तथा यसका वरिपरि बोलिने नेपाली भाषामा भाषिक प्रकार्यका आधारमा भिन्न रूप भएकोले यसलाई *दार्जिलिङ्गे* नेपाली (ज्ञावाली १९६२) भनिएको छ। यस कार्यपत्रमा *दार्जिलिङ्गे* नेपालीमा आदरार्थीको अध्ययन गरिएको छ। अध्ययनको क्रममा क-वर्ग र ख-वर्ग गरी दुई भेदमा राखेर अध्ययन गरिएको छ। यस कार्यपत्रमा क-वर्गमा उद्देश्यपद र क्रियापद माझको सङ्गति र ख-वर्गमा पाइने असङ्गतिलाई उदाहरणसहित चर्चा गरी आदारमा आधारित तथ्यलाई *दार्जिलिङ्गे* नेपाली भाषिकाको विशेषता भनी छुट्टाएको छ।

बीजशब्द : दार्जिलिङ्गे नेपाली, आदरार्थी, पदसङ्गति, असङ्गति

१. परिचय

नेपाली भाषालाई खस भाषा, खसकुरा, पर्वते भाषा, गोर्खा भाषा आदिहुँदै नेपाली भाषाको पहिलो व्याकरण *अ ग्रामर अफ् नेप्लिज ल्याङ्गवेज्मा* एटन (१८२०) -ले नेपाली भाषा भनेर पहिलोपल्ट प्रयोग गरेको पाइन्छ (हेर्नुहोस बन्धु १९९०: १-२)। च्याटर्जी (१९२६) -ले नेपाली भाषाको विकास भारोपेली भाषा परिवारअन्तर्गत भारतइरानेली भाषाको मध्यकालिक प्राकृत हुँदै खस अपभ्रंशबाट भएको मानेका छन्। नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्र भाषा तथा भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा अन्तर्भुक्त भएको भाषा हो। सिक्किममा यो राज्यस्तरीय मान्यता प्राप्त साँगसँगै दार्जिलिङको र सिक्किम लोकप्रचलित भाषा वा परस्परमा सम्पर्क भाषाको रूपमा रहेको पाइन्छ भने असमकाकतिपय गाउँ बस्तिमा लोकप्रचलित भाषाको रूपमा नेपाली भाषा रहेको पाइन्छ।

आञ्चलिकताका आधारमा सिक्किम र दार्जिलिङमा बोलिने नेपाली भाषा नेपाललगायत भारतका अन्य स्थानमा बोलिने नेपाली भाषिकाभन्दा भिन्न रहेकोले ज्ञावाली (१९६२) -ले

दार्जिलिङ्गे नेपाली भनेका छन्। पोखरेल (वि.सं. २०५०) -ले यस अञ्चलको भाषिकालाई टिस्टेली भाषिका भनिएको पनि पाइन्छ। दाहाल (१९७५) -को अध्ययनअनुसार दार्जिलिङ्गको नेपाली र अन्य स्थानका नेपाली वक्ताको बोलीमा भिन्नता रहेको पाइन्छ। उनले पूर्व नेपालमा बोलिने छेत्री-बाहुन नेपाली भाषीहरूको तथ्य र दार्जिलिङ्गमा बोलिने अन्य समूहदायको भाषिक तथ्यको तुलनात्मक अध्ययन गरेका छन्। निरौला (२०१५) -ले दार्जिलिङ्गे भाषिकामा पदसङ्गतिको आधार लिएर यस भाषिकालाई दुई वर्गमा छुट्याएर अध्ययन गरेको पाइन्छ। उनको अध्ययनअनुसार यस अञ्चलका ती वक्ताहरू जसको बोलीमा उद्देश्यपदमा पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदर आदिको पदसङ्गति क्रियापदसँग कायम रहेको पाइन्छ त्यसलाई क-वर्ग मानिएको छ। अन्य वक्ताहरू जसको बोलीमा पदसङ्गति कायम रहेको हुँदैन अर्थात् पदसङ्गति खतम भएको छ, त्यसलाई ख-वर्ग मानिएको छ।^१

(१) (क) baba bʌdzar dza-nub^hʌ-jo
 Father bazar go-3SG.HHON-AOR
 “बाबा बजार जानुभयो ।”

(ख) baba bʌdzar ga-jo
 Father bazar go-3SG.LHON-AOR
 “बाबा बजार गयो ।”

(२) (क) uni-fiʌru aũ-dʌi-ts^hʌ-n
 3MHON-PL. come-CONT-3PLMHON
 “उनीहरू आउँदैछन् ।”

(ख) un-eru aũ-dʌi-ts^hʌ
 3MHON-PL. come-CONT-3SG.LHON
 “उनेरू आउँदैछ ।”

(३) (क) sita bʌdzar dza-n-ts^hin
 Sita bazar go-EXT-3SG.LHON.F.NPST
 “सीता बजार जान्छिन् ।”

१. समर सिन्हाप्रति म आभारी छु। उहाँको सुझाव र सल्लाह अनुरूप दार्जिलिङ्गे नेपाली भाषिकालाई क-वर्ग र ख-वर्ग गरी दुई वर्गमा विभाजन गरिएको हो।

(ख) sita bAdzar dza-n-tshA
 Sita bazar gO-EXT-3SG.LHON.NF.NPST
 “सीता बजार जान्छ।”

माथिका उदाहरणमा क-वर्ग र ख-वर्गमा पाइने भिन्नतालाई देखाइएको छ। साधारणतः *दार्जिलिङ्गे* नेपाली भाषिकामा यी दुवै वर्गका भाषिक वक्ताहरू रहेको पाइन्छ। यस अध्ययनमा दुवै भाषिक वर्गका आधार लिएर *दार्जिलिङ्गे* नेपाली भाषिकाको आदरार्थीमा पदसङ्गतिको अध्ययन गरिएको छ।

२. आदरार्थी

आदर सम्मान जनाउने व्याकरणिक कोटि हो। नेपालीमा उद्देश्यपद र क्रियापदको सम्बन्धका आधारमा वक्ताको स्रोत र अन्यसँगको सम्बन्धलाई दिइने सम्मानलाई छुट्याउने व्याकरणिक कोटि आदरार्थी हो। नेपालीमा आदरार्थी द्वितीय र तृतीय पुरुषमा पाइन्छ। द्वितीय र तृतीय पुरुषको उद्देश्यपदको क्रियापदमा आदरार्थी देखिन्छ। नेपाली भाषामा तिन प्रकारका आदरार्थी रहेका छन्।

वचन	आदर	एकवचन		बहुवचन	
वर्ग		क-वर्ग	ख-वर्ग	क-वर्ग	ख-वर्ग
प्रथम पुरुष		mA म	mA/mo म/मो	fiami होमी	fiamifAru/fiameru हामीहरू/हामेरू
द्वितीय पुरुष	निम्न	tA तँ	to तो	timifAru तिमीहरू	tofAru तोहरू
	मध्य	timi तिमी			timeru तिमेरू
	उच्च	tApaĩ तपाईँ		tApaĩfAru तपाईँहरू	
तृतीय पुरुष	निम्न	u/tjo/ jo ऊ/त्यो/यो	to तो	unifAru/ tinifAru /jinifAru उनीहरू/तिनीहरू /यिनीहरू	uneru/ tineru / jineru उनेरू/तिनेरू /यिनेरू
	मध्य	uni/ tini/ jini उनी/ तिनी/ यिनी			
	उच्च	ufiã उहाँ		ufiãfAru उहाँहरू	

तालिका १ वचन पुरुष र आदारका आधारमा उद्देश्यपद।

(क) निम्न आदरार्थी

निम्न आदरार्थीलाई सामान्य आदरार्थी पनि भनिएको पाइन्छ। निम्न आदरार्थी आफूभन्दा सानो तथा नजिकको स्वजनहरूको निम्ति प्रयोग गरिने गरिन्छ। नेपाली भाषामा द्वितीय पुरुष सर्वनाम [तँ] र तृतीय पुरुष सर्वनाम [यो], [त्यो], [ऊ] जस्ता नामपदको प्रयोग गरिने स्थानमा निम्न आदरार्थीको प्रयोग हुन्छ। [तँ], [यो], [त्यो], [ऊ] जस्ता नामपदको एकवचनमा मात्र निम्न आदरार्थीको प्रयोग गर्ने गरिन्छ। *दाजिलिङ्गे* नेपाली भाषिकामा पाइने निम्न आदरार्थीको उदाहरण निम्नलिखित छन् :

(४) (क) tã kã ts^hAs
2SG.LHON where 2SG.LHON.NPST
“तँ कहाँ छस्।”

(ख) to kã ts^hA
2SG.LHON where 3SG.LHON.NPST
“तो काँ छ।”

प्रस्तुत उदाहरण (४-११) सम्मको क-वर्ग र ख-वर्ग दुवैमा आएको उद्देश्यपद र क्रियापदमा निम्न आदरको प्रयोग भएको छ। क-वर्गमा मानक नेपाली भाषामा रहेका निम्न आदरका रूपलाई पदसङ्गतिको आधारमा छुट्ट्याउन सकिन्छ तर ख-वर्गमा भने ती पदसङ्गतिमा परिवर्तितरूप देखापरेका छन्। उदाहरण ४ -मा द्वितीय पुरुष एकवचन उद्देश्यपदमा आएको [tã] चाहिँ [to] भएको छ भने द्वितीय पुरुष एकवचन निम्न आदरार्थीमा आउने क्रियापद [ts^hAs] चाहिँ [ts^hA] मात्र छ।

(५) (क) u bAdzar ga-je-ts^hA
3SG.LHON bazar gO-PERF-3SG.LHON.NPST
“ऊ बजार गएछ।”

(ख) u bAdzar go-je-ts^hA
3SG.LHON bazar gO-PERF3SG.LHON.NPST
“ऊ बजार गोएछ।”

(६) (क) tjo aja au-dAi-na
3SG.LHON today come - CONT.3SG.NEG.LHON
“त्यो आज आउदैन।”

(ख) to/ tjo ajʌ aʊdenʌ
 3SG.LHON today came-CONT.SG.NEG.LHON
 “तो/त्यो आज आउदेन।”

(७) (क) jʌs-le bʰat kʰa-e-tsʰʌ
 2SG.LHON-ERG rice eat-PERF-3SG.LHON.NPST
 “यसले भात खाएछ।”

(ख) jel-le bʰat kʰa-e-tsʰʌ
 2SG.LHON-ERG rice eat-PERF-3SG.LHON.NPST
 “एलले भात खाएछ।”

(८) (क) jo mantsʰe hʌrami-tsʰʌ
 2SG.LHON person danger.3SG.LHON.NPST
 “यो मान्छे हरामी छ।”

(ख) jo mantsʰe hʌrami-tsʰo
 2SG.LHON person danger.3SG.LHON.NPST
 “यो मान्छे हरामी छो।”

उदाहरण ५ (क) -मा [gʌetsʰʌ] क्रियापद छ भने ५ (ख) -मा [goetsʰʌ] पाइन्छ। त्यसरी नै उदाहरण ६ (ख) -मा नामपद [to] तथा क्रियापद [audenʌ] -को पदसङ्गति देखिन्छ। उदाहरण (७) -मा नामपद [jʌsle] [jelle] भएको छ भने उदाहरण ८ (ख) -मा क्रियोपद छ चाहिँ [tsʰo] भएको देखिन्छ।

(९) (क) sita dzʌŋʌl gʌ-i-tsʰʌ
 Sita jungle go-F-3SG.NF.LHON.NPST
 “सीता जंगल गइछ।”

(ख) sita dzʌŋʌl go-e-tsʰʌ
 Sita jungle go-PERF-3SG.NF.LHON.NPST
 “सीता जंगल गोएछ।”

(१०) (क) ritʌle bʰat pʌka-i
 Rita-ERG rice cook-3SG.FL.HON.PST
 “रीताले भात पकाई।”

- (१३) (क) uni kahā ts^hʌn / ts^hin
 3SG.F/NF.MHON where 3SG.NF/F.MHON
 “उनी कहाँ छन/ छिन्।”
- (ख) u kā ts^hʌ
 3SG.NF.LHON where 3SG.NF.LHON
 “ऊ काँ छ।”
- (१४) (क) tini dzʌŋʌl gʌ-e
 3SG.NF.MHON jungel gO-3SG.NF.MHON.PAST.PRF
 “तिनी जङ्गल गए।”
- (ख) tjo dzʌŋʌl gʌ-jo
 3SG.NF.LHON jungel gO-3SG.NF.LHON.PAST.AOR
 “त्यो जङ्गल गयो।”
- (१५) (क) ini gantok bas-ts^hin
 3SG.F.MHON Gangtok sit-3SG.F.MHON.NPST
 “यिनी गान्तोक बस्छिन्।”
- (ख) jo gantok bas-ts^hʌ
 3SG.NF.LHON Gangtok sit-3SG.NF.LHON.NPST
 “यो गान्तोक बस्छ।”
- (१६) (क) i keʈa-fiʌru ramra ts^hʌn
 2PL.NF.MHON boy-3P.PL good 2PL.NF.MHON
 “यी केटाहरू राम्रा छन्।”
- (ख) jo keʈa-fiʌru ramro ts^hʌ
 2SG.NF.LHON boy-PL good 2SG.NF.LHON.NPST
 “यो केटाहरू राम्रो छ।”
- (१७) (क) ini-fiʌru / tini-fiʌru bʌdzar gʌe
 2NF.MHON-PL/3NF.MHON-PL bazar gO-3NF.MHON.PST.PRF
 “यिनीहरू/तिनीहरू बजार गएछन्।”

- (ख) in-eru / tineru bɔdzar gɔ-e-tshʌ
 2NF.LHON-PL/3NF.LHON-PL bazar gɔ-PRF-3SG.NF.LHON.NPST
 “यिनेरू/तिनेरू बजार गएछ।”
- (१८) (क) timi-fiʌru iskol dza-u
 2MHON-PL school gɔ-PL.NF.MHON
 “तिमीहरू स्कुल जाउ।”
- (ख) tim-eru/tim-aru iskol dza-θ
 2NF.LHON-PL/ 3NF.LHON-PL school gɔ-2SG.NF.LHON
 “तिमेरू/तिमारू स्कुल जा।”
- (१९) (क) uni-fiʌru aja fiamro-ma aũ-tshʌn
 3NF.MHON-PL. today 1PL-LOC. come-3PL.NF.MHON.NPST
 “उनीहरू आज हाम्रोमा आउँछन्।”
- (ख) un-eru/un-aru/ud-eru aja fiamro-ma aũ-tshʌ
 3NF.LHON-PL today 1PL-LOC. came-3SG.NF.LHON.NPST
 “उनेरू/उनारू/उदेरू आज हाम्रोमा आउँछ।”
- (२०) (क) rita rʌ sita bɔdzar gɔ-e
 Rita and sita bazar gɔ-3PRF.NF.MHON.PST
 “रीता र सीता बजार गए।”
- (ख) rita rʌ sita bɔdzar gɔ-jo
 Rita and sita bazar gɔ-3SG.NF.LHON.PAST.AOR
 “रीता र सीता बजार गयो।”

उपर्युक्त उदाहरण (१२-२०) सम्म *दार्जिलिङ्गे* भाषिकामा बोलिने मध्य आदरार्थीका हुन्। *दार्जिलिङ्गे* नेपाली भाषिकामा दुई प्रकारको आदरार्थी रहेको पाइन्छ। एक प्रकारको आदरार्थीमा मध्य आदरार्थी सरल रूपमा पाइन्छ। उदाहरण (१४-१५) -मा व्यक्तिवाचक सर्वनाम र द्रव्यवाचक सर्वनामको रूप समान देखिन्छ। उदाहरण १३ (क), १५ (क) र २० (क) -मा हेर्दा दुवै वाक्य स्त्रीलिङ्गी रहेको पाइन्छ तर उदाहरण १३ (ख), १५ (ख), र २० (ख) -मा भने दुवै स्त्रीइत्तरलिङ्ग क्रियामा प्रयोग भएको पाइन्छ। यसरी नै उदाहरण १९ (क) -मा तृतीय

पुरुष मध्य आदरार्थी बहुवचन [unifiΛru] -को रूप १९ (ख) -मा आउँदा [uneru/unaru/uderu] जस्ता विविध रूपमा परिवर्तन भएको पाइन्छ।

(ग) उच्च आदरार्थी

वक्ताभन्दा ठुलो, धेरै सम्मान गर्ने, मान्य व्यक्ति आदिलाई सम्मान जनाउन प्रयोग गरिने क्रियारूप उच्च आदरार्थी क्रियापद हुँदछ। द्वितीय र तृतीय पुरुषमा आउने [तपाईं], [उहाँ] जस्ता नामपदसँग सोहिप्रकारले आउने क्रियापदमा उच्च आदरार्थीको प्रयोग हुन्छ। *दाजिलिङ्गे* भाषिकामा प्रयोग हुने उच्च आदरार्थीको उदाहरण निम्नलिखित छ :

(२१) (क) tɔpɑi gantok bʌs-nufiʉ-do-rʌfi-e-tsʰʌ
3SG.HHON Gangtok sit.BE.HON-HAB-AUX-PRF-3SG.NF.NPST
 “तपाईं गान्तोक बस्नुहुदोरहेछ।”

(ख) tɔpɑi gantok bʌs-do-rʌfi-e-tsʰʌ
3SG.HHON Gangtok sit.HAB-AUX-PRF-3SG.NF.LHON.NPST
 “तपाईं गान्तोक बस्दोरहेछ।”

(२२) (क) wahā bʰoli bifian au-nufiʉn-tsʰʌ
3SG.HHON tomorrow morning came.BE.HON-3SG.NF.NPST
 “उहाँ भोलि बिहान आउनुहुन्छ।”

(ख) wahā bʰoli bifian au-tsʰʌ
3SG.HHON tomorrow morning came-3SG.NF.LHON.NPST
 “उहाँ भोलि बिहान आउँछ।”

(२३) (क) baba bʌdzar dza-nubʰʌ-jo
Father bazar gO-BE.HON-3SG.NF.PAST.AOR
 “बाबा बजार जानुभयो।”

(ख) baba bʌdzar gʌ-e/gʌ-jo
Father bazar gO-PRF/gO-3SG.NF.PAST.AOR
 “बाबा बजार गए / गयो।”

(२४) (क) ama gʰʌr-ma fiʉ-nufiʉn-tsʰʌ
Mother house.LOC BEP-HON.BE-3SG.NF.NPST
 “आमा घर हुनुहुन्छ।”

(ख) ama g^har-ma ts^han/ts^hΛ
 Mother house-LOC 3SG.NF.MHON/3SG.NF.LHON.NPST
 “आमा घरमा छन् / छ।”

(२५) (क) tɔpaï-fiΛru dza-nufun-ts^hΛ
 3NF.HHON-PL g^o-HON.BE-3SG.NF.LHON.NPST
 “तपाईंहरू जानुहुन्छ।”

(ख) tɔpaï-fiΛru dza-n-ts^hΛ
 3NF.HHON-PL g^o-EXT-3SG.NF.LHON.NPST
 “तपाईंहरू जान्छ।”

उपर्युक्त उदाहरणका आधारमा क-वर्गसँग तुलना गर्दा दार्जिलिङ्गे नेपालीमा ख-वर्गमा उच्च आदरार्थीको भिन्न रूप नभएको देखिन्छ। कतिपय वक्ताहरूले उच्च आदरार्थी र निम्न/ मध्य आदरार्थीमा फरक नरहेको पाइन्छ। उदाहरण २३ (ख) र २४ (ख) -मा नामपद उच्च आदरार्थीको भए तापनि क्रियापदमा भने मध्य वा निम्न आदरार्थीको प्रयोग भएको पाइन्छ। सङ्कलित तथ्यको आधारमा हेर्दा कतिपय वक्ताहरूले मध्य आदरार्थीको प्रयोग गरिएको पाइए तापनि कतिपय वक्ताहरूले निम्न आदरार्थीको रूप प्रयोग गरेको देखिन्छ। अर्थात् उच्च र मध्य तथा उच्च र निम्न आदरार्थीमा रूपतात्विक फरक नरहेको पाइन्छ। यस आधारमा दार्जिलिङ्गे नेपाली भाषामा उच्च र मध्य तथा उच्च र निम्नमा व्याकरणिक भेद नरहेको पाइन्छ। दार्जिलिङ्गे नेपाली भाषिकामा आदरार्थीको तहमा एकै प्रकारको नामपद र क्रिया पदको प्रयोग भने नरहेको देखिन्छ। मानक नेपालीले लेख्यमा व्याकरणलाई आधार मान्छ, त्यसैले माथिका उदाहरणमा दिइएको ख-वर्गका उदाहरणहरूलाई अमानक मान्दछ। आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञानले कथ्यलाई नै प्रथमिक तथ्यलाई आधार मान्छ र व्याकरणिक ढाँचा का आधारमा दार्जिलिङ्गे नेपालीको उदाहरणलाई भाषिका विशेष भनि स्वीकार्नु पर्ने हुन्छ। दार्जिलिङ्गे नेपालीको माथिका उदाहरणहरूलाई लिएर जानु [dzanu] क्रियाको पुरुष, वचन र आदरका आधारमा रूपलाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ।

पुरुष	आदार	क-वर्ग		ख-वर्ग
		एकवचन	बहुवचन	एकवचन/बहुवचन
प्रथम पुरुष		dzants ^h u जान्छु	dzants ^h u जान्छौं	dzants ^h Λ जान्छ
द्वितीय पुरुष	निम्न	dzants ^h Λ/gΛits ^h Λ जान्छ/गइछ	dants ^h Λu जान्छौ	dzants ^h Λ जान्छ goets ^h Λ गोएछ gΛets ^h Λ गएछ
	मध्य	gΛits ^h Λu/gΛets ^h Λu गइछौ/गएछौ	gΛets ^h u गएछौ	
	उच्च	dzanub ^h aets ^h Λ जानुभएछ	dzanub ^h aets ^h Λ जानुभएछ	
तृतीय पुरुष	निम्न	gΛets ^h Λ/gΛits ^h Λ गएछ/गइछ	gΛets ^h Λn गएछन्	gΛets ^h Λ गएछ
	मध्य	gΛets ^h Λn गएछन्		
	उच्च	dzanub ^h aets ^h Λ जानुभएछ	dzanub ^h aets ^h Λ जानुभएछ	

तालिका २ जानु क्रियाको रूप तालिका

३. आदरार्थीमा पदसङ्गति

उद्देश्यपद र क्रियापदमा रूपतात्विक अभिलक्षण - पुरुष, वचन, लिङ्ग र आदरार्थीको मेल वा सङ्गितिलाई पदसङ्गति भनिन्छ। आदर अभिलक्षणको आधारमा पदसङ्गितिलाई आदार-सङ्गति पनि भनिन्छ (हेर्नुहोस नेपाल र पराजुली २००७: ८०)। कुनै अभिलक्षणसित मेल वा सङ्गति नभएको व्याकरणिक वाक्यमा असङ्गति पाइन्छ। चिनीयाँ, जापानी, ग्रीक, स्पेनिस, नेपाली आदि भाषामा यस प्रकारको असङ्गति रहेको पाइन्छ (हेर्नुहोस होन २०१४: ४२)। *दाजिलिङ्गे* नेपाली भाषिकामा क- वर्गमा रहेका सम्पूर्ण तथ्यहरूमा पदसङ्गति रहेको पाइए तापनि ख-वर्गका तथ्यहरूमा असङ्गति रहेको देखिन्छ।

दाजिलिङ्गे नेपालीमा पदसङ्गतिका आधारमा क-वर्ग र ख-वर्ग गरी छुट्ट्याएर अध्ययन गरिएको छ। व्याकरणिक कोटिको अमेल आदरको आधारमा क-वर्ग र ख-वर्गको अध्ययन गरिएको हो। सङ्गतिका आधारमा नामपद (उद्देश्यपद) -मा फरक भए तापनि क्रिया पदमा एउटै रूप रहेको पाइन्छ। माथि प्रस्तुत गरिएको उदाहरणका आधारमा *दाजिलिङ्गे* नेपालीको ख-वर्गमा निम्न, मध्य र उच्च आदरार्थीसँग आएका क्रियापदमा भिन्नता नरहेको पाइन्छ। समग्रमा हेर्दा *दाजिलिङ्गे* नेपालीमा [+आदार] र [-आदार] गरी दुई भेद मात्र रहेको पाइन्छ।

निष्कर्ष

दार्जिलिङ्गे नेपालीमा पदसङ्गतिका आधारमा क-वर्ग र ख-वर्ग गरी छुट्ट्याएर अध्ययन गरिएको छ। क-वर्गमा मानक नेपाली भाषामा रहेका व्याकरणिक कोटिका आधारमा उद्देश्यपद र क्रियापद माझ आदर-सङ्गति रहेको पाइन्छ। ख-वर्गमा भने उद्देश्यपद र क्रियापद माझ आदर-असङ्गति रहेको पाइन्छ। आदरार्थीका निम्न, मध्य र उच्च भेदका सर्वनामको ख-वर्गमा रूप परिवर्तित भएको देखिन्छ। एउटै व्याकरणिक लक्षण भएको सर्वनामको पनि विविध रूप रहेको पाइन्छ। यस भाषिकामा उच्च, मध्य र निम्न उद्देश्यपदसँग आएको क्रियापदमा मेल वा सङ्गति भएको पाइँदैन। त्यसर्थ दार्जिलिङ्गे नेपालीमा [+आदार] र [-आदार] रहेको पाइन्छ। यस तथ्यलाई दार्जिलिङ्गे नेपाली भाषिकाको भाषिक विशेषताको रूप मान्न सकिन्छ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, हेमङ्गराज. वि.सं. २०६४. *प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण*. ललितपुर : साझा प्रकाशन
- खरेल, दशरथ. २०१४. *परिचयात्मक भाषाविज्ञान र नेपाली भाषा*. नेपाली साहित्य परिषद
- बन्धु, चुडामणि. वि.सं. २०६३. *भाषाविज्ञान (नवौँ सं)*. काठमाडौँ : साझा प्रकाशन
- नेपाल, घनश्याम र पुष्कर पराजुली. सन् २०१३. *मध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना*. (तेस्रो सं). सिलिगडी : एकता बुक्स हाउस
- नेपाल, घनश्याम अनि कविता लामा. सन् २००६. *माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना*. सिलिगडी : एकता बुक्स हाउस
- निरौला, निर्मल. सन् २०१५. *दार्जिलिङ-सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषाको रूपतात्विक अध्ययन*. सिक्किम विश्वविद्यालय. (एमफिल)
- पोखरेल, माधव. सन् १९९९. *नेपाली वाक्य व्याकरण*. नेपाल : एकता बुक्स
- यादव, योगेन्द्रप्रसाद र भीमनारायण रेग्मी. वि.सं. २०५८. *भाषाविज्ञान*. कीर्तिपुर: न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज
- जावाली, सूर्यविक्रम. सन् १९६२. *नेपाली भाषाको विकासको इतिहास*. दार्जिलिङ: नेपाली साहित्य सम्मेलन
- Dahal, Ballahbmani, 1974. *A Description of Nepali Literary and Colloquial*. Poona University. (PhD)
- Harbour, Daniel, Adger, David and Béjar, Susana. 2008. *Phi Theory: Phi-Features across Modules and Interfaces*. New York: Oxford University Press.
- Höhn, Georg F. K. 2014. *The semantics of adnominal pronoun constructions and unagreement*. Olomouc: Palacky' University.
- Harbour, Daniel. 2007. *Morphosemantic Number*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Kibort, Anna and Corbett, Greville G. 2008: *Features: Perspective on a Key Notions in Linguistics*. New York: Oxford University Press.
- Kidwai, Ayesha. ms. *Grammatical Categories*. Jawaharlal Nehru University.

भाषा विज्ञान समाज नेपाल

(स्थापित २०३६/दत्ता २०६४)

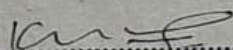
LINGUISTIC SOCIETY OF NEPAL

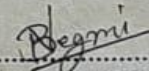
(Estd. 1979/Regd. 2008)

This is to certify that Nirmal Niroula participated in the 39th Annual Conference of the Linguistic Society of Nepal jointly organized by the Linguistic Society of Nepal and the Central Department of Nepalbhasha held on 26-27 November 2018 at Tribhuvan University, Kathmandu.

S/he also presented a paper entitled Cross-Categorical agreement and feature doubling in Darjeelinge Nepali

.....
(Dr. Karnakhar Khatiwada)
General Secretary

.....
(Bhim Narayan Regmi)
President

Date: 27 November 2018

**Three-Day National Seminar
on
IMPACT OF SANSKRIT LITERATURE
ON NEPALI LITERATURE
13-15 MARCH 2019**

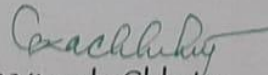
Certificate

This is to certify that Nirmal Niroula, Research Scholar
of Deptt. of Nepali, Sikkim University
has actively participated in the RUSA sponsored National Seminar on
'Impact of Sanskrit Literature on Nepali Literature', organised by the
Department of Sanskrit & Nepali, Sikkim State University, Gangtok,
Sikkim.

He/She has also presented a Paper/Keynote/Plenary/Valedictory
Address entitled दार्जिलिङ्गे नेपाली भाषामा पदसङ्गतिको अध्ययन

He/She Chaired in the technical Session —

He/She is the — of the Organising Committee

Prof. G K Niroula Chhetry

Parasmani Dangal

Vice Chancellor

Convener